

Бібліотека журналу «Історія та правознавство»
Заснована 2004 року

Випуск 1 (73)

Т. О. Бізбіз, В. О. Авраменко, Л. Г. Чабан

ЛЮДИНА І СВІТ. 11 клас. РОЗРОБКИ УРОКІВ

Книга скачана с сайта <http://e-kniga.in.ua>

Издательская группа «Основа» —
«Электронные книги»

Харків
Видавнича група «Основа»
2010

УДК 37.016
ББК 74.266.7
Б59

Бізбіз Т. О.

Б59 Людина і світ. 11 клас. Розробки уроків / Т. О. Бізбіз, В. О. Авраменко, Л. Г. Чабан. — Х. : Вид. група «Основа», 2010. — 176 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 1 (73)).

ISBN 978-617-00-0430-7.

У посібнику представлені розробки уроків до курсу «Людина і світ» для 11 класу за програмою 11-річної школи. У пригоді учителям також стануть календарне планування курсу.

Для викладачів, методистів та студентів педагогічних навчальних закладів.

УДК 37.016
ББК 74.266.7

Навчальне видання

Бібліотека журналу «Історія та правознавство»
Випуск 1 (73)

БІЗБІЗ Тетяна Олександрівна
АВРАМЕНКО Вікторія Овакимівна
ЧАБАН Любов Григорівна

ЛЮДИНА І СВІТ. 11 КЛАС
РОЗРОБКИ УРОКІВ

Головний редактор *Н. І. Харківська*
Редактор *О. О. Івакін*

Відповідальний за видання *Ю. М. Афанасенко*
Технічний редактор *О. В. Лебедева*
Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 15.01.2010. Формат 60×90/16.
Папір газет. Друк офсет. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 11,0. Замовлення № 10-01/18-04.

ТОВ «Видавнича група «Основа»»
61001, м. Харків, вул. Плеханівська, 66, тел. (057) 731-96-33
e-mail: office@osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи КВ № 11396-269Р від 26.06.2006.

Віддруковано з готових плівок ПП «Тріада+»
м. Харків, вул. Киргизька, 19. Тел.: (057) 757-98-16, 757-98-15
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1870 від 16.07.2007 р.

ISBN 978-617-00-0430-7

© Бізбіз Т. О., Авраменко В. О., Чабан Л. Г.,
2010

© ТОВ «Видавнича група «Основа»», 2010

ЗМІСТ

Календарне планування до курсу «ЛЮДИНА І СВІТ» 11 клас (68 год.)	5
---	---

СИСТЕМА УРОКІВ

Урок 1.	Вступ до курсу «Людина і світ»	14
Розділ I.	ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ	
Урок 2.	Феномен людини та основні тлумачення її походження	17
Урок 3.	Роль природно-історичного середовища у формуванні та розвитку людини. Природні, соціокультурні та духовні виміри людського життя	20
Урок 4.	Сутність людини та сенс людського життя	25
Урок 5.	Ціннісні виміри людського життя. Смерть і безсмертя	28
Урок 6.	Поняття творчості, свободи, відповідальності. Повнота життя і щастя	31
Урок 7.	Узагальнення знань за темою «Феномен людського життя»	35
Розділ II.	СВІТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ІСНУВАННЯ	
Уроки 8–9.	Поняття «світ». Людина і Космос. Всесвіт і Земля	37
Урок 10.	Поняття матеріального й ідеального	41
Уроки 11–12.	Рух, простір, час. Проблема єдності світу	44
Урок 13.	Узагальнення знань за темою «Світ та особливості його існування»	48
Розділ III.	ДУХОВНЕ ЖИТТЯ І ДУХОВНІСТЬ ЛЮДИНИ	
Урок 14.	Співвідношення духовного і тілесного. Поняття «дух», «душа», «духовність»	50
Урок 15.	Почуття, інтелект, воля. Ідеали в житті людини	55
Урок 16.	Чесність, совість, гідність людини. Інтелегентність і порядність	60
Урок 17.	Правда, хиба, істина	63
Урок 18.	Віра, надія, любов як духовно-практичні виміри людини	66
Урок 19.	Прекрасне і потворне. Добро і зло	70
Урок 20.	Узагальнення знань за темою «Духовне життя і духовність людини»	74
Розділ IV.	СВІДОМІСТЬ І ПІЗНАННЯ	
Урок 21.	Розуміння свідомості	75
Уроки 22–23.	Структура свідомості. Свідомість і праця. Спілкування і мова	78
Урок 24.	Свідомість і праця. Спілкування і мова	82
Урок 25.	Пізнання. Суб'єкт та об'єкт пізнання	86
Уроки 26–27.	Істина та її критерії. Розуміння методу пізнання та закону	91
Урок 28.	Узагальнення знань за темою «Свідомість і пізнання»	98

Розділ V.	ЛЮДИНА І ПРИРОДА	
Уроки 29–30.	Сутність природи. Історичний розвиток уявлень про природу	100
Урок 31.	Розуміння біосфери і ноосфери	104
Уроки 32–33.	Природа як сукупність об'єктивних умов існування людства та об'єкт знання і пізнання	106
Урок 34.	Вживання людства та людини — нагальна проблема сучасності	111
Урок 35.	Узагальнення знань за темою «Людина і природа»	116
Розділ VI.	СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ	
Урок 36.	Суспільство як самоорганізована система	117
Урок 37.	Соціальна структура суспільства	119
Урок 38.	Сім'я в соціальній структурі суспільства	120
Урок 39.	Поняття етносу	123
Урок 40.	Роль ментальності в житті суспільства	124
Урок 41.	Особливості історичного розвитку українського етносу та нації	125
Урок 42.	Процес і періодизація суспільного розвитку	126
Урок 43.	Узагальнення знань за темою «Суспільне життя людини»	127
Розділ VII.	ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ	
Уроки 44–45.	Поняття «політика». Політика і влада. Політична система	128
Урок 46.	Політична демократія	130
Урок 47.	Особливості правової, соціально справедливої держави та громадянського суспільства	131
Урок 48.	Громадські рухи та організації. Політичні партії та влада	133
Уроки 49–50.	Політика та ідеологія. Політична еліта і народ	136
Урок 51.	Узагальнення знань за темою «Політичні засади людського існування»	147
Розділ VIII.	ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА	
Уроки 52–53.	Поняття «культура». Матеріальна і духовна культура	148
Урок 54.	Культура і цивілізація	150
Урок 55.	Історичність культури. Спадкоємність, традиції і новаторство в культурі	151
Уроки 56–57.	Національне та загальнолюдське в культурі. Багатоманітність та взаємодія культур. Культура особистості	153
Урок 58.	Культура, гуманізм, прогрес	156
Урок 59.	Узагальнення знань за темою «Людина і культура»	157
Розділ IX.	СВІТОГЛЯД ЯК НАЙВИЩА ФОРМА САМОУСВІДОМЛЕННЯ ЛЮДИНИ	
Урок 60.	Поняття світогляду	158
Урок 61.	Мораль як світогляд	164
Урок 62.	Мистецтво і світогляд	166
Урок 63.	Історичність світогляду	166
Уроки 64–65.	Загальна характеристика релігійного світогляду	168
Урок 66.	Особливості наукового світогляду	171
Урок 67.	Філософія і світогляд	175
Урок 68.	Узагальнення знань за темою «Світогляд людини»	176

КАЛЕНДАРНЕ ПЛАНУВАННЯ ДО КУРСУ «ЛЮДИНА І СВІТ». 11 клас (68 год.)

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
1	Вступ до курсу «Людина і світ»	Гуманізація і демократизація освіти. Методологічна основа курсу. Зміст і методи вивчення курсу	Світоглядний вибір, світогляд, життєва позиція, гуманізація
Розділ I. Феномен людського життя (6 год.)			
2	Феномен людини та основні тлумачення її походження	Основні тлумачення походження людини у міфологічному світогляді. Релігійне пояснення. Космічна та еволюційні гіпотези. Філософське розуміння цього питання	Людина, феномен людини, тотемізм, божественне творіння, еволюція
3	Роль природно-історичного середовища у формуванні та розвитку людини. Природні, соціокультурні та духовні виміри людського життя	Поняття середовища. Вплив природного середовища на людину. Вплив спадковості на походження та життя людини. Природне начало в людині. Соціальна сутність людини. Духовність людини. Єдність біологічного, психологічного, соціального в людині	Природне, історичне середовище, спадковість, мінливість, задатки, здібності, душа, індивід, особистість, соціалізація
4	Сутність людини та сенс людського життя	Поняття сутності людини. Міфологічний, релігійний, філософський, науковий вимір сутності людського життя. Сенс людського життя як питання про призначення людини	Соціоцентризм, сутність, сенс життя, мета життя, життєва позиція, спосіб життя
5	Ціннісні виміри людського життя. Смерть і безсмертя	Поняття і структура цінності. Людина як найвища цінність. Смерть та безсмертя в різних концепціях. Чи можливе життя після смерті?	Цінність, потреба, орієнтація, смерть, безсмертя

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
6	Поняття творчості, свободи, відповідальності. Повнота життя та щастя	Феноменальність і сутність творчості. Творчість — соціальний феномен. Різновиди творчої діяльності. Творчість та волонтаризм та фаталізм. Рівень життя та наповненість життя. Міфологічне, релігійне. Наукове, філософське бачення щастя. Щастя як найвищий рівень наповненості життя	Творчість, свобода, свобода волі, діяльність, практика, відповідальність, доля. Волонтаризм, фаталізм, обов'язок, повнота життя, рівень життя. Щастя, нещастя, радість
7	Урок узагальнення		
Розділ II. Світ та особливості його існування (6 год.)			
8–9	Поняття «світ». Людина і Космос. Всесвіт і Земля	Історичний розвиток уявлень про світ. Багатоманітність поняття про світ. Проблема впорядкованості світу. Космос як прояв світу. Світ як Всесвіт. Особливість Землі як частини світу	Світ, об'єктивна реальність, Бог, світ речей, світ понять, внутрішній світ, Космос, космос душі, Земля, Всесвіт, макрокосм, мікркосм, світ Біблії, Сонячна система, Галактика, зовнішній світ
10	Поняття матеріального та ідеального	Проблема визначення матеріального та ідеального. Проблема субстанції. Історичний розвиток поняття матерії. Поняття матерії у філософії. Взаємодія матеріального та ідеального	Ідея, матерія, субстанція, апейрон, атом, ідеальне, матеріальне, первинність, вторинність
11–12	Рух, простір, час. Проблема єдності світу	Способи і форми існування матерії та світу. Форми руху. Основні властивості простору і часу, їх єдність. Єдність світу як найважливіше питання самовизначення людського існування. Історичний розвиток проблеми єдності світу. Матеріальність та ідеальність світу. Особливе місце людини у світі	Рух, спокій, простір, час, прогрес, регрес, розвиток. Цілісність, єдність, відмінність, тотожність, дуалізм, еволюція
13	Урок узагальнення		

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
Розділ III. Духовне життя і духовність людини (7 год.)			
14	Співвідношення духовного і тілесного. Поняття «дух», «духовність», «душа»	Взаємозв'язок духу, душі, духовності. Співвідношення духовного і тілесного. Уявлення про дух, душу, духовність у світоглядній історії. Духовне і тілесне в людині	Дух, душа, духовність, тіло, духовне, тілесне, бездуховність, духовна діяльність, тілесна діяльність
15	Почуття, інтелект, воля. Ідеали в житті людини	Що таке почуття? Етапи розвитку почуттів. Психічні стани людини. Поняття інтелекту й волі. Властивості та різновиди ідеалів	Відчуття, чуттєва діяльність, почуття, інтелект, воля, ідеал, соціальний ідеал, етичний ідеал, естетичний ідеал, етика
16	Чесність, совість, гідність людини. Інтелегентність і порядність	Поняття честі, гідності, совісті в різні історичні часи. Духовний вимір інтелегентності. Порядність як прояв духовності	Гідність, честь, совість, порядність, непорядність, інтелегентність, моральність
17	Правда, хиба, істина	Істина, правда, хиба як поняття, які визначають взаємозв'язки між людськими уявленнями і дійсністю. Хиба як прояв духовності. Види й ознаки прихильності	Істина, правда, хиба, прихильність
18	Віра, надія, любов як духовні виміри людини	Міфологічний, релігійний, науковий, філософський вимір віри. Надія і любов як вияв духовності. Єдність віри, надії, любові	Віра, вірування, сподівання, надія, любов, необхідність, ненависть, байдужість, кохання
19	Прекрасне й потворне. Добро й зло	Уявлення про прекрасне й потворне у світоглядній історії. Прекрасне та естетичне. Функції прекрасного. Поняття потворного. Взаємозв'язок добра і зла в житті людини і суспільства. Добро і зло як вінець духовності	Естетичне, прекрасне, потворне, насолода, відраза, естетика, добро, зло, благо, шкода, аморальність
20	Урок узагальнення		
Розділ IV. Свідомість і пізнання (8 год.)			
21	Розуміння свідомості	Сутність і походження свідомості. Основні ознаки свідомості. Основні функції свідомості	Свідомість, подразливість, чутливість, активність, відображення, рефлексія, самосвідомість

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
22–23	Структура свідомості. Суспільний характер свідомості	Багатовимірність структури свідомості. Структура індивідуальної та суспільної свідомості. Буденна й теоретична свідомість. Свідоме й несвідоме. Рівні суспільної свідомості. Форми суспільної свідомості. Структура суспільної свідомості	Емоції, мислення, пам'ять, воля, надсвідомість, підсвідомість, несвідоме, усвідомлення, інтуїція. Суспільне життя, суспільна свідомість, ідеологія, суспільна психологія, політична свідомість, правова свідомість, естетична свідомість, етична свідомість, екологічна свідомість
24	Свідомість і праця. Спілкування і мова	Фізична і розумова праця. Поняття спілкування. Мова та її сутність. Роль праці, спілкування і мови у виникненні свідомості	Праця, спілкування, мова, природна і штучна мова
25	Пізнання. Суб'єкт та об'єкт пізнання	Пізнання. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Поняття пізнання і знання. Принципи пізнання. Основні види пізнання. Суб'єкт та об'єкт пізнання, характер їх взаємодії	Гносеологія, пізнання, форма пізнання, рівень пізнання. Знання, уява, відчуття, сприйняття, міра. Можливості, поняття, судження, умовивід, суб'єкт, об'єкт, практика
26	Істина та її критерії	Об'єктивність істини. Уявлення про істину у світоглядній історії. Основні ознаки істини. Критерії істини. Практика як основа, мета пізнання та критерій істини	Істина, об'єктивність, суб'єктивність, конкретність, абсолютність, відносність, догматизм, релятивізм, помилка, критерій, герменевтика
27	Розуміння методу пізнання та закону	Класифікація методів пізнання. Методи теоретичного пізнання. Філософські методи пізнання. Закон і закономірність. Загальність і конкретність закономірностей. Закони діалектики й антидіалектики	Метод, діалектика, метафізика, софістика, еkleктика, аналіз, синтез, індукція, дедукція, закон, закономірність, принцип
28	Урок узагальнення		
Розділ V. Людина і природа (7 год.)			
29	Сутність природи	Що таке природа? Природа як довкілля	Природа, культура, довкілля, географічне

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
		Природне і штучне середовище. Природа і духовне життя	середовище, природне й штучне середовище, біомаса, техноаса
30	Історичний розвиток уявлень про природу	Міфологічні погляди на природу. Релігійні тлумачення природи. Наука і природа. Філософське тлумачення природи	Божевественне творіння, мікрокосм, пристосування
31	Розуміння біосфери і ноосфери	Еволюція біосфери. Основні компоненти структури біосфери. Особливості біосфери за В. Вернадським. Сутність ноосфери	Біосфера, ноосфера, біомаса, антропосфера, глобальна етика
32	Природа як сукупність об'єктивних умов існування людства	Ідея визначальної ролі природних умов у житті суспільства. Що таке географічний детермінізм? Роль природи в розвитку соціальної сфери суспільства. Характерні ознаки впливу суспільства на природу	Географічний детермінізм, географічне середовище, еволюція, об'єкт, суб'єкт, неолітична революція, промислова революція, науково-технічна революція
33	Природа як об'єкт знання і пізнання	Знання і конструктивний характер природи. Новітні технології освоєння природи як результат пізнання	Знання, пізнання, конструктивність, деструктивність, технологія, результат, біотехнологія, біоніка
34	Вживання людства і людини — нагальна проблема сучасності	Поняття вживання. Глобальні проблеми сучасності. Передумови подолання глобальних кризових явищ. «Тактичні» ідеї збереження природи і вживання людства	Вживання. Глобальні проблеми, явище, криза, стратегія, інформаційна революція, тактика, урбанізація, деурбанізація
35	Урок узагальнення		
Розділ VI . Суспільне життя людини (8 год.)			
36	Суспільство як самоорганізована система	Особливості формування поняття «суспільство». Сучасні визначення суспільства. Історичний розвиток уявлень про суспільство. Соціум як особливий прояв суспільства	Суспільство, суспільне, соціум, самоорганізованість, соціальне, соціальний характер, діяльність, самодостатність

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
37	Соціальна структура суспільства	Поняття соціальної структури. Елементи соціальної структури. Класи як особлива соціальна група. Види великих соціальних груп	Соціальна структура, соціальна спільність, соціальні відносини, соціальна група, особистість, колектив, сім'я, клас, каста, верства
38	Сім'я в соціальній структурі суспільства	Сім'я як мала соціальна група. Історичність сім'ї. Історичні форми сім'ї. Історичні форми шлюбу. Суспільні функції сім'ї. Сучасна сім'я: проблеми формування і розвитку	Сім'я, шлюб, кровна спорідненість, обов'язок
39	Поняття етносу	Що таке етнос? Ознаки етносу. Поняття «рід», «плем'я», «народність», «нація». Сучасне тлумачення поняття «нація»	Етнос, рід, плем'я, народність, нація, національна ідея
40	Роль ментальності в житті суспільства	Що таке ментальність? Особливості української ментальності	Менталітет, ментальність, національна ментальність, архетип
41	Особливості історичного розвитку українського етносу та нації	Виникнення українського етносу. Основні теорії формування й розвитку української нації. Основні етапи етністоричного розвитку України. Формування й розвиток української нації	Предки, пращури, скіфи, сармати, етносоціальність, праслов'яни, самобутність
42	Процес і періодизація суспільного розвитку	Поняття суспільного прогресу. Критерії суспільного прогресу. Ідея заперечення суспільного прогресу. Формаційна і цивілізаційна концепція суспільного прогресу	Прогрес, регрес, період, епоха, ера, періодизація, суспільно-економічна формація, локальна цивілізація
43	Урок узагальнення		
Розділ VII. Політичні засади людського існування (8 год.)			
44	Поняття політики. Політика і влада	Походження поняття «політика». Політика як явище суспільного життя. Рівні здійснення влади. Основні структурні елементи. Функція політики в житті суспільства. Поняття влади. Визначальні ознаки політичної влади. Структура політичної влади	Влада, політична влада, поліс, політика, політичність, аполітичність, локальність, регіональність, політичне панування, авторитет, суверенітет, моноцентричність, авторитарність, насильство

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
45	Політична система	Поняття «політична система». Структура політичної системи. Закономірності розвитку політичної системи. Функції політичної системи у житті суспільства. Що таке політичний режим? Ознаки тоталітарного, авторитарного, демократичного режимів	Система, політична система, держава, політичний режим, політична влада, демократія, тоталітаризм
46	Політична демократія	Поняття «політична демократія». Демократія як форма устрою. Демократія як форма правління. Демократичний ідеал	Демос, демократія, держава, форма устрою, форма правління, право, права, свобода, необхідність
47	Особливості правової, соціально справедливої держави та громадянського суспільства	Поняття «держава». Функції держави. Ознаки, які відрізняють державу від інших суспільних інститутів. Що таке громадянське суспільство? Особливості громадянського суспільства. Основні принципи правової держави. Ознаки соціально справедливої держави	Держава, суспільство, громадянське суспільство, соціальність, справедливість, право, правова держава, добробут, рівність
48	Громадські рухи та організації	Поняття «громадські рухи» та «громадські організації». Феномен політичної партії. Критерії класифікації політичних партій. Політичні партії і влада	Громадські рухи, громадська організація, громадянське суспільство, політична партія, влада, опозиція, вето, імпічмент, стабільність
49	Політика і ідеологія	Феномен ідеології. Характерні ознаки політичної ідеології. Ідеологізація та деідеологізація	Політика, еліта, ідеологізація, деідеологізація
50	Політична еліта і народ	Що таке еліта? Визначення політичної еліти в сучасній науці. Структура політичної еліти. Взаємодія політичної еліти і народу	Еліта, народ, незалежність, справедливість, суверенність, політична еліта
51	Урок узагальнення		

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
Розділ VIII. Людина і культура (8 год.)			
52	Поняття «культура»	Виникнення поняття культура. Підсистеми культури як цілісної системи. Культура — ціннісний вимір самоодатності людини. Особливості масової культури. Функції культури	Культура, антикультура, надбання, цінність, смак, поведінка, масова культура, соціальна пам'ять
53	Матеріальна і духовна культура	Ознаки матеріальної і духовної культури. Структура матеріальної і духовної культури	Матеріальна культура, духовна культура, здібності, навички, символи, матеріально-технічна база, ідея, обряди
54	Культура і цивілізація	Основні значення сучасного вживання поняття «цивілізація». Стадії розвитку цивілізації і культури. Підходи до розуміння співвідношення понять «культура» і «цивілізація»	Цивілізація, цивілізаційність, цивілізованість, локальність, циклічність
55	Історичність культури. Спадкоємність, традиції і новаторство в культурі	Прояви історичності культури. Спадковість і традиції в культурі	Історичність, спадкоємність, традиції, традиційність, новаторство
56	Національне та загальнолюдське в культурі. Багатоманітність та взаємодія культур	Змістові елементи національної культури. Взаємодія національного та загальнолюдського в культурі	Національна культура, загальнолюдське, взаємодія, багатоманітність, особливість, характерність
57	Культура особистості	Що визначає культуру особистості? Основні складові культури особистості. Особливості формування культури особистості	Особистість, співчуття, освіченість, поведінка, дисциплінованість, сумління, національне почуття, національна святиня
58	Культура, гуманізм, прогрес	Характерні ознаки гуманізму. Взаємозв'язок культури, гуманізму, соціального прогресу	Гуманізм, прогрес, людяне, людське насильство, ненасильство, гармонійність
59	Урок узагальнення		

№ уроку	Тема уроку	Зміст уроку	Основні поняття
Розділ ІХ. Світогляд як найвища форма самоусвідомлення людини (9 год.)			
60	Поняття світогляду	Проблема визначення поняття світогляду. Типологія структури світогляду. Буденний і теоретичний світогляд. Принципи формування й розвитку світогляду	Світогляд, світобачення, погляди, переконання, догматизм, скептицизм, монізм, плюралізм, досвід, мудрість
61	Мораль як світогляд	Поняття моралі. Ознаки моралі. Історичність моралі. Ознаки морального ідеалу	Мораль, моральність, моральний ідеал, моральна норма, конфронтація, співробітництво, моральний вибір
62	Мистецтво і світогляд	Поняття «мистецтво». Види мистецтва. Жанри мистецтва. Світоглядний характер мистецтва	Вид, жанр, мистецтво, живопис, архітектура, скульптура, фольклор, музика, театр, кіно, телебачення, радіо, дизайн, балет, література
63	Історичність світогляду	Поняття історії. Явище історичності. Взаємозв'язок історичних типів світогляду	Істрія, минуле, сучасне, історичність
64	Міфологія як світогляд	Міф і міфологія. Історичність міфології. Характерні ознаки міфологічного світогляду	Міф, міфологія, надприродне, герой, епос, сюжет, міфотворчість
65	Загальна характеристика релігійного світогляду	Поняття «релігія». Характерні ознаки релігійного світогляду. Ранні форми релігії. Світові та національні релігії	Релігія, релігійність, побожність, благочестя, магія, тотемізм, фетишизм, церква, храм, буддизм, християнство, іслам
66	Особливості наукового світогляду	Характерні ознаки наукового світогляду. Класифікація наук. Життєвий сенс науки	Наука, теорія, практика, передбачення, прагматизм, доктрина, оригінальність
67	Філософія і світогляд	Особливості філософського світогляду. Історичний шлях філософії. Філософія — теоретична основа світогляду	Філософія, онтологія, гносеологія, антропологія, філософія історії, філософія політики, філософія права, філософія культури
68	Урок узагальнення		

Система уроків

УРОК 1

Вступ до курсу «Людина і світ»

Мета: розкрити основні завдання курсу, дати уявлення про його роль у формуванні світогляду людини; ознайомити зі змістом і методами вивчення.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма уроку: вступний урок.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Зміст і методи вивчення курсу

Процес гуманізації і демократизації освіти за сучасних умов треба розглядати як реорганізацію і запровадження змісту демократичних і гуманістичних начал. Вивчення курсу «Людина і світ» має сприяти формуванню в сучасної молоді людини гуманістичної світоглядної культури на основі пріоритету загальнолюдських цінностей.

Уже в назві курсу «Людина і світ» визначено його основну мету: повернути увагу учнів насамперед до найвищої цінності — людини, яка живе в об'єктивно існуючому, якісно різноманітному світі.

Методи вивчення курсу такі:

- поєднання лекційних і пояснювально-ілюстративних форм викладу матеріалу вчителем з активною самостійною роботою учнів;
- розвиток вміння критично ставитися до фактів реальної дійсності та усвідомлювати власний життєвий досвід на основі висновків природничих наук, міфології, релігії, філософії;
- поєднання роботи з підручником та опрацюванням додаткової літератури, довідкових джерел тощо;
- формування самостійності мислення.

Курс визначається інтегративним характером, він спрямований на узагальнення знань, набутих учнями з різних навчальних предметів.

Підґрунтям для вивчення розділу «Феномен людського життя» мають бути знання з історії, біології, хімії, фізики, літератури, географії.

Вивчаючи розділ «Світ та особливості його існування», потрібно спиратись на знання астрономії, фізики, молекулярної біології, хімії, основ філософії.

Розділ «Душевне життя і духовність людини» можна опанувати, тільки широко використовуючи знання з основ етики, естетики, літератури, основ психології.

Засвоїти матеріал розділу «Суспільне життя людини» допоможуть знання з історії, географії, літератури та соціології.

Розділ «Політичні засади людського співіснування» не можна засвоїти без знань з історії, літератури, економічної географії.

Вивчаючи розділ «Людина і культура», треба спиратись на матеріали тих курсів, які звертаються до проблем виховання особистості, формування сучасної людини.

Розділ «Світогляд як найвища форма самоусвідомлення» вивчають на основі знань філософії, етики, естетики, хімії, біології та інших дисциплін.

Головна мета курсу «Людина і світ»

Розповідь учителя

— Необхідною умовою формування світоглядної культури є активне усвідомлення ідей системного, узагальненого характеру, які виникають на основі сукупності знань, що їх набувають учні. Високий рівень світоглядної культури можна забезпечити лише тоді, коли учень здатний самостійно зробити найзагальніший висновок стосовно свого місця, ролі і значення у світі. Тоді постає питання, що ж таке світогляд та самовизначення.

Часто під світоглядом розуміють сукупність поглядів, уявлень, знань, понять про світ, у якому живе людина, а також про саму людину як частинку цього світу. При цьому розрізняють світогляд у широкому розумінні цього слова і у вузькому. Світогляд у широкому розумінні — сукупність усіх поглядів на світ: природознавчих, суспільствознавчих, етичних, естетичних, релігійних, міфологічних, філософських та ін. А світогляд у вузькому розумінні — це власне філософське світобачення. Однак історія людства на Землі показує, що світогляд у широкому розумінні — це далеко не проста сукупність усіх поглядів на світ, а у вузькому розумінні його зміст не вичерпується власне філософією.

Під світоглядом слід розуміти результат духовного осягнення людиною, людством світу. Об'єкт світогляду — світ як цілісність. А предмет світогляду — відношення «людина — світ». Тобто центром уваги світогляду є питання про співвідношення активної, цілеспрямованої, розумної частини світу (людини) зі світом — як об'єктивно існуючою цілісністю (протилежністю людини). Співвідношення «ми» (люди) і «він» (світ) можна розглядати як сутність світогляду. Світогляд у сутнісному розумінні — це сукупність образів і уявлень чи система понять і категорій, яка підпорядкована процесові визначення місця людини, людей у світі, їхнього історичного походження і призначення. Зважаючи ж на природу людини, світогляд є системою узагальнених почуттів, інтуїтивних уявлень і теоретичних поглядів на навколишній світ і на місце людини в ньому, на ставлення людини до світу, до самої себе і до інших людей. Водночас світогляд — це система основних життєвих настанов людини, певної соціальної групи і суспільства.

Отже, наявність світогляду є виявом системності духовності людини, суспільства і водночас показником зрілості не лише особистості, а й соціальних груп, тих чи інших політичних сил.

Світогляд — сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, своє місце у світі та своє життєве призначення.

Самовизначення — усвідомлення людиною свого місця у природі та суспільстві, вибір нею певної позиції, певного життєвого шляху.

Саме курс «Людина і світ» допоможе сучасній молодій людині здійснити світоглядне самовизначення. Це і є головною метою курсу.

Людина в основних типах світогляду

Розповідь учителя

— Теоретичними основами формування життєвої позиції людини виступають чотири основних типи світогляду — міфологія, релігія, наука, філософія.

Подальша розповідь вчителя базується на таблицях.

Основні типи світогляду			
Міфологія	Релігія	Наука	Філософія
Міф — це не первинна форма знання, а особливий тип світогляду, специфічне образне синкретичне уявлення про явища природи і колективне життя. У міфі як найбільш ранній формі людської культури об'єднувалися зачатки знань	Творча всемогутня сила — Бог, який стоїть над природою і поза природою. Буття Бога переживається людиною як одкровення. Як одкровення людині дано знати, що душа її безсмертна	Людська діяльність спрямована на здобуття та осмислення знання	Стійка форма суспільної свідомості, що розглядає світоглядні питання

Людина в основних типах світогляду			
Міфологія	Релігія	Наука	Філософія
Людина — розумна тварина з душею	Людина — істота, що вірить в існування надприродного	Людина — істота, яка пізнає світ	Людина — істота, що здатна бути мудрою

III. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Яка головна мета курсу «Людина і світ»?
2. Що таке світогляд?
3. Назвіть основні типи світогляду.
4. Чим відрізняється розуміння людини у міфології, релігії, науці та філософії?

IV. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя

— Курс «Людина і світ», який ви будете вивчати в 11 класі, допоможе вам сформулювати власний світогляд, здійснити світоглядне самовизначення, що є необхідною умовою для успішної життєдіяльності людини.

V. Домашнє завдання

Скласти словничок понять до теми.

Розділ І. ФЕНОМЕН ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

УРОК 2

Феномен людини та основні тлумачення її походження

Мета: показати унікальність людського існування на Землі, ознайомитись з різними гіпотезами походження людини, розвивати пізнавальну активність учнів, виховувати науковий світогляд.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма уроку: лекція з опорою на таблиці.

Епіграф до уроку:

Бо ти на землі — людина,
І хочеш того, чи ні —
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.
Василь Симоненко

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Робота з епіграфом уроку

- Про що йдеться у рядках вірша?

III. Вивчення нового матеріалу

Феномен людини

Вчитель. *Феномен* — поняття, що означає будь-яке особливе, унікальне, неповторне явище у своїй цілісності, єдності з його суттю. Таким унікальним явищем у Всесвіті є Людина. Феноменальність людини полягає в особливій тілесній організації людей, наявності душі, свідомості, суспільному характері існування і взаємодії з навколишнім світом за допомогою діяльності — матеріальної і духовної.

Людина — унікальне створіння Всесвіту. Вона важкодоступна для вивчення, незбагненна, загадкова. Ні сучасна наука, ні філософія, ні релігія не можуть у повному обсязі розкрити сутність людини. Називаючи ті чи інші якості людини, філософи шукають серед них визначальні, принципово важливі.

Робота зі складання таблиці

Філософи про сутність людини	
Арістотель	Людина є політична істота
Р. Декарт	Людина — це мисляча істота

Філософи про сутність людини	
Б. Франклін	Людина — це істота, яка виробляє знаряддя праці
К. Гельвецій	Людина — це тварина, яка має здатність користуватися знаряддями праці
К. Лінней	Людина розумна (гомо сапієнс)
К. Ясперс	Людина — це єдина істота, яка знає, що вона є
Ґейзінґа	Людина — актор, тобто яка грає
К. Маркс	Сутність людини становить сукупність усіх суспільних відносин

Учитель. Таким чином, історія розвитку людини і світу свідчить, що процес осмислення феномену людини далекий від завершення, і ця незавершеність породжена первинним і найскладнішим питанням — про походження людини.

Основні тлумачення походження людини

Учитель стисло розповідає різні версії походження людини, спираючись на таблицю.

Назва гіпотези	Основний зміст
Міфологічна	Людина походить від тварин чи рослин. Ці уявлення є відображенням тотемізму — вірувань про надприродну спорідненість між родами та деякими тваринами чи рослинами
Релігійна	Людина створена Богом. Завдяки цьому вона якісно відрізняється від усього оточуючого
Космічна	Походження людини пояснюється занесенням на Землю космічного «насіння життя»
Гіпотеза про штучне походження людини	Виникнення людини на Землі — результат творення високорозвинених представників позаземних цивілізацій, «Великого експериментатора»
Еволюційна	Людина має земне походження, її предки були тваринами. Людина має спільних предків з людиноподібними мавпами
Науково-філософська	Людина — це продукт дуже тривалої еволюції

Чи самотні ми у Всесвіті?

Учитель. Згідно з міфологічними уявленнями деяких народів вся природа була населена людиноподібними істотами. Це пояснюється тим, що в давнину люди наділяли явища і сили природи людськими властивостями.

Надалі, у процесі розрізнення людиною тіла і душі, виникають уявлення про існування безтілесних істот, «духів» не лише на Землі, а й у

Всесвіті. Це пов'язано з виникненням релігійного світогляду, адже всі релігії визнають існування й інших, крім людей, істот (добрих чи злих), наприклад ангелів, які можуть з'являтися між людьми, хоча перебувають переважно «на небі», у космосі.

У період Відродження набула поширення думка про існування безлічі світів, населених істотами, дуже схожими на людей.

Проте існує точка зору, що ми маємо справу з розумними посланцями космічних цивілізацій. А тому ці явища треба ретельно вивчати і намагатися встановити контакти з «братами по розуму». На це спрямована міжнародна програма СЕТІ, мета якої на основі аналізу сигналів, що надходять з космосу, виокремити ті з них, що мають штучне походження і свідчать про існування високорозвинених істот. На жаль, про наслідки цих «прослуховувань космосу» нам відомо досить мало, багато з них засекречені відповідними відомствами. Отже, відповіді на це питання ми маємо хіба що у фантастів.

Відсутність переконливих наукових висновків щодо існування інших, позаземних форм життя призводить до переважання не оптимістичного, а песимістичного підходу до відповіді на це питання, навіть серед астрофізиків.

Існує точка зору, що земне життя виникло цілком випадково, як збіг певних унікальних обставин. Друга точка зору полягає в тому, що життя і розумні істоти у космосі обов'язково існують, але ці «острівці» високоорганізованої матерії надзвичайно віддалені один від одного. До того ж вони можуть бути «старшими» чи «молодшими» за нас, що практично зводить нанівець можливість розумного контакту до нуля.

Із загальнофілософської ж точки зору можна зробити такий узагальнюючий висновок: існування у космосі істот, подібних до людей, цілком імовірно і навіть закономірне, адже закони розвитку світу є універсальними.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Що таке феномен?
2. У чому полягає феномен людини?
3. Як та у зв'язку з чим змінювались погляди людей на своє походження?
4. Які існують наукові докази того, що виникнення людини було закономірним процесом розвитку природи?

V. Підсумок уроку

Учитель. Розв'язання проблеми походження людини у світоглядній історії має гіпотетичний характер. Основні уявлення про походження людини розкривають такі гіпотези: міфологічну, релігійну, космічну, еволюційну та гіпотезу про штучне походження. Загалом же науково доведеною є лише теорія природного походження людського життя.

VI. Домашнє завдання

Доберіть аргументи до положення, яке ви вважаєте правильним.

1. Людина за своєю природою — тварина, чиста та витончена. (*Сенека Молодший*)

2. Людина — політична тварина. (*Арістотель*)
3. Людина — найвищий продукт земної природи. Людина — складна система (*І. П. Павлов*)

УРОК 3

Роль природно-історичного середовища у формуванні та розвитку людини. Природні, соціокультурні та духовні виміри людського життя

Мета: визначити вплив природного та соціального середовища на формування людини; розвивати вміння критично аналізувати різні точки зору на певну проблему; виховувати толерантність.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Демонструється уривок з мультфільму «Мауглі».

Учитель ставить запитання:

- Як ви вважаєте, які умови необхідні Мауглі для того, щоб він став людиною?

На основі відповідей учнів формулюється тема та мета уроку.

III. Вивчення нового матеріалу

Вплив природного середовища на людину

Розповідь вчителя з елементами бесіди

Природа є навколишнім світом у всьому його різноманітті.

Природне середовище — частина світу, з яким взаємодіє людина. Поняття природного середовища не обмежується лише сферою Землі, воно включає у себе і космос у цілому, адже Земля не є ізольованим від Всесвіту космічним тілом.

Природне в людині має вираження у морфологічних, генетичних явищах, а також у нервово-мозкових, електрохімічних та багатьох інших процесах людського організму. Природне начало в людині вивчається природничими науками, серед яких сьогодні безсумнівним лідером є генетика, яка досліджує механізм передачі від покоління до покоління природних задатків.

Додаткова інформація

Наше життя значно більшою мірою, ніж ми усвідомлюємо, залежить від явищ природи. Адже ми живемо на планеті, у глибині якої постійно відбуваються ще не відомі нам процеси, які впливають на нас, а сама Земля, як своєрідна порошинка, мчить у своєму русі в безоднях космосу. Нині залежність стану організму людини від природних процесів — від перепа-

ду температури, тиску, від коливань геомагнітних полів, сонячної та космічної енергії — цілком очевидна. Різні місця на Землі є більшою чи меншою мірою сприятливими для людини. Наприклад, вплив благодатного для організму підземного випромінювання може сприяти звільненню від нервових стресів або полегшенню деяких захворювань організму. Більшість же впливів природних процесів на людський організм до цього часу залишається ще невідомою, наука розпізнала лише незначну їх частину. Так, відомо, що людина, поміщена в безмагнітне середовище, одразу гине. Сучасна наука встановила, що життя на Землі виникло під впливом космічних процесів. Тому цілком природно, що будь-який живий організм якимсь чином взаємодіє з космосом. Сонячні бурі і пов'язані з ними електромагнітні збурення впливають на клітини, нервову і судинну систему, на самопочуття людини, її психіку. Ми живемо «в унісон» зі всім космічним середовищем, і будь-які його зміни відбиваються на нашому стані. Тому актуальними є ідеї К. Е. Цюлковського, В. І. Вернадського та О. Л. Чижевського, що набувають визнання у сучасній науці, про те, що ми з усіх боків оточені потоками космічної енергії, які йдуть до нас через величезні відстані від зірок, планет і Сонця.

В наш час зростає увага до проблем не тільки космічних, а й мікросвіту. Вивчаються дивні ритмічні одноманітності, які підтверджують відносно синхронне «биття пульсу» в макро- та мікросвіті, в тому числі в енергосистемах людського організму.

Згадаймо відомі з шкільного курсу загальної біології процеси спадковості й мінливості.

Спадковість — здатність організмів повторювати з покоління в покоління подібні ознаки і забезпечувати специфічний характер індивідуального розвитку в певних умовах середовища.

Мінливість — це явище, протилежне спадковості. Полягає в зміні спадкових задатків, а також варіативності їх проявів у процесі розвитку організмів і взаємодії з місцем існування.

Протягом індивідуального розвитку людина, з одного боку, реалізує певну програму і відтворює певні ознаки, які передані їй батьками, а з другого — може певною мірою «відхилитися» від цих програм і набувати нових ознак під впливом зовнішнього середовища.

Спадковість надає дитині не лише власне біологічні властивості та інстинкти. Від самого початку свого життя дитина має здатність до наслідування усього, що роблять дорослі: звуків, рухів тощо. Їй притаманна допитливість. Вона здатна засмучуватися, відчувати страх і радість, її посмішка має вроджений характер. А посмішка — це привілей людини. Отже, дитина з'являється на світ саме як людська істота. І все ж на момент народження вона лише «кандидат у людину», хоча і наділена певними фізичними і психічними якостями від природи.

Сукупність цих психофізіологічних якостей людини називається її *задатками* (наприклад, музичний слух, зорова пам'ять, міцний організм, вміння розрізняти кольори, почуття ритму та інші). Ці задатки є основою здібностей людини. Але чи будуть реалізовані задатки і чи розвинуться вони у *здібності* — це залежить як від умов, у яких зростає людина, так і від її власних зусиль.

Умови, необхідні для успішного розвитку задатків і здібностей

- Впевненість у задатках і здібностях
- Наявність можливостей для розвитку задатків і здібностей
- Знання про те, як це потрібно робити
- Своєчасне виявлення задатків
- Активне включення людини у той вид діяльності, якому відповідають здібності, що формуються і розвиваються

Учитель пропонує розглянути уявну ситуацію та відповісти на запитання.

Деся на далекому острові в Тихому океані народився хлопчик з видатними музикальними задатками.

- Ким може він стати, якщо врахувати, що люди його племені не знають ніякої іншої музики, окрім одноголосого співу, і ніякого іншого музичного інструменту, окрім барабана?
- Як може скластися доля обдарованого хлопчика з далекого тихоокеанського острова, якщо він потрапить в країну з розвинутою музичною культурою?

Учні доходять висновку про те, що і спадковість, і середовище справляють істотний вплив на її формування людини.

Потрібно запам'ятати

1. Становлення людини найбільш інтенсивно відбувається в дитинстві та юності.
2. Мозок дитини розвивається швидше, ніж інші частини її організму.
3. Найбільш сприятливий для розвитку розумових здібностей вважається вік від 18 до 20 років.
4. Найбільш важливі фізичні зміни в організмі відбуваються у 12–15 років.
5. Процес розвитку і становлення дівчаток відбувається в середньому вдвічі-втричі швидше, ніж у хлопчиків.

Соціальна сутність людини

Розповідь вчителя

— Якщо під час розгляду людини абсолютизувати лише природне, біологічне, то ми «спустимося» на рівень існування її біофізичних, фізіологічних закономірностей. У такому випадку людина буде носієм лише біологічної форми руху матерії.

Тому вкрай необхідним є аналіз також соціального середовища людини як безпосереднього людського оточення, до якого належить родина, друзі, сусіди та соціальні групи людей або людські спільноти (класи, чи страти, народи, нації, суспільство), членом яких є людина. Сюди ж треба віднести і певні економічні, соціальні, культурні, політичні умови, що існують у суспільстві.

Становлення людини у всьому її розмаїтті відбувається насамперед шляхом засвоєння нею всіх цінностей, вироблених людством упродовж своєї історії. Це і мова, і різні способи діяльності, і вміння користуватися різноманітними знаряддями тощо. Засвоєння людиною знань, норм, правил, культурних цінностей, що необхідні їй для повноцінного життя та діяльності у суспільстві, називається соціалізацією. Вплив соціального середовища на індивіда є багатогарним.

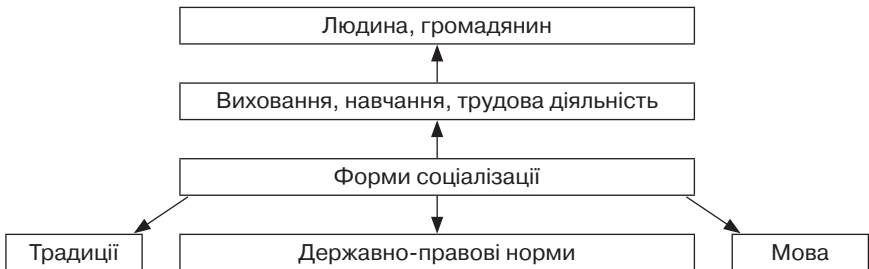

Мегасередовище — величезний соціальний світ навколо нас, який дає потужні імпульси, що стосуються інтересів всього людства і визначають в умовах глобалізації інформаційного простору духовну, соціально-психологічну атмосферу епохи.

Макросередовище — велике суспільство, країна, до якої ми належимо за народженням, місцем помешкання, вихованням.

Мікросередовище, тобто наше безпосереднє соціальне оточення у вигляді трьох основних груп: сім'ї, первинного колективу (навчального, трудового, армійського тощо), приятелів та друзів.

Структуру соціалізації можна представити у такому вигляді.

Духовність людини

Бесіда за запитаннями

1. Що таке душа?
2. Як ви розумієте поняття «духовність»?
3. Яку людину можна назвати духовно багатою особистістю?

Розповідь вчителя

— Духовне в людині є самоцінним, і саме воно лежить в основі людського «Я», адже саме як духовна істота людина виявляє себе свободним і творчо активним діячем. Якщо у свідомості людини знаходити тільки відображення найелементарніших потреб, задоволення яких необхідне

тільки для підтримки фізичного існування, якщо емоції і почуття примітивні, а поняття нерозвинені, то це свідчить про її бездуховність, внутрішнє убожество. Саме про таких людей говорять, що вони ниці духом.

Духовно розвинена (або духовно багата) людина багато знає і ще більше розуміє, спирається у своїй діяльності на почуття і поняття істини, добра і краси. У такої людини переважають духовні потреби, їй притаманні безкорисливі почуття любові і милосердя, здатність відчувати свою причетність до людства, співчувати кожній, навіть незнайомій, людині.

Духовність людини — це також уміння мріяти, фантазувати, творчо усвідомлювати світ, прагнучи зробити його кращим. Уміти створити свій внутрішній світ, не схожий на навколишню дійсність, — це один із найважливіших проявів духовності.

Отже, духовно розвинена людина — така, яка усвідомлює саму себе і може свідомо керувати своїми вчинками, підпорядковуючи їх нормам моралі та права, спрямовуючи їх на досягнення суспільно значущих цілей. Це людина, внутрішнім регулятором поведінки якої є совість (за висловом І. Канта, це закон, який живе у нас самих; на думку французького філософа П. Гольбаха, це наш «внутрішній суддя»).

Духовне в людині — це також безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, творчості, наявність свободи волі, віри та самосвідомості тощо.

Таким чином, людина є цілісною єдністю біологічного, психічного (або душевного) та соціального (соціокультурного), які сформувалися з двох чинників — природного та соціального. Адже людина не є арифметичною сумою біологічного, психічного та соціального, вона є інтегральною єдністю цих властивостей. Все сказане знову повертає нас до визначення таких понять, як «індивід», «індивідуальність» та «особистість».

Поняття «індивід» (пізньюлатинський переклад старогрецького поняття «атом») означає одиничне, на відміну від сукупності, маси, тобто це окрема людина, на відміну від колективу, соціальної групи, спільноти, суспільства в цілому.

З цим поняттям нерозривно пов'язане інше — «індивідуальність», що визначає зміст особистого, неповторного світу людини, її найвищі цінності та авторитети. Її можна визначити як сукупність властивостей та здібностей, які відрізняють даного індивіда від інших.

Поняття «особистість» фіксує соціальне в людині. У нього є два значення: перше — вихідне, ще з минулого XIX століття: особистість — це людина зі своїм обличчям, не схожа на останніх (порівняємо з латинським «персона», що означає театральну маску, та з російським «личина»). Друге значення, яке з'явилося у сучасній філософії та соціології, — це своєрідність людини як учасника суспільного життя, виконавця соціальних ролей. У цьому плані ми розглядаємо особистість працівника, власника, споживача, громадянина, сім'янина тощо.

Поняття «особистість» охоплює також всі суспільні відносини, найважливішими з яких є ставлення до суспільного обов'язку, моральних норм. Це не просто носій конкретних історичних суспільних відносин, а людина, яка активно впливає на ці відносини відповідно до своїх індивідуальних здібностей і нахилів, свідомості та організованості, трудової та суспільно-політичної активності.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за запитаннями

1. Що таке природне середовище і який його вплив на людину?
2. Що таке соціальне середовище і яка його роль у формуванні людини?
3. Порівняйте за змістом поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
4. Що ви розумієте під соціалізацією людини?
5. Які засоби соціалізації людини?

V. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя

— Лише живучи у суспільстві, спілкуючись і взаємодіючи з іншими людьми, навчаючись у них, дитина може стати справжньою особистістю. З одного боку, людина є продуктом певної епохи, наявного суспільства. З іншого боку — людина є результатом, своєрідним відбитком і втіленням всієї попередньої історії людства та його культури. Людина — це біосоціальна істота, саме біосоціальна, а не біологічна і соціальна.

VI. Домашнє завдання

Як ви розумієте народну мудрість: «Молода людина ще «буде», людина середніх років «є», стара людина вже «стала»?

УРОК 4

Сутність людини та сенс людського життя

Мета: з'ясувати сутність людини у різних вимірах; розкрити поняття про сенс людського життя; розвивати вміння самостійно мислити; виховувати активну життєву позицію.

Тип уроку: комбінований.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

Епіграф до уроку:

- Життя повинне мати сенс, щоб бути благом та цінністю. (М. Бердяєв)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель пропонує відповіді на запитання:

- Як ви розумієте слова Бердяєва?

На основі відповідей учнів формулюється тема та мета уроку.

III. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Бесіда за питаннями

1. Який вплив має спадковість на розвиток людини?
2. У чому виявляється соціальна сутність людини?
3. Що таке соціалізація? Яким чином вона відбувається?
4. У чому полягає духовність людини?

IV. Вивчення нового матеріалу

Сутність людини

Розповідь вчителя базується на матеріалі таблиці «Сутність людини у різних теоріях».

Сутність людини — найбільш важливе та змістовне в людині, те, завдяки чому людина залишається собою у різних обставинах. Найбільш поширеними уявленнями про сутність людини є релігійне, натуралістичне, ідеалістичне та соціологічне.

Сутність людини у різних теоріях			
Релігійна теорія	Натуралістична теорія	Соціоцентризм	Ідеалістична теорія
Людина є суперечливою єдністю духу (душі) і природи (тіла), якісно протилежних одне одному як величне і низьке	Людина вважається лише природною істотою, вона нічим особливим не відрізняється від тварин. Сутність людини в незмінних біологічних чи психологічних властивостях	Людина є результатом культурних умов, за яких вона формується, і якщо треба проникнути у її таємницю, то слід вивчити ті чи інші структури культури	Головне в людині — людська свідомість, розум, і саме цією властивістю людина відрізняється від решти живих істот (Р. Декарт: «Я мислю, отже, я існую»)

Бесіда за питаннями

1. Яку теорію ви вважаєте найбільш обґрунтованою?
2. Чи можна обмежуватись однобічним розумінням сутності людини?

Сенс життя

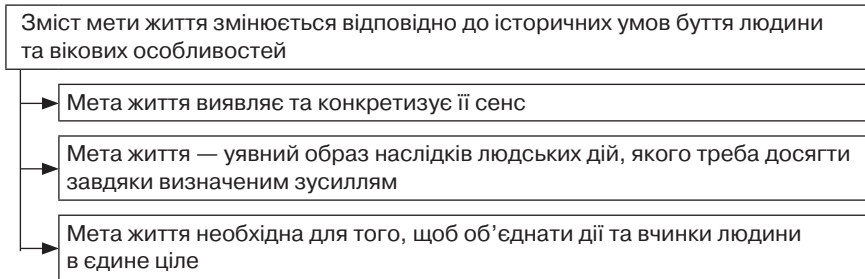
Учитель. В усі часи люди замислювались над сенсом свого життя. Але сенс життя залежить від кожної людини. Розбіжність поглядів породжувала думки про те, чи є взагалі сенс життя, а якщо є, то, можливо, у кожної людини він свій, не схожий на інших?

Оскільки людське життя нерозривно пов'язане з існуванням усього суспільства, чимало мислителів вважали, що:

Сенс життя тісно пов'язаний з головною метою життя людини. *Головна чи кінцева мета життя* — це стійка, істотна мета, що виражає корінні інтереси особистості, щодо якої усі інші проміжні життєві цілі служать засобом. Мета життя виступає провідним орієнтиром життєвої діяльності, пов'язуючи останню з ідеалом особистості. І саме у цій своїй якості мета життя близька до поняття «сенс життя», але не тотожна йому. Визначення

мети життя — один зі способів усвідомлення його сенсу. Злиття ідеалу і мети надають життю людини сенс.

Мета та сенс життя пов'язані з життєвою позицією та способом життя (варто запам'ятати основне правило мудрого життя: «Не бажай і не чекай від життя неможливого», тобто надто багато).

Життєва позиція виражається у практичних діях — оцінках, прагненнях тощо. Людина, яка має чітку життєву позицію, завжди є послідовною і цілеспрямованою, за будь-яких життєвих обставин залишається сама собою. Головною характеристикою життєвої позиції людини є рівень її активності.

Важливе значення має спрямованість життєвої позиції людини на досягнення лише власного добробуту чи на прагнення добра для інших людей. Вона може бути оптимістичною чи песимістичною.

Найповніше життєва позиція людини реалізується в її способі життя, в тому, заради чого (чи для чого) людина живе і як вона живе: як діє, які має стосунки з іншими людьми, з суспільством в цілому тощо.

Додаткова інформація

В історії філософії існувало безліч концепцій, що намагалися дати відповідь на питання про сенс життя людини.

Теологічна концепція — у кожної людини є призначення з боку вищої інстанції (Бог, дух, ідея), тому сенс життя людини — в її бутті для здійснення планів вищого начала (Платон, Гегель, В. Соловйов та ін.).

Соціоцентрична концепція — сенс життя людини — в ідеї служіння людям, суспільству, етичним ідеалам (К. Маркс, В. І. Ленін та ін.).

Антропологічна концепція — сенс життя людини не виходить за межі індивідуального людського існування (гедонізм, евідемонізм, утилітаризм).

Нігілістична концепція полягає в запереченні будь-якого сенсу людського життя (Л. Шестов, Ж. П. Сартр).

V. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Що таке сутність людини?
2. Як філософи-натуралісти визначають сутність людини?
3. Що таке сенс життя?
4. У чому полягає філософсько-релігійне розуміння сенсу життя?

VI. Підсумок уроку

Учитель. Сутність людини як об'єкта філософського аналізу не є чимсь сталим, встановленим раз і назавжди. На кожному етапі розвитку людської історії вона набуває нових форм і міри глибини. Людина є жива істота, але їй притаманний особливий тип тілесної організації, зокрема прямоходіння. Це — природна сутність. Людина є там, де є її діяльність, а людська діяльність здійснюється у системі суспільних відносин, тобто йдеться про суспільність людини. До того ж людина є істотою духовною, їй притаманна душа. Сенс життя можна визначити як стійку, домінуючу спрямованість моральної свідомості, що безпосередньо виявляється у соціальній діяльності особистості і має соціальну цінність. Сенс життя зумовлює провідні ціннісні орієнтації і стратегічні цілі як граничні підвалини вибору способу життя. У свою чергу, сенс життя пов'язаний з розумінням мети життя як уявного чи очікуваного результату нашої діяльності та з вибором життєвого шляху.

VII. Домашнє завдання

Напишіть есе на тему «У чому сенс людського життя» або твір-роздум на тему «Я».

УРОК 5

Ціннісні виміри людського життя. Смерть і безсмертя

Мета: сформувати уявлення учнів про цінності та їх роль у житті людини; ознайомити учнів з основними аспектами проблеми смерті та безсмертя як фінальних цінностей людини; розвивати вміння учнів визначати зміст понять та їх найважливіших ознак, встановлювати зв'язки між різними поняттями; спрямовувати учнів до роздумів над проблемами смерті та безсмертя.

Тип уроку: комбінований.

Форма уроку: бесіда з елементами дискусії.

Епіграф до уроку:

- Вільна людина ні про що так мало не міркує, як про смерть, мудрість полягає саме у міркуванні не про смерть, а про життя. (*Бенедикт Спіноза*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Робота з епіграфом уроку

- Про що йдеться у словах Спінози?

Учитель оголошує тему, зміст, звертає увагу на основні проблеми.

III. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Бесіда за питаннями

1. У чому, на вашу думку, полягає сутність людини?
2. Який зміст ви вкладаєте у слово «цінність»?

Учитель дає можливість зачитати декілька варіантів творів-роздумів на тему «Я», написаних удома.

IV. Вивчення нового матеріалу

Ціннісні виміри людського життя

Бесіда за питаннями

1. Чи можна стверджувати, що, крім цінності людини, існує також її вартість?
2. Чи існують сьогодні вартісні характеристики людини?

Підсумовуючи короткий обмін думками з цієї проблеми, учитель звертає увагу на таке:

- за часів класичного рабства людину розглядали як «живе знаряддя», ціна якого становила близько 30 монет;
- з часів виникнення перших держав відомий феномен проституції;
- в умовах ринкової економіки люди обмінюються на еквівалентній основі плодами своєї діяльності;
- останнім часом виникло чимало проблем, пов'язаних із продажем органів для трансплантації.

— Як це можна оцінити?

Життя і смерть як фінальні цінності людини

Розповідь вчителя з елементами бесіди

— Найбільший дар, який людина отримала від Бога, — це можливість життя.

Але людина — єдина жива істота, яка усвідомлює власну смертність та робить її предметом роздумів. Вважають, що саме культ померлих предків започаткував язичницькі вірування, а згодом і релігію. В античній філософії вперше була здійснена спроба примирити індивідуальну свідомість з невідворотністю власної смерті.

«Теорія» Сократа — Платона	Вчення атомістів-стоїків	Епікур
Смерть розумілася як відокремлення не-тлінної, вічної душі від смертного тіла	Смерть — природне і закономірне явище, якого не слід боятися, тому що його неможливо відчутися; потрібно боятися не смерті, а негідного життя: «хто навчився смерті, той не буде рабом»	Душа зі смертю людини розпадається на атоми і людині тоді байдуже, бо вона нічого не відчуває

У християнському підході смерть — це перехід від одного життя до іншого. Свою віру у воскресіння християни визнають у символі віри: «Очікую воскресіння мертвих і життя будучого віку».

У XIV ст. на Європу насунулися мор, війни, чума, які призвели до того, що тема смерті аж до XVI ст. заступила собою все. Розпочинаючи з епохи Відродження смисловий центр у світогляді європейської людини дедалі більше переміщується з думок про смерть на думки про життя, з потойбічного на

цей світ. Проблема смерті знов повертається у світогляд європейської людини вже у ХХ ст. внаслідок усвідомлення загальної трагічності, нестійкості людського буття, невідомими раніше страхітлями вмирання. З іншого боку, посилення уваги до проблеми смерті зумовлено досягненнями у сфері геронтології, реаніматології, біології, генетики та інших спеціальних знань, які виявляють нові аспекти науки.

Тривалий час вважалося, що смерть — це зупинка трьох пульсацій життя: роботи серця, дихання, кровообігу. У 70-х роках ХХ ст. серед медиків одержало визнання визначення смерті як припинення діяльності мозку. Розвиток реаніматології, подальше вивчення процесу вмирання виявило, що немає чіткої межі між життям та смертю. Смерть — природне продовження життя.

Бесіда за питаннями

1. Як ви ставитесь до проблеми смертної кари?
2. Що таке евтаназія? Чи має, на вашу думку, людина право на евтаназію?
3. Чи має право людина вирішувати питання про власну смерть чи про смерть іншого?

Чи можливе життя після смерті?

Учитель. Історія людства пам'ятає безліч варіантів розв'язання проблеми смерті та безсмертя, які зводяться переважно до двох протилежних точок зору.

1. Життя — це однократне буття людини, воно подібно до іскри, що спалахує; після смерті людина зі своєю індивідуальністю і свідомістю перестає існувати абсолютно і назавжди.
2. Після смерті тіла, душа, розум або «Я» відокремлюється від мертвої фізичної оболонки і переходить в іншу форму існування або переселяється в нове тіло; в усякому разі її буття вічне.

Завдяки дослідженням західних вчених-медиків, у тому числі праці Е. Кублера-Росса «Про смерть і вмирання» (1969), книги лікаря-реаніматолога Р. Моуді «Життя після життя» (1976), наприкінці ХХ ст. стався докорінний переворот у погляді на проблему «можливості життя після смерті».

Проблема, що розглядається, нікого не залишає байдужим, тому що твердження «Звідти (тобто з могили) ніхто не повертався» на нинішньому етапі розвитку науки піддається сумніву. У земному житті, в його стражданнях і проблемах є Вищий сенс, який чогось нас навчає, випробовує і загартовує нас задля самих себе в Житті Вічному. І це майбутнє існування залежить від нас самих.

V. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Яким уявляється стан людської душі після смерті у різних світоглядних системах?
2. У чому полягає цінність людського життя?
3. Що таке безсмертя?

VI. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя

— Знання про смерть, роздуми про неї необхідні для життя. Життя та смерть невідривно взаємопов'язані. Смерть — це випробування будь-якого сенсу, перед нею людина повинна зрозуміти, навіщо вона живе, чи дійсно її існування є життям. Тільки пам'ятаючи про нерозривність життя і смерті, можна прожити життя та зустріти смерть осмислено, гідно.

VII. Домашнє завдання

Поміркуйте над питанням «Як ви розумієте слова філософів-стоїків “Розмірковуй про смерть, якщо хочеш навчитися жити”?»

УРОК 6

Поняття творчості, свободи, відповідальності. Повнота життя і щастя

Мета: ознайомити учнів з основними поняттями теми; розвивати вміння визначати зміст понять та їхніх найважливіших ознак, формувати аналітичні компетенції учнів; спрямовувати їх до роздумів над проблемою щастя, виховувати розуміння співвідношення свободи та відповідальності.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

Епіграфи:

- Свобода означає відповідальність. Ось чому багато хто відчуває страх перед нею. (*Б. Шоу*)
- Поводьтєся так, нібито ви вже щасливі, тоді ви насправді відчуєте себе щасливими. (*Дейл Карнегі*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Робота з епіграфом уроку

- Про що йдеться у висловлюваннях Б. Шоу і Д. Карнегі?
Учитель оголошує тему, зміст, звертає увагу на основні проблеми.

IV. Вивчення нового матеріалу

Поняття творчості

Метод «Мозковий штурм»

- Які асоціації визиває у вас слово «творчість»?

Учні наводять свої приклади поняття «творчість»

Учитель наводить декілька визначень поняття.

Творчість — це цілеспрямована діяльність, наслідком якої виявляється відкриття (створення, винайдення) чогось нового, раніше невідомого.

Творчість — це свідома, продуктивна діяльність щодо створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей, які мають суспільно-історичну значущість.

Подальша розповідь вчителя базується за схемою.

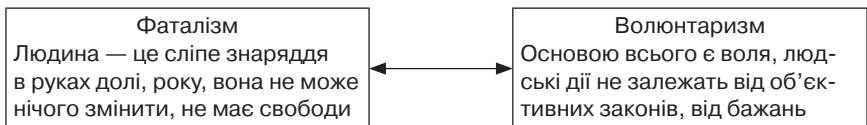

Поняття свободи та відповідальності

Розповідь вчителя за опорною схемою

— Чи існує людське призначення? Чи визначена доля людини від початку й до кінця, а може, людина вільна у своїх намірах і є творцем та господарем свого життя? Над цим питанням людство замислюється вже не одну тисячу років.

Різні погляди стосовно цієї проблеми можна представити у вигляді схеми.

Проте більшість людей переконані, що вони вільні у своїх вчинках і діях. Що ж таке свобода?

«Немає слова, яке набуло б стільки різноманітних значень і справляло б таке різне враження на розум, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість позбавляти влади того, кого вони вважають тиранами; інші — право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті — право носити зброю і здійснювати насильство; четверті вбачають її у привілеї перебувати під управлінням людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам. Якийсь народ тривалий час проклинав свободу за звичай носити довгу бороду. Нарешті, кожен іменував свободою те правління, яке найбільш відповідало його звичаям або схильностям».

Запитання

- Про що йдеться у наведеному висловлюванні Монтекс'є?

Вчитель. Той же Монтекс'є вважав, що політична свобода полягає в тому, щоб мати можливість «робити те, що маєш хотіти, і не бути змушуваним робити те, чого не повинен хотіти». Таким чином, він пов'язував політичну свободу з моральними вимогами.

Але, крім політики, свободу можна розглядати стосовно всіх сфер життя суспільства — економічної свободи, релігійної, інтелектуальної та ін. на всіх його рівнях — свободою особи, націй, держав, суспільства.

Якщо звернутися до рівня особи, то проблема свободи визначається питанням: чи має людина свободу волі, або: чи зумовлені її наміри і вчинки зовнішніми обставинами?

Свобода є людське ставлення, форма зв'язку особи з іншими людьми. Не можна бути по-справжньому вільним без інших або за їх рахунок. Тобто щоб стати абсолютно вільним, людині довелося б звільнитися від відносин з іншими, а значить, і від самої себе.

Чим же визначаються межі свободи?

Перша зв'язка понять — свобода і необхідність. По суті, йдеться про закономірності природного і соціального буття людини, якими вона не має права нехтувати. Щодо джерела цієї впорядкованості, а отже, стратегії поведінки особи, то тут доцільно зупинитися на двох основних позиціях. Прихильники першої виходять з акту Божественного творіння всього сущого. Інша позиція базується на трактуванні необхідності як об'єктивної закономірності розвитку природи і суспільства. У рамках цього підходу бути вільним означає пізнати об'єктивні закони й ухвалювати рішення на основі і з урахуванням цього знання.

Ігнорувати необхідність, обставини, що склалися, зазвичай можна. Проте існують обмеження, з якими більшість людей ведуть затяту боротьбу. Це різні форми соціального і політичного свавілля; жорсткі станово-кастові структури, що заганяють людину у чітко визначений осередок соціальної сітки; тиранічні держави, де волі одного підкоряється життя більшості і т. ін. (Можна запропонувати пригадати факти боротьби народів за свою свободу з курсу історії України та всесвітньої історії.)

Таким чином, ми переходимо у нову понятійну площину: свобода — відповідальність. Почати обговорення проблеми можна з сюжету розповіді-притчі «Шестеро та сьомий» з роману Ч. Айтматова «Плаха».

Йдеться про один з епізодів Громадянської війни. Чекіст Сандро проникає в загін контрреволюціонерів, щоб знищити загін і його ватажка. Чекістові вдалося завоювати цілковиту довіру членів загону. У слухну мить герой виконав наказ: застрелив усіх шістьох, а потім застрелився сам.

Учитель пропонує учням поміркувати над тим, як за допомогою категорій «необхідність», «свобода», «вибір», «обов'язок» можна трактувати зміст притчі, особливо її фінал.

Учні доходять висновку: без моральних обмежень справжньої свободи не існує.

Щастя як найвищий рівень наповненості життя

Розповідь вчителя з елементами бесіди

Щастя — це вищий прояв реалізації сенсу життя особистості. Без усвідомлення сенсу людського буття неможливо зрозуміти, яким чином людина може бути щасливою. Як же протягом історії людства визначалася проблема щастя?

Розповідь вчителя базується на таблиці.

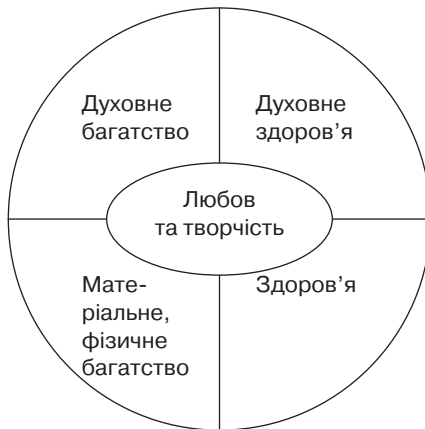
Бачення щастя у різних концепціях	
Античні філософи	Істинне щастя — це турбота про свою душу, орієнтація на розум, істину і доброзичливість, прагнення завжди залишатися людиною, зберігати свою внутрішню гідність

Бачення щастя у різних концепціях	
Релігійне бачення	Земне життя короточасне і завдання в нього інші: підготовка собі місця в раю, в іншому, потойбічному світі, де на всіх очікує щастя
Кант	Щастя — це моральне щастя, воно надається людині за морально гідне життя
Маркс, Енгельс	Щастя — це боротьба
Філософське бачення	Щастя нелегке, важке; можна бути щасливим за будь-яких умов життя; той, хто прагне щастя, повинен уникати зовнішніх благ, обмежувати свої потреби, уникати задоволень

Завдання пізнавального характеру

1. Вважається, що людина проживе гідно, якщо спорудить дім, виховає сина, викопав криницю і посадить дерево. Як ви вважаєте чому? Чи кожна людина здатна це зробити? Чи можна вважати життя тих, хто цього не зробив, безглуздом?
2. Французький філософ XVIII ст. Клод Гельвецій вважав, що причин нещастя людей буває дві: по-перше, через те, що вони не знають, як мало їм потрібно для щастя, і, по-друге, через те, що вони не вміють обмежувати своїх бажань. Сформулюйте правила, якими слід керуватися у своєму житті, щоб бути дійсно щасливим.

Діаграма «Щастя»

V. Закріплення вивченого матеріалу

Робота над текстом

«Мене не цікавить, чи вільна людина взагалі, я можу відчутти лише свою власну свободу. Щоб знати, чи вільна людина, достатньо знати, чи є у неї господар. Цю проблему робить абсурдною те, що одне й те саме по-

няття ставить проблему свободи і водночас позбавляє її будь-якого сенсу, оскільки в присутності Бога це вже не стільки проблема свободи, скільки проблема зла. Альтернатива відома: або ми скуті і відповідальність за зло покладається на всемогутнього Бога, або ми вільні й відповідальні, а Бог не всемогутній». (А. Камю «Міф про Сізіфа»)

1. Що Камю вважає основним критерієм у визначенні свободи людини?
2. Як ви розумієте сформульовану автором альтернативу? Чи можливі інші погляди щодо співвідношення всемогутності Бога і вільної волі людини або це дійсно взаємовиключні явища?

VI. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя

— Свобода — одна з основних філософських категорій, що характеризують суть людини та її існування, що полягають в можливості, мислити і поводитись відповідно до своїх уявлень і бажань, а не внаслідок примусу. В історії філософії свобода традиційно розглядалася в її співвідношенні з необхідністю. Бути щасливим означає бути самим собою, усвідомлювати себе у стані задоволеності життям. Щастя безперечно пов'язане зі станом піднесення життєвих сил, тобто щастя — чуттєво-емоційна форма можливостей самореалізації особистості, що, у свою чергу, базується на генеральних цілях, сенсах та ідеалах життя.

VII. Домашнє завдання

Написати твір-роздум на тему «Що таке щастя?»

УРОК 7

Узагальнення знань за темою «Феномен людського життя»

Мета: закріпити й узагальнити вивчений матеріал; сприяти взаємозв'язку теоретичних знань та набутих практичних навичок з розглянутої теми; виховувати активну життєву позицію.

Тип уроку: урок узагальнення знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Різномірнева контрольна робота

1-й рівень — репродуктивний

1. Вчення про свідомість, феномени та їх сенс має назву:
 - а) філософія;
 - б) феноменологія;
 - в) міфологія.
2. Чи існує зв'язок між психологічним і фізичним у людині?
 - а) Так;
 - б) ні.

3. Хто з філософів вважав, що сутність людини належить до її підсвідомих інстинктів?
 - а) Сократ;
 - б) З. Фрейд;
 - в) Арістотель.
4. Кожна людина має свої індивідуальні здібності.
 - а) Так;
 - б) ні.
5. Цілісне бачення людиною світу і себе в цьому світі має назву:
 - а) світогляд;
 - б) самореалізація;
 - в) самостереження.
6. Виникнення людини було закономірним явищем у процесі розвитку самої людини.
 - а) Так;
 - б) ні.
7. Релігія передбачає віру у:
 - а) природні сили;
 - б) Бога;
 - в) космічний розум.

Відповідь: 1 б; 2 а; 3 б; 4 а; 5 а; 6 а; 7 б.

2-й рівень — конструктивний

1. Дайте визначення понять:
 - а) мінливість;
 - б) соціалізація;
 - в) творчість.
2. Встановіть відповідність між філософами та їхніми висловлюваннями.

А. Сократ	1. Людина — це мисляча істота
Б. Декарт	2. Людина є політичною істотою
В. Арістотель	3. Пізнай самого себе

3-й рівень — творчий

1. Складіть таблицю «Основні тлумачення походження людини».

Назва гіпотези	Основний зміст	Своє ставлення до гіпотези
Міфологічна		
Релігійна		
Еволюційна		

4-й рівень — соціально орієнтовані запитання (одне питання на вибір)

1. Клод Гельвецій вважав, що причин нещастя людей буває дві: через те, що вони не знають, як мало їм необхідно для щастя, та через те, що вони не вміють обмежувати своїх бажань. То у чому ж тоді щастя? Сформулюйте правила, якими слід керуватися у своєму житті, щоб бути дійсно щасливими.

2. Складіть тези виступу в дискусії «Людина — то біологічна чи соціальна істота?»

III. Підсумок уроку

Учитель оцінює роботу учнів, аналізує та коментує її.

IV. Домашнє завдання

Підготуйте публічний виступ «Роль природного та суспільного середовища на розвиток людини» (наведіть конкретні приклади).

Розділ II. СВІТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ІСНУВАННЯ

УРОКИ 8–9

Поняття «світ». Людина і Космос. Всесвіт і Земля

Мета: ознайомити учнів з поняттями теми, узагальнити знання учнів про Всесвіт, Сонячну систему та планету Земля; розвивати схильність до позитивного мислення, інтерес до пізнання навколишнього світу; виховувати усвідомлення, що людина — це частина Всесвіту.

Тип уроку: урок засвоєння нового навчального матеріалу.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Про що йдеться у народних прислів'ях?

1. У Бога світа багацько.
2. Кілько світа, тільки й дива.
3. Усе тінь минуща: одна річ живуца — світ із Богом.

На основі відповідей учнів формулюється тема та мета уроку.

III. Вивчення нового матеріалу

Поняття «Світ»

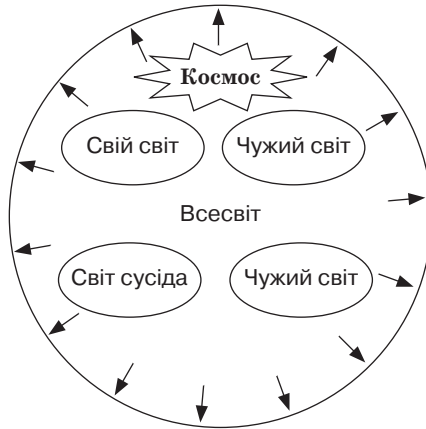
Розповідь вчителя с опорою на схеми

— Проблема розуміння світу завжди була в центрі уваги науки та релігії. Що ж таке світ?

У широкому розумінні це цілісна сукупність усього існуючого.

Люди у давнину уявляли світ як те, що їх оточувало. Кожне плем'я жило своїм світом. «Свій світ» — місце, вивчене власним народом, «чужий світ» — місце, не вивчене власним народом. У процесі еволюції світи пізнавали один

одного як сусіди. Люди розуміли, що разом їхні світи становлять «всесвіт». А над усім цим існував світ богів, який люди називали «космос». Схематично це можна зобразити так:

Але протягом розвитку людства змінювалися і його уявлення про світ.

Розвиток уявлень про світ			
Міфологія	Релігія	Наука	Філософія
Світ — природа, що нас оточує	Світ складається з природних та надприродних божественних сил	Наша Земля — частина Космосу та Всесвіту	Бачення світу конкретною людиною є лише його окремим суб'єктивним образом. Людина, маючи власний неповторний світ, намагається досягнути інші стани світу

Знання про світ — складова частина вчення про людину. У процесі розвитку людини змінюється уявлення про світ, воно наповнюється конкретно-історичним змістом. Тому світ — це єдність природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю. А категорія «світ» визначає не тільки природні, об'єктивно-матеріальні властивості, а передусім особливості людського практично-діяльнісного ставлення до себе і до умов свого існування (зовнішній світ).

Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її існування і життєдіяльність, а з іншого — руйнує природу і створює загрозу власному існуванню. Якщо зникне людина, зникне і світ як світ буття людини. Природа втрачить свою якісну визначеність як світ людського буття.

Зміст і кордони світу не є чимось незмінним. З оволодінням природою, ускладненням суспільних відносин і зв'язків зміст поняття про світ поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються. До сфери практичної діяльності людина включає не тільки предмети безпосередньо близької природи, а й поглиблює знання про Всесвіт. Так, вона виходить

у космос, проникає у глибини мікро- та мегасвіту. Але центральну частину поняття «світ» становить система соціальних зв'язків і відносин, у яких людина здійснює свою життєдіяльність. До того ж до змісту людського світу належить її духовне життя, продукти духовної життєдіяльності (внутрішній світ).

Таким чином, світ — це визначене буття, універсальна предметність, в якій людина самовизначається як суб'єкт діяльності, котрий створює власний світ — світ людського буття.

Космос, Сонячна система, планета Земля як складові Всесвіту

Бесіда за питаннями

1. Які ви знаєте тіла природи? *(Тіла природи можуть бути живими та неживими.)*
2. Чим відрізняються тіла живої природи від тіл неживої природи? *(Тіла живої природи мають ознаки життя, вони дихають, живляться, розмножуються, рухаються.)*
3. Назвіть кілька тіл неживої природи. *(Річка, гори, парта, дошка.)*
4. Чи є тілами природи Сонце, Земля, Місяць, зорі? *(Так, це також тіла природи.)*
5. До якої частини природи вони належать? Чому? *(Вони є тілами неживої природи, бо не мають ознак життя, не дихають, не живляться, не розмножуються тощо.)*
6. Зорі, Сонце, Місяць називають небесними тілами. Чому? *(Ці тіла переважно знаходяться далеко на небі.)*
7. А що ж таке небо? *(Небо — частина Всесвіту.)*
8. Що ж таке Всесвіт? *(Всесвіт — це безмежний космічний простір з небесними тілами, газом і пилом.)*

Учитель. Що таке космос? У Всесвіті всі небесні тіла знаходяться у певному порядку. Ще в давнину люди помітили цей порядок і назвали його космосом. Слово «космос» у перекладі з грецької мови означає порядок.

Учені досліджують небесні тіла і космічні явища на спеціальних наукових станціях — обсерваторіях. Однією з найбільших обсерваторій світу сьогодні є обсерваторія Мауна-Кеа, що стала до ладу в 1990 р. Вона розміщена на вершині древньої вулканічної гори Мауна-Кеа на о. Гаваї. Сьогодні вона оголошена науковим заповідником через свій унікальний астроклімат.

Розглянемо більш детально деякі небесні тіла. У небесних тіл є одна спільна особливість — усі вони рухаються. У Всесвіті взагалі немає тіл, які б не рухалися. До небесних тіл належать планети, зорі, комети, астероїди, метеори, метеорити, боліди тощо.

Планети — це небесні тіла, що обертаються навколо зірок і не випромінюють власного світла. Цю назву великим небесним тілам дав у XIV ст. польський астроном Миколай Копернік. Планети, які рухаються навколо Сонця разом з ним, утворюють Сонячну систему. Планетами Сонячної системи є: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун (Плутон з 2008 р. визнано карликовою планетою). Саме в такій послідовності вони розташовані відносно Сонця. Свою назву планети отримали на честь римських богів.

Планети, розташовані ближче до Сонця, мають високі температури. Зорі — розжарені небесні тіла, що випромінюють світло. Від решти небесних тіл вони відрізняються тим, що самі випромінюють світло і мають велику температуру поверхні. Зірки різняться між собою за кольором, температурою, розмірами, відстанню від Землі.

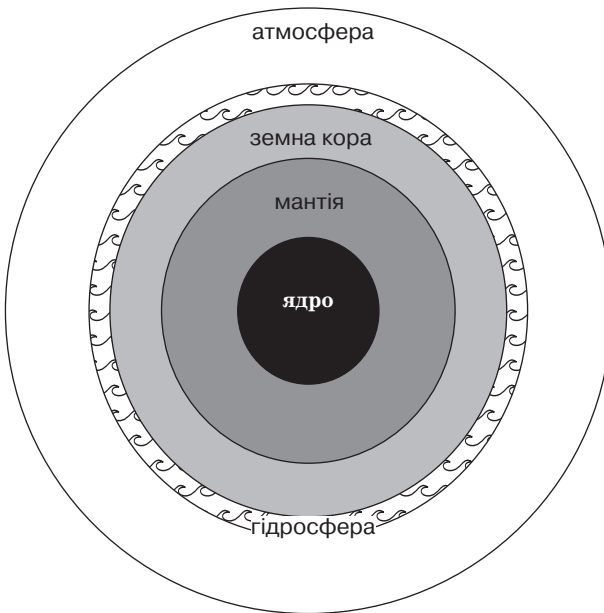
Зорі розміщуються на небі групами — сузір'ями.

Сузір'я — ділянка зоряного неба, виділена для зручності орієнтування на небесній сфері і визначення зірок. Найбільш відомими сузір'ями є Велика і Мала Ведмедиця (наші пращури називали їх Великий і Малий Віз).

Бесіда за питаннями

1. Які ви знаєте астрономічні особливості планети Земля?
2. Назвіть особливості атмосфери Землі.

Подальша розповідь вчителя базується за схемою.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Як люди уявляли світ у давнину?
2. Поясніть походження поняття «Всесвіт».
3. Поясніть різницю між міфологічним, релігійним та науковим уявленням про світ.
4. Скільки зірок у Сонячній системі?
5. Наведіть характеристику сфер планети Земля.

V. Підсумок уроку

Учитель. Намагаючись пізнати свою сутність, людина завжди замислювалась над тим, що ж таке світ. Формування уявлень про світ започатковує пізнання людиною самої себе як частини світу.

VI. Домашнє завдання

Скласти словничок понять до теми: «світ», «світ речей», «світ понять», «внутрішній світ», «зовнішній світ», «мікrokосмос», «макrokосмос», «космос», «Всесвіт», «Галактика», «Земля», «Сонячна система».

УРОК 10

Поняття матеріального й ідеального

Мета: ознайомити учнів з поняттями теми; розвивати вміння визначати зміст понять та їх найважливіших ознак, формувати аналітичні компетенції учнів; формувати власні погляди учнів щодо навколишнього світу.

Тип уроку: комбінований.

Форма уроку: лекція.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель пропонує учням пояснити, як вони розуміють слова: «Лише побудувавши світ у собі, людина отримує можливість знайти його за межами себе».

Після відповідей учнів вчитель оголошує тему, зміст, звертає увагу на основні проблеми уроку.

III. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Бесіда за питаннями

1. Поясніть походження поняття «Всесвіт».
2. Які виміри світу розкривають поняття «космос», «Земля»?
3. Що таке зовнішній та внутрішній світ? Світ речей та світ понять?

IV. Вивчення нового матеріалу

Проблема субстанції у філософії

Учитель. Уже в давнину люди почали замислюватись над тим, з чого складається навколишній світ, що є першоосновою всього. Пошук цієї першооснови у філософській науці має назву «проблема субстанції».

Субстанція (лат. substantia — суть) — матерія в аспекті внутрішньої єдності всіх форм її саморозвитку, всього розмаїття явищ природи та історії, включаючи людину та її свідомість, і тому це фундаментальна категорія наукового пізнання, теоретичного віддзеркалення конкретного. У субстанції вбачають той єдиний початок, від якого все походить.

В історії філософії спочатку субстанція розуміється як речовина, з якої складаються всі речі. У подальшому, в пошуках основи всього суцього субстанцію починають розглядати як особливе позначення бога (схоластика).

Монізм — філософське учення, яке приймає за основу всього, що існує, одне начало. Існує як матеріалістичний, так і ідеалістичний монізм. Матеріалісти початком, основою миру вважають матерію. Ідеалісти єдиним початком усіх явищ вважають дух, ідею та ін. Найбільш послідовним напрямом ідеалістичного монізму є філософія Гегеля. Протилежність монізму — дуалізм.

Дуалізм (лат. duo — два) — філософське учення, що вважає, на відміну від монізму, матеріальну і духовну субстанції рівноправними началами. Дуалізм притаманний філософії Декарта і Канта. Дуалізм служить філософською основою теорії психофізичного паралелізму.

Плюралізм (лат. pluralis — множинний) — концепція, протилежна монізму, згідно з якою все, що існує, складається з безлічі рівнозначних ізольованих сутностей, що не зводяться до єдиного начала.

Неопозитивізм — один із напрямів у філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму. Неопозитивізм позбавляє філософію її предмета, вважаючи, що знання про реальність надаються лише в повсякденному або конкретно-науковому мисленні, а філософія можлива тільки як діяльність з аналізу мови, в якій виражаються результати цих видів мислення.

Матеріальне та ідеальне як філософські поняття визначають два «вихідні» начала світу. Відповідно до класичної науки матеріальне ототожнювалось з природним (речовим), а ідеальне із внутрішнім (духовним) світом людини.

Матеріальне — об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості людини, існування світу; сам об'єкт і його властивості, об'єктивна реальність.

Ідеальне — відображення матеріального, тобто світу об'єктів у свідомості людини; образ об'єктивної реальності, тобто суб'єктивна реальність.

Поняття матерії

У ч и т е л ь. Основою уявлень про матеріальну єдність світу є розуміння матерії як субстанції. Матеріальний, природний світ є однією з основних форм буття. Тому змістовний аналіз поняття «матерія» завжди перебував у полі зору різних філософських напрямів. Матерія як основне поняття європейської філософії виникла й активно розроблялася ще за часів ранньої античності. Натурфілософи першими намагалися виявити якусь «першоречовину», що становить основу існуючого світу. Фалес, Анаксимен, Геракліт, Демокрит послідовно утверджують в цій функції: воду, повітря, вогонь, атоми. Але спроби надати конкретним видам матеріального світу загального характеру, покласти на них функцію абсолютно-го субстрату всього суцього не увінчалися успіхом, бо не змогли пояснити передовсім різноманіття дійсності.

Власне термін «матерія» вперше був використаний Платоном, який стверджував, що поєднання ідей (ейдосів) як справжнього буття і небуття (матерії), що протистоїть йому, утворюють світ речей, природу, суще. За Аріс-

тотелем, який заперечував світ платонівських ідей, дійсністю є лише форма — активне, творче начало: глини необхідний гончар — деміург. Вища форма світу — Бог — творець всього сущого, дійсного. Аристотелівська концепція співвідношення форми і матерії, перетворена відповідно до принципів моноїзму, є панівною у філософських системах християнства і мусульманства.

У механістичному матеріалізмі Нового часу в основі визначення матерії не речовина, а якісь загальні властивості (протяжність, непроникність, фігура, тяжкість та інші). Найчастіше носієм цих властивостей визнаються атоми як останні неподільні елементи світу. У філософських учнях Бруно і Спінози матерія ототожнюється з природою. Якщо всі речі визначені зовнішньою причиною, то природа (субстанція), на відміну від них, є причиною самої себе (causa sui). Французькі матеріалісти XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах та ін.) продовжили і поширили механістичні переконання на розвиток світу. Матерію вони уявляли як вічну, таку, що постійно рухається за законами механіки, основою реального світу.

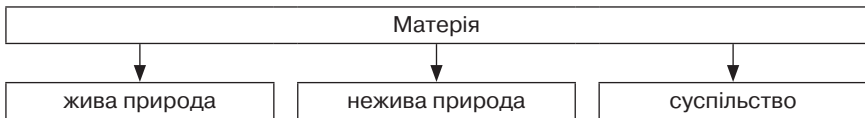
Гегель розглядав матерію як «інобуття» абсолютної ідеї, необхідний період одного з етапів розвитку буття світового духу.

Маркс та Енгельс в поняття матерії включали всю картину світу, що постійно змінюється й розвивається. Вони вважали змістом філософського поняття «матерія» не будь-яку «загальну ознаку», а суперечливий процес визначення свідомості буттям у процесі практичної діяльності людини. Матерія розумілася як єдино існуюча субстанція.

На початку XX ст. у зв'язку з відкриттям англійським фізиком Дж. Томсоном електрона — першої внутріатомної частинки — деякими філософами і ученими був зроблений висновок про «зникнення матерії», оскільки існування останньої пов'язувалося з неподільністю атома. Замість речово-субстрактного уявлення про матерію приходить гносеологічне, сформульоване В. І. Леніним в його роботі «Матеріалізм та емпіріокритицизм».

Матерія — це філософська категорія для визначення об'єктивної реальності, що подається людині суб'єктивно й існує поза її свідомістю.

Матерія охоплює безліч реально існуючих об'єктів та систем світу, є субстанціональною основою властивостей та форм руху матерії. Усе розмаїття матеріальних систем можна запропонувати у вигляді схеми.

V. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Що таке субстанція?
2. Чим відрізняються монізм та дуалізм?
3. Що таке матеріальне та ідеальне?
4. Дайте визначення поняття «матерія»

VI. Підсумок уроку

Вчитель. Навіть короткий огляд історії виникнення і розвитку поняття «матерія» засвідчує, що воно є результатом тривалого і суперечливого

процесу світоосмислення, заснованого на діяльності людини з пізнання і перетворення навколишнього світу.

VII. Домашнє завдання

1. Опрацювати матеріал уроку.
2. Підготувати повідомлення «Поняття «простір» та його основні властивості».

УРОКИ 11–12

Рух, простір, час. Проблема єдності світу

Мета: розкрити особливості простору, руху та часу як властивостей матерії; розвивати аналітично-просторові уявлення, вміння працювати з довідковою літературою; сприяти розумінню учнями класичного бачення світу.

Тип уроку: комбінований.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

Епіграф до уроку:

- Час — дорогоцінний подарунок, даний нам, щоб у ньому стати розумнішим, кращим, зрілішим і досконалішим. (*Томас Манн*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель оголошує тему, зміст, звертає увагу на основні проблеми.

III. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Бесіда за питаннями

1. У чому полягає проблема субстанції?
2. Розкрийте основні етапи історичного розвитку поняття «матерія»
3. Яке визначення поняття «матерія» у наш час є найбільш поширеним?
4. Назвіть різні філософські погляди у розумінні матерії як субстанції.

IV. Вивчення нового матеріалу

Поняття руху. Форми руху

Розповідь вчителя з опорою на схеми

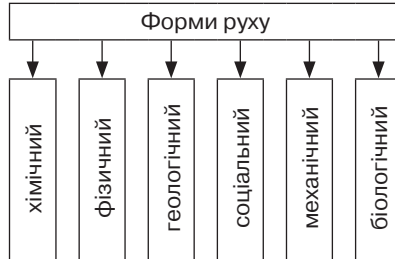
Рух — це засіб існування матерії, тобто матерія існує тільки як така, що рухається. Поняття «рух» означає будь-які взаємодії та зміни стану об'єктів, що відбуваються у процесі цих взаємодій. Рух — це зміна взагалі. Рух має такі властивості: об'єктивність, загальність, незнищенність, абсолютність та відносність. Абсолютність означає визнання єдності та неподільності матерії та руху.

Вид руху — характер змін, що відбуваються з реччю у межах притаманної їй властивості, або зміна і перехід на інший системний рівень організації матерії.

Подальша розповідь вчителя базується на таблиці.

Види руху		
Прогрес — рух від простого до складного	Регрес — рух від складного до простого	Рух по колу
Зростання, пізнання	Розпад, смерть	Обертання вентилятора

Під формою руху матерії у філософії розуміють рух, пов'язаний з певним матеріальним носієм, що має досить широкую сферу поширення.

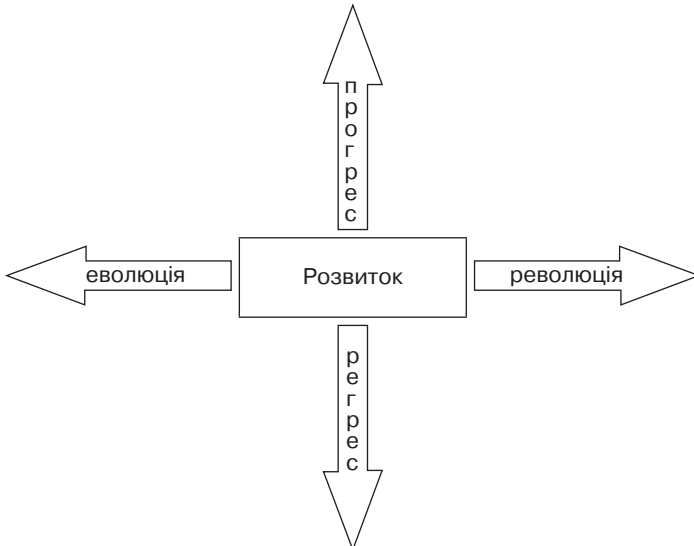
Рух не виключає моментів спокою.

Спокій — такий рух, коли у тій чи іншій системі відліку він не спостерігається.

Запитання для учнів

1. Що таке прогрес і регрес? Наведіть приклади.
2. Що таке розвиток?

Узагальнені відповіді учнів можна подати у вигляді схеми.

Простір і час

Учитель. Матеріальний світ складається зі структурних об'єктів, які перебувають у русі та розвитку. Категорії простору та часу виступають як форми існування матерії. Існують дві концепції простору та часу:

- *субстанціальна* — розглядає простір і час як особливу суть, яка існує сама по собі, незалежно від матеріальних об'єктів (Демокрит, Епікур, Ньютон);
- *реляційна* — розглядає простір і час як особливі відносини між об'єктами і процесами і поза ними простір і час не існують (Лейбніц).
Загальні властивості простору і часу:
 - об'єктивність і незалежність від свідомості людини;
 - абсолютність як атрибут матерії;
 - нерозривний зв'язок один з одним і з рухом матерії;
 - залежність від структурних відносин і процесів розвитку в матеріальних системах, єдність перервного і безперервного в їхній структурі;
 - кількісна і якісна нескінченність.

Розрізняють метричні (тобто пов'язані з вимірюваннями) і топологічні (наприклад, зв'язність, симетрія простору і безперервність, одновимірність, безповоротність часу) властивості простору і часу.

Топологічні характеристики описують: перервність і безперервність, розміреність, зв'язність, орієнтованість.

Метричні характеристики описують кривизну, кінецьність і безконечність, ізотропність, гомогенність.

Загальні властивості простору: протяжність, рядопокладання, що означає співіснування різних елементів (точок, відрізків, об'ємів і т. п.), можливість зменшення числа елементів; зв'язність і безперервність; тривимірність.

Специфічні (локальні) властивості простору: симетрія й асиметрія, конкретна форма і розміри, місцеположення, відстань між тілами, просторовий розподіл речовини і поля, межі, що визначають різні системи.

Загальні властивості часу: об'єктивність; нерозривний зв'язок з матерією та її атрибутами; тривалість; одновимірність і асиметричність; безповоротність і спрямованість від минулого до майбутнього.

Специфічними властивостями часу є конкретні періоди існування тіл від виникнення до переходу в якісно інші форми, одночасність подій, яка завжди відносна, ритм процесів, швидкість зміни станів, темпи розвитку, тимчасові відносини між різними циклами в структурі систем.

Теорія А. Ейнштейна довела, що в реальному фізичному світі просторові і тимчасові інтервали змінюються в разі переходу від однієї системи відліку до іншої.

Теорія відносності становила глибокий зв'язок між простором і часом, показавши, що в природі існує єдиний простір — час, а окремо простір і окремо час виступають як його своєрідні проекції, на які він по-різному розщеплюється залежно від характеру руху тіл.

Самостійна робота за питаннями

1. Які уявлення про простір і час існували у доньютонівський час?

2. Як змінились уявлення про простір і час з появою геліоцентричної картини світу?
3. Як трактував простір і час Ньютон?

Проблема єдності світу

Учитель. Проблема єдності світу за змістом та сутністю полягає у відповіді на запитання:

1. Чим для людини є світ у цілому?
2. Ким є для цього світу людина?

Протягом розвитку філософії спостерігаються різні підходи до тлумачення проблеми єдності світу. Вперше питання про єдність світу поставили античні мислителі Фалес, Демокрит та ін. Оскільки їхні погляди на світ і матерію були досить наївними, вони не зуміли повністю розв'язати це питання. Вони вважали, що єдність світу — в його матеріальності. Цю ж проблему намагались розв'язати й інші античні мислителі, які за основу єдності світу вважали існування первинних абсолютних ідей або відчуттів людини. Матеріалістичну лінію у розв'язанні питання про єдність світу проводили представники метафізичного матеріалізму Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, французькі матеріалісти XVIII ст.

Глибше, ніж інші матеріалісти, підійшли до розв'язання проблеми єдності світу російські філософи середини XIX ст. Спираючись на досягнення філософії, а також на досягнення природознавства, вони намагались подивитись на світ як на процес розвитку. За Чернишевським, природа — різномірна матерія з різноманітними якостями. Він стверджував, що органічні і неорганічні «комбінації елементів» утворюють єдність і що органічні елементи виникають з неорганічних. Проте, ідеалістично розглядаючи суть суспільних явищ, російські революційні демократи не змогли до кінця послідовно розв'язати проблему матеріальної єдності світу.

Марксизм, розглядаючи питання про єдність світу, виходить з того, що у світі немає нічого, окрім рухомої матерії, і що рухома матерія не може рухатися інакше, як у просторі та часі.

Діалектико-матеріалістичне положення про матеріальну єдність світу відповідає розвиткові природознавства того періоду. Відкриття клітини засвідчило єдність в будові всього живого попри величезне розмаїття його видів. Важливим досягненням у цій сфері стало відкриття закону збереження і перетворення енергії та розробка еволюційної теорії походження видів Дарвіном. Оволодіння методом спектрального аналізу дозволило встановити, що Сонце та інші зірки, зоряні асоціації і планети мають у своєму складі ті самі хімічні елементи, що і Земля. Розмаїття хімічних елементів демонструє Періодична система елементів Д. Менделєєва.

Найбільш значущими були відкриття у фізиці на рубежі XIX–XX ст., які засвідчили складну структуру атома. Ці відкриття заперечили субстратно-речовинну модель світу, автори якої намагались звести всю матерію Всесвіту до якоїсь «праматерії». Окрім субстратно-речовинної моделі єдності світу, існує функціональна модель, згідно з якою кожна мала частинка у Всесвіті пов'язана з іншою незалежно від відстані між ними. Всесвіт функціонує як єдиний механізм, в якому кожне явище строго необхідно і посідає певне місце в загальному ланцюзі подій. Узята ізольовано від інших, ця модель спрочує дійсність.

Найбільш повно відповідає дійсності атрибутивна теорія єдності світу. У цій теорії передбачається єдність всіх видів матерії і форм руху. Цю єдність засвідчує єдність законів збереження енергії.

Робота за питаннями

1. Що вважалося основою єдності світу в міфологічному світогляді?
2. Як ідея єдності світу відбилася в релігійному світогляді?
3. Які два підходи існують у розв'язанні проблеми єдності світу у філософії?

V. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Що таке рух?
2. Назвіть види та форми руху.
3. Дайте визначення поняття «простір» та назвіть його властивості.
4. Як у філософії розв'язується проблема єдності світу?

VI. Підсумок уроку

Учитель. Матеріальний, природний світ є основою буття. Основні форми існування матерії: рух, простір, час. Матеріал, який розглядали на сьогоднішньому уроці, завершує тему «Світ та особливості його існування».

VII. Домашнє завдання

Підготуватися до уроку узагальнення за темою «Світ та особливості його існування».

УРОК 13

Узагальнення знань за темою «Світ та особливості його існування»

Мета: закріпити й узагальнити матеріал теми; сприяти взаємозв'язку теоретичних знань та набутих практичних навичок за розглянутою темою; виховувати активну життєву позицію.

Тип уроку: урок узагальнення знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Виконання завдань

1-й рівень — репродуктивний

1. Групи розташованих поряд зірок мають назву:
 - а) планети;
 - б) сузір'я;
 - в) Всесвіт.
2. Автором теорії, що Земля рухається навколо Сонця, є:
 - а) Птоломей;
 - б) Арістотель;
 - в) Копернік.

3. Земля має:
 - а) серцевину;
 - б) ядро;
 - в) долівку.
 4. Рух від простого до складного має назву:
 - а) прогрес;
 - б) розвиток;
 - в) регрес.
 5. Рух, який у тій чи іншій системі відліку не спостерігається:
 - а) спокій;
 - б) субстанція;
 - в) прогрес.
 6. Земля — найбільша планета Сонячної системи.
 - а) Так;
 - б) ні.
 7. Земля має один великий природний супутник:
 - а) Юпітер;
 - б) Марс;
 - в) Місяць.
- Відповідь:* 1б ; 2 в ; 3 б; 4 а; 5 а; 6 б; 7в.

2-й рівень — конструктивний

2. Дайте визначення понять:
 - субстанція;
 - простір;
 - час.

3-й рівень — творчий

1. Складіть таблицю «Розвиток уявлень про світ».

Міфологія	Релігія	Наука	Філософія

4-й рівень — соціально орієнтовані запитання (одне питання на вибір)

1. У чому, на вашу думку, полягає проблема єдності світу?
2. Складіть тези виступу «Матеріальне та ідеальне як дві категорії буття».

III. Підсумок уроку

Учитель оцінює роботу учнів, аналізує та коментує її.

IV. Домашнє завдання

Скласти словник термінів до наступної теми: «Співвідношення духовного і тілісного. Поняття “дух”, “душа”, “духовність”».

Розділ III.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ І ДУХОВНІСТЬ ЛЮДИНИ

УРОК 14

Співвідношення духовного і тілесного. Поняття «дух», «душа», «духовність»

Мета: сформувати в учнів уявлення про співвідношення духовного і тілесного; ознайомити учнів з основними поняттями теми; сприяти розвитку духовного світу учнів; вчити учнів логічно викладати свої думки та робити висновки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення уроку: шкільна лекція.

Епіграф:

- Душа — це символ матеріального в геометричній прогресії «звуку» життя. Ніщо не дорівнюється за швидкістю з духовною діяльністю. (Цицерон)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

У ч и т е л ь. Я хочу вам розповісти вам одну східну притчу, яка називається «Рай і пекло у твоїй душі».

Одного разу до майстра прийшов відомий всім великий воїн.

Майстер спитав у нього:

— Що привело тебе до мене?

— Я прийшов до тебе, щоб пізнати мудрість, та дізнатися, що є пекло і що є рай?

— Хто ти такий?

— Невже ти не чув про мене? — спитав воїн. — Я один із найбільш відомих воїнів.

— Ти, з обличчям убогого?

Обурення воїна був настільки сильним, що одним махом він витягнув меч з піхов та замахнувся на нього.

— Як ти посміє! Зараз ти помреш за свої слова!

Мудрець спокійно подивився йому в очі і сказав:

— Ось зараз ти створюєш пекло!

Воїн поклав меч у піхови та подякував йому.

— Дякую! Я все зрозумів!

— А ось зараз ти створюєш рай!

Запитання до учнів

1. Що зрозумів воїн?
2. Чи знайшов він відповіді на свої запитання?
3. Чи є душа у цього воїна?
4. Чому вдалося майстрові відповісти на запитання воїна?

5. Як ця притча пов'язана з душею воїна?
6. Чому так називається притча?

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Сьогодні на уроці ми розглянемо поняття «дух», «душа», «духовність» і наша з вами мета — визначити суть цих понять та з'ясувати, який між ними існує зв'язок.

Побутує переконання, що єдність духу, душі, духовності виявляє унікальні можливості людини у світі, котрий існує незалежно від неї і частиною якого є сама людина. Поняття «дух» вказує нам на існування об'єктивного начала, яке може впливати на життєдіяльність окремої людини. Поняття «душа» вказує на неповторність кожної людини, її феноменальність на рівні соціального і природного начал. Поняття «духовність» демонструє, що в об'єктивному плині світових подій людина та людство мають унікальну можливість керуватись як об'єктивно існуючими чинниками, так і своїми власними почуттями та думками, поєднувати чуттєве і раціональне в організації свого власного життя. Тому, коли йдеться про необхідність злету духовності, треба мати на увазі невблаганний потяг людини до прогресу і щастя. Цей потяг буде спонукальним у життєдіяльності доти, доки існуватиме єдність духу (об'єктивно існуюче джерело людського життя), душі (суб'єктивний прояв духу, індивідуалізований дух) і духовності (реально існуюча, душею пережита сила духу, що безпосередньо спрямовує діяльність людини).

Усе викладене вище допомагає визначити поняття «дух», «душа», «духовність».

Дух — це об'єктивно існуюче, надіндивідуальне начало, здатне спрямовувати діяльність людини і суспільства.

Душа — індивідуалізований дух, суб'єктивно існуюче начало.

Духовність — це почуття й усвідомлення реальності, яка безпосередньо чи опосередковано спрямовує життєдіяльність людини.

Духовність — це все те у світі, що є реальним керманичем життя людини і суспільства.

При цьому слід мати на увазі, що духовність — це єдність об'єктивного і суб'єктивного щодо визначеності людського життя.

Цікавим з приводу визначення змісту цих понять є аналіз уявлень про них з точки зору міфології, релігії, науки.

Погляд з точки зору	Уявлення
Міфологія	Міфи давніх суспільств розповідають про існування «духів», фантастичних істот, які органічно пов'язані з людиною, її тілом, зовнішнім виглядом та довкіллям. «Духи» перебувають у процесі постійної взаємодії з людиною, визначаючи особливості її життя. «Духи», згідно з міфологією, існують незалежно (у сучасному контексті — об'єктивно) від поділу їх на шкідливих і корисних для людини. Цю незалежність порушує сама людина, спонукаючи їх існувати в образах добрих і злих «духів»

Погляд з точки зору	Уявлення
	<p>Поняття «дух» («духи») у міфології виникає як необхідність означення питання про те, <i>що</i> чи <i>хто</i> скеровує діяльність людини, як це скеровування впливає на характер, спосіб життя людини.</p> <p>Зримий образ духу в християнській традиції — це голуб (власне голубка), який існує як образ певного світового птаха, своїм теплом зігріваючи «яйце світове». Поширені у народів ісламу уявлення про гігантського чудесного птаха Рух (арабське <i>ruh</i> — дух) постають як фольклорно-казкове опредмечене бачення духу</p>
Релігія	<p>У релігії дух розглядається як об'єктивно існуюче явище, основною здатністю якого є можливість творити людину, її життя, характер і спосіб діяльності. Дух у релігії ототожнюється з особливим проявом сутності Бога (об'єктивне начало), проте релігія цікава і знаменна насамперед тим, що «заземлює», суб'єктивує явище духу, показує можливість існування його як індивідуального явища. Іншими словами, об'єктивний характер існування духу релігія пов'язує з людиною, суб'єктом суспільно-історичного процесу.</p> <p>Цей зв'язок призводить до виникнення поняття «душа» як «іскорки» Божественного Духа, яка й «запалює» життям кожну людину. За образним висловлюванням Арістотеля, релігія розуміє під душею те, «що робить тіло живим». Тобто релігія наголошує, що душа — це окреслений індивідуальним людським існуванням дух. Це те у внутрішньому світі людини, що створене Божественним Духом. Душа — це життєдайне джерело, що є сутністю внутрішнього світу людини.</p> <p>Релігія розглядає людину не як просте Боже створіння, а як істоту, яка зуміла отримати від Бога і розвинути у собі величезний божественний дар — творити, жити у процесі діяльності. Душа як внутрішнє джерело людського існування з необхідністю, як і все людське, вимагає свободи, суверенності, незалежності. І тоді вона реалізується у прагненні вийти за межі внутрішнього світу людини, «виплескуючись» у вигляді сили, яка реально скеровує життя людини і суспільства. Ця сила окреслюється поняттям «духовності». Духовність у релігії розглядається як існування таких явищ, які потенційність духу перетворюють на реальність духотворчості. Прикладами релігійного уособлення явища духовності є віра у Бога, любов до Бога, надія на Бога. Це також божественна освяченість людини і всього людського честю, совістю, гідністю, відповідальністю, свободою тощо. Все, чим конкретно у своєму житті керується людина і що освячене Богом, у релігії називається духовністю</p>

Погляд з точки зору	Уявлення
Наука	<p>Власне тлумачення духу, душі, духовності надає наука. Щодо людського життя і людської діяльності (у системі співвідношень «людина — світ») намагається не тільки пояснити, для чого людина діє, а й знайти бачення оптимального характеру людської діяльності, пізнати те, що називається істиною. Істина в науці розглядається як дух, який спроможний докорінно змінити життя людини, здатний спрямувати її діяльність на шляху досягнення певної цілі, реалізації процесу наближення до заповітної мети.</p> <p>Богом-Духом для науки виступає істина. І ця істина-дух свою здатність сили, яка скеровує діяльність людини, реалізує через психічний стан та мислення конкретного людського індивіда, тобто через внутрішній стан кожної людини.</p> <p>Тому конкретизацію істини в людській індивідуальності наука називає душею. При цьому душу наука розглядає як органічну єдність психічного стану людини (вивченням цього стану займається психологія) зі способом і характером раціонального пізнання дійсності тією чи іншою мірою. Така душа з необхідністю пов'язується з породженням духовності як історично і логічно визначеного явища, яке безпосередньо впливає на людину, її життя зокрема та життя суспільства в цілому. У цьому аспекті ідеї, ідеали, а також освячені істиною (а не Богом, як у релігії) поняття віри, надії, любові, честі, совісті, гідності, порядності, правди, добра, зла, щастя та ін. постають як конкретний прояв духовності</p>

— Які з наведених уявлень ви вважаєте обмеженими?

Творча, сповнена духовності людина спроможна перетворити камінь на витвір мистецтва, дерево — на історичну пам'ятку, залізну руду — на залізничну колію, тобто зробити так, щоб природа існувала згідно з ідеями, які люди визнають як силу духу і як такі, яких прагне душа.

Оскільки духовність визначають як здатність людської душі керуватися не тільки тілесним, а й духовним, духовність треба розуміти як таку властивість душі, що дає змогу людині ставити матеріальне в залежність від ідеального.

Наведіть приклади такої діяльності.

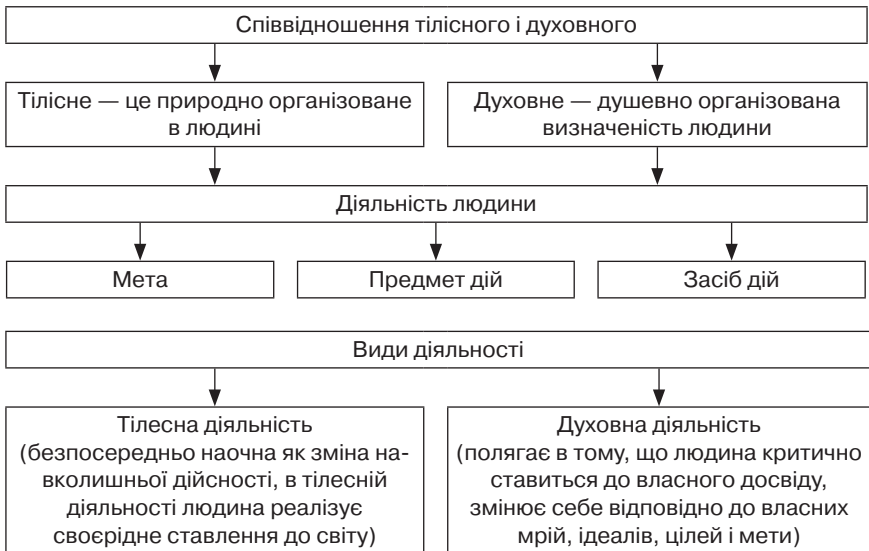
Співвідношення тілесного і духовного в людині

Видатний мислитель Б. Спіноза обґрунтував тезу щодо проблеми відповідності думки дійсності, що такий збіг можливий лише тоді, коли існує єдність душі і тіла.

Факти засвідчують, що душа спроможна спричиняти такі зміни, які в матеріальній дійсності самі по собі без свідомо діючих людей не відбуваються (машини, витвори мистецтва, держава, політичні системи та ін.). Вона здатна впливати на формування, творення нової дійсності, виявляти

себе реальною силою змін у світі. Конкретним проявом цієї реальної сили є взаємодія духовного і тілесного.

Перші протиставлення духовного і тілесного бачимо у світових релігіях. Саме релігія надає можливість усвідомити принципи їхньої єдності і відмінності, взаємозв'язку. Тілесне і духовне — дві протилежності, які своїм існуванням вносять у світ те, що виявилось як людське. Ця протилежність виявляється у здатності людини, протиставляючи духовне тілесному, вносити у своє ставлення до світу певне обмеження своєї тілесності, змінювати її власною волею. Тому людське в людині демонструється передусім волею, а прикладом такого духовного звільнення можуть слугувати і релігійний аскетизм, і тілесні страждання як шлях до ідеалу.

Висновок: діяльність душі полягає у самозміні людиною себе, а діяльність тіла — у зміні довкілля.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

- Дайте відповіді на запитання:
 - Чи може кількість прочитаних книг, переглянутих спектаклів та прочитаних віршів бути критерієм духовності?
 - Що таке духовне зростання та які його критерії?
- Проаналізуйте десять ознак душі, наведених східним мудрецем, і дайте відповідь на запитання: Чому саме ці ознаки душі він згадає?

Десять признаков есть у души благородной,
Шесть ее унижают. Быть нужно свободной
Ей от подлости, лжи и от зависти низкой,

Небреження к близким, к несчастью и боли народной.
Коль богат, то к друзьям проявляй свою щедрость,
Будь опорой им и звездой путеводной.
А впадешь в нищету — будь и сильным и гордым,
Пусть лицо пожелтеет в тоске безысходной.
Краток век, каждый вздох наш, быть может, последний,
Не терзайся о мире заботой бесплодной,
Смерть играет без устали в нарды: мы — шашки,
Мир — доска, день и ночь, как две кости, в руках небосвода.
Абу Али ибн Сина

УРОК 15

Почуття, інтелект, воля. Ідеали в житті людини

Мета: забезпечити розуміння учнями власного розуміння основних понять уроку; розвивати вміння формулювати і висловлювати власну думку, застосовувати міжпредметні зв'язки; сприяти духовному розвитку учнів.

Тип уроку: засвоєння нового навчального матеріалу.

Форма проведення уроку: лекція з елементами дискусії та бесіди.

Епіграфи:

- Ідеал — це провідна зірка. Без неї немає твердого напрямку, а немає напрямку — немає життя. (*Л. М. Толстой*)
- Життя — це воля, воля це — життя...
- Почуття — це істинна розкіш...

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Здатність людини духовно вдосконалюватися зумовлює зміни уявлень людини, зокрема планів майбутньої діяльності, функція яких — цілеспрямовувати життя людини. Цілеспрямована діяльність людини являє собою таку специфічну силу природи, яка спроможна змінювати саму себе, ставати якісно новою обставиною дійсності, що спричиняє нові зміни у світі.

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Оскільки здатність ставати новою обставиною дійсності повинна мати матеріалізоване існування, самозміна людини відбувається насамперед у формі чуттєвої діяльності. *Чуттєвою діяльністю* називають подразнення (зміни), що відбуваються в органах чуття. До основних чуттєвих властивостей людини належать зір, слух, смак, нюх, дотик. Саме на основі чуттєвої діяльності виникають почуття людини.

Почуття — це специфічні людські, узагальнені переживання, ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції — радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо.

Як почуття виявляється ставлення особистості до праці, подій, інших людей, до самої себе. За якістю переживань відрізняють одні емоції і почуття від інших, наприклад радість від гніву, сорому, обурення, любові тощо.

Види почуттів	
Моральні почуття	Моральні почуття — це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе. Їх джерелом є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. Моральні почуття людини сформувались у суспільно-історичному житті людей, у процесі їх спілкування і стали важливим засобом оцінки вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості
Естетичні почуття	Естетичні почуття — це здатність бачити красу в явищах природи, в праці, в гармонії барв, звуків, рухів і форм. Гармонійна злагодженість в об'єктах цілого та частин, ритм, консонанс, симетрія викликають почуття приємного, насолоду, яка глибоко переживається та вшляхетнює душу. Ці почуття викликають твори мистецтва. Не тільки в мисленні, а й почуттями людина утверджує себе в предметному світі
Практичні почуття	Практичні почуття — це переживання людиною свого ставлення до діяльності. Людина відгукується на різні види діяльності — трудову, навчальну, спортивну. Це виявляється в захопленні, задоволенні діяльністю, творчому підході, радості від успіхів або незадоволенні, байдужому ставленні до неї. Практичні почуття виникають у діяльності. Яскраве уявлення про зміст і форми діяльності, її процес і результат, громадську цінність — головна передумова виникнення й розвитку практичних почуттів. Практичні почуття розвиваються або згасають залежно від організації та умов діяльності. Вони особливо успішно розвиваються і стають стійкими тоді, коли діяльність імponує інтересам, нахилам і здібностям людини, коли в діяльності виявляються елементи творчості, розвиваються перспективи її розвитку
Інтелектуальні почуття	Інтелектуальні почуття являють собою емоційний відгомін ставлення особистості до пізнавальної діяльності в широкому розумінні. Ці почуття виявляються в допитливості, чутті нового, здивуванні, упевненості або сумніві. Інтелектуальні почуття яскраво виявляються в пізнавальних інтересах, любові до знань, навчальних і наукових уподобаннях

Види почуттів	
Пізнавальні почуття	Пізнавальні почуття залежно від умов життя, навчання та виховання мають різні рівні свого розвитку. Такими його рівнями є цікавість, допитливість, цілеспрямований, стійкий інтерес до певної галузі знань, захоплення пізнавальною діяльністю. Пізнавальні почуття своїм механізмом мають природжений орієнтувальний рефлекс, але його зміст цілком залежить від навчання, виховання, навколишньої дійсності, умов життя

Воля

- сила свідомої обдуманної дії;
- здатність (дар) мислячого розуму робити вибір своїх цілей дії та керувати зусиллями для досягнення своїх прагнень;
- у популярному вжитку — вибір, намір або кероване намагання.

Воля (волевиявлення) — це властивість людської душі цілеспрямувати діяльність тіла незалежно від безпосередніх фізіологічних потреб власного організму.

Здатність мати волю принципово змінює дані природою можливості організму, дозволяє людині виявляти саме людські якості, що, як зазначено вище, можуть заперечувати природні потреби, бажання тіла.

Людина з розвиненою волею, здатна до самоконтролю і свідомого спрямування своїх вчинків, «володіє собою». Імпульсивна, слабкодуха, слабовольна людина, навпаки, часто-густо постає як свавільна, егоцентрична особа, що перетворюється на раба своїх тілесних бажань, конформіста, який легко впадає в залежність від людей, що вміють пов'язувати свої егоїстичні цілі з образами безпосереднього задоволення тілесних потреб. Мобілізацію, прояв, напруження волі розглядають як визначальну властивість людини цілеспрямувати свою діяльність. Воля при цьому стає надприродним чинником внутрішнього спонукання людини до активної дії згідно з ідеалом, що може не мати відповідника в існуючому світі. Китайська філософія бойових мистецтв вчить, що для вироблення сильної волі зазвичай потрібний час. Відбувається боротьба між емоційним розумом та розумом мудрості. Якщо розум мудрості керує всією сутністю людини, то вона може відкидати будь-яке хвилювання, що походить від емоційного розуму, і для такої волі буде менше перешкод. Сила волі залежить від щирості прагнення до мети. Це прагнення повинне мати глибинний характер і не бути лише випадковим, нечітким бажанням. Це дає змогу людині змінювати цей світ відповідно до бажаного ідеалу.

Завдання учням

1. Доберіть синоніми до поняття «воля». (*Рішення, бажання, настрої, нахил, рішучість, прагнення, жадання.*)
2. Які способи виховання волі ви б запропонували друзі?

Інтелект (розум) — сукупність накопичених людиною знань, досвіду та її розумових здібностей. За допомогою розуму людина:

- вчиться, тобто здобуває нові знання та удосконалює свої розумові здібності;

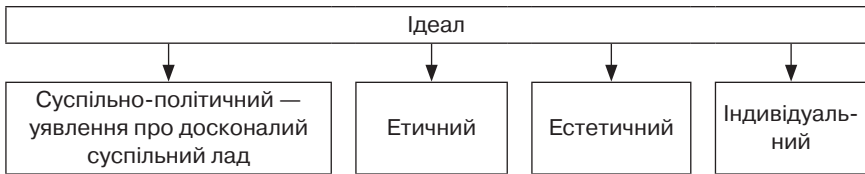
- розуміє мову та абстрактні ідеї;
- обмірковує бажаний для неї результат (проблеми тощо) та складає план його досягнення, а потім безпосередньо здійснює заплановане, роблячи висновки (як зі своєї діяльності, так і діяльності інших) та удосконалюючи свій практичний досвід.

Інтелектом також називають рівень здатності людини до мислення. При цьому *мислення* розуміється як процес цілеспрямованої зміни уявлень, який відбувається згідно з правилами і законами логіки.

Отже, поняття «інтелект» вживають для означення активного процесу мислення, який здатний перебудовувати, змінювати людину на якісно нову силу дійсності. Так, людина, володіючи знаннями законів хімічних перетворень, може виготовити матеріали, які не існують у природі.

Завдання учням

1. Чи можливо розвивати інтелект?
2. Що таке мислення?
3. Чи пов'язаний інтелект з мисленням?
4. Наведіть приклади використання поняття «інтелект» в негативному, позитивному та нейтральному значенні.

Ідеал — це зразок (норма, прояв ідеального), згідно з яким людина (людність) визначає свою поведінку та способи життя за конкретних обставин.

Коли ми саме так визначаємо ідеал, то стає очевидним, що ідеали суттєво впливають на людське життя, стаючи його орієнтирами. За відсутності таких орієнтирів у людини виникає відчуття, що діяльність цілеспрямована неповністю, а тому залежить не від її волі.

Ідеал у своєму абсолютному формулюванні є уявленням про мету людського роду в цілому. Історично таке поняття ідеалу змінюється. Ідеал може бути суспільно-політичний — уявлення про досконалий суспільний лад; етичний — про досконалі моральні якості людини та досконалі взаємини між людьми; естетичний — про естетичну досконалість. Також існують інші ідеали, наприклад індивідуальний, особистий, колективний тощо.

Найбільш поширеним є поняття соціального ідеалу.

Соціальний ідеал — це уявлення про досконале суспільне життя. Соціальний ідеал виникає в результаті невдоволення певних верств населення існуючим суспільним життям. Найбільш поширеною його формою є образ утопічного суспільства, що живе в абсолютній гармонії з природою, оскільки бере від неї тільки мінімум потрібного. Це суспільство існує реально у певному місці або існувало колись. У перших соціальних утопіях

(Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли) дія відбувалася на загибломu материкy чи невідомомy острові. Значного поширення набули утопічні поняття «золотий вік», «рай», «комуністичне майбутнє».

Переорієнтація соціального ідеалу лише на майбутнє сталася в епоху Нового часу у зв'язку з розвитком наук про суспільство (історії, соціології, філософії, психології), поширенням еволюціоністського світогляду (під впливом дарвінізму). За ідеальний визнають такий стан суспільства, у якому немає негативних ознак реальних суспільств, суперечностей між людьми, які виникають через поділ людей на гнобителів і пригноблених, ситих і голодних, можновладних і безправних, багатих і бідних та ін.

Соціальні ідеали виконують позитивну функцію, яка полягає в тому, що, формуючи поняття ідеального суспільства, люди усвідомлюють реальні хиби існуючого людства, зосереджують свою увагу на подоланні їх, об'єднують творчі зусилля з метою розвитку суспільства. Слід усвідомлювати, що соціальний ідеал ніколи не реалізують у повному обсязі. Проте хоч людина є носієм і добра, і зла, позитивного і негативного, морального і аморального, духовного і бездуховного, в ідеалі присутні лише позитивні ознаки. Саме тому реалізація ідеалу по суті неможлива, бо він завжди є абстрактною утопією.

Визначальний вплив на суспільство, людину мають етичні ідеали.

Етика — наука про систему норм і принципів, якою обґрунтовується ідеальна ієрархія соціальних цінностей (громадська відповідальність, патріотизм, співучасть тощо).

Етика — це діючий механізм забезпечення суспільної злагоди, узгодження суспільних й особистих інтересів, подолання крайнього індивідуалізму. Існують релігійні та світські системи етичних нормативів. Релігійні етичні вчення протиставляють світську мораль уявленням про існування ідеального «божественного закону». Такі вчення розглядають світську мораль або як недосконале втілення людьми божественного, або взагалі як антипод вищим моральним заповідям Бога. Світський ідеал етики обґрунтовується потребою людей до взаємодії, досягнення злагоди, а не протистояння. Взаєморозуміння, сприйняття поглядів інших, терпимість до інакомислення — ідеали, що стали основними принципами соціального буття, які протистоять хаосу тваринних потреб окремого індивіда. Визнаючи цінність ідеалу суспільного життя, спільної діяльності, етика проголошує право на автономність кожної людини, на захист її гідності, на її власну життєву позицію. Заперечується формальна одностайність, примусовий колективізм поряд із орієнтацією на поєднання зусиль різних індивідів задля досягнення спільної мети.

У процесі втілення ідеалу в життя виявляється його відносність. Вона полягає в тому, що в міру досягнення ідеалу вдосконалюються і конкретизуються уявлення людей про досконалість. Отже, змінюється зміст уявлення про певний ідеал, а мета його втілення стає новою проекцією майбутнього (переноситься на майбутнє).

Завдання учням

1. Яку роль відіграє ідеал у житті людини?
2. Що для вас ідеал?

IV. Підсумок уроку

Поясніть, чому саме ці слова взято епіграфом до нашого сьогоднішнього уроку.

V. Домашнє завдання

Складіть правила виховання волі.

УРОК 16

Честь, совість, гідність людини. Інтелігентність і порядність

Мета: показати різницю між філософським та морально-етичним значенням понять теми; розвивати вміння зіставляти власні висновки з іншими поглядами з аналогічних проблем; виховувати культуру поведінки учнів.

Тип уроку: урок засвоєння нового матеріалу.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

Епіграфи:

- Правила гідної поведінки відомі з давніх-давен, справа у дрібниці — вміти ними користуватися. (*Б. Паскаль*)
- Тепер, коли ми навчилися літати у повітрі, як птахи, плавати під водою, як риби, нам не вистачає лише одного: навчитися жити на Землі, як люди.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Робота з епіграфами уроку

Про що йдеться у словах епіграфа?

Учитель оголошує тему, зміст, звертає увагу на основні проблеми.

III. Вивчення нового матеріалу

Поняття честі, совісті та гідності

Розповідь учителя

Під час розповіді учні складають схеми понять «честь», «совість», «гідність».

— Будучи істотою суспільною, розумною та свідомою, людина не може не замислюватися над тим, як ставляться до неї оточуючі, що вони про неї думають, як оцінюються її вчинки і все її життя. Водночас вона не може не замислюватися над своїм місцем серед інших людей, не вдаватися до самооцінки. Цей духовний зв'язок людини із суспільством виражається в поняттях «честь» і «гідність». «Честь — життя моє, — писав Шекспір, — вони зрослися в одне, і втратити честь для мене дорівнює втраті життя». Категорії «честь» і «гідність» відображають моральну цінність особи, вони є суспільною й індивідуальною оцінкою етичних якостей і вчинків люди-

ни. Виконання обов'язку, дотримання веління совісті додають особі того морального статусу, який відбивається поняттями «гідність» і «честь». Близькі за значенням, вони водночас мають важливі смислові відмінності. *Честь як моральний феномен* є, в першу чергу, зовнішнє суспільне визнання вчинків людини, її заслуг, що виявляється в шануванні, авторитеті, славі. Тому відчуття честі, внутрішньо властиве особі, пов'язано з прагненням досягти високої оцінки з боку оточуючих, похвали, популярності. *Гідність* же — це, перш за все, внутрішня впевненість у власній цінності, відчуття самоповаги, що виявляється в опорі будь-яким спробам чинити тиск на чіюсь індивідуальність і незалежність. І тільки потім гідність людини повинна отримати суспільне визнання. Таким чином, механізм честі полягає в русі від зовнішнього визнання до внутрішнього бажання цього визнання. Механізм функціонування гідності заснований на русі зсередини духовного світу до суспільного визнання. Суспільне схвалення людина отримує з боку її соціального оточення, тому честь відплачується їй локально, оцінці тут підлягають якості людини як представника тієї або іншої соціальної групи (класу, нації, стану, колективу). Тому зазвичай йдеться про військову, жіночу, професійну і т. п. честь, тобто про якісь спеціалізовані етичні якості, притаманні представникам даного середовища. Поняття «гідність» більш універсальне. Воно підкреслює значущість особи як представника роду людського. Отже, честь — це оцінка людини з позиції соціальної групи конкретного історичного співтовариства; гідність — це оцінка з позиції людства загального призначення особи.

Не дивно, що відчуття честі викликає бажання підвестися і панувати в тій соціальній групі, від якої домагаєшся вшанування. Відчуття ж власної гідності засноване на визнанні принципової моральної рівності з іншими людьми. Кожний індивід володіє гідністю вже тому, що він — людина. Тому гідний член суспільства визнає гідність інших людей і не чинить замах на неї.

Співвідношення честі і гідності трактується в теорії моралі вельми неоднозначно. В одних концепціях честь уявляється невід'ємною властивістю свідомо благородної соціальної групи (рицарська честь, честь сім'ї). У цьому випадку завдання особи — «не втратити», «не посоромити» отриману в спадок цінність. Гідність особи в такій етичній системі досягається власними зусиллями завдяки дотриманню норм, продиктованих честю.

Честь і гідність — категорії комплементарні, тобто вони взаємовизначаються і взаємодоповнюються одна одною. Природне право людини на визнання її гідності не набувається автоматично. Людина повинна «продемонструвати» світові свої чесноти: порядність, принциповість, справедливість, вимогливість до себе, скромність, прагнення бути внутрішньо цілісною особою, на яку можна покластися, у якої переконання і справи перебувають в органічній єдності.

Вищий прояв людської гідності зазвичай називають благородством. Благородство — це етична велич людської особи. Показником гідності особи виступає і її ставлення до гідності іншої людини. Той, хто не поважає гідність іншого, тим самим ображає не тільки чужу, але й власну гідність.

Проте честь — це не просто добра слава про людину, що володіє зазначеними якостями. Заслужити її можна, лише щоразу доводячи власними діями свою відповідність еталонним уявленням про честь. Ще більш благородним є уміння

з глибокою внутрішньою гідністю прийняти ганьбу. Таких людей зазвичай називають великомучениками, це, наприклад, християнські святі.

Честь	→	Честь — зовнішнє суспільне визнання вчинків людини, її заслуг, які виявляються у вшануванні, авторитеті, славі
	→	Внутрішньо притаманне особистості почуття, пов'язане з прагненням досягти найвищої оцінки
	→	Оцінка якостей людини з позицій соціальної групи, конкретної історичної спільноти
	→	Поняття честі викликає у людини прагнення здобути першість у тій соціальній групі, від якої вона чекає визнання
Совість	→	Совість — здатність людини до активного самоусвідомлення, самооцінки, особистого ставлення до оточуючих, до чинних у суспільстві моральних норм
	→	Головна функція — самоконтроль, нагадування людині про її моральні обов'язки, відповідальність, яку вона несе перед іншими і власне собою
	→	Виявляється у почуттях сорому, каяття, жалю за скоєне
	→	Виступає внутрішнім регулятором у виборі вчинків і напрямі життєвої поведінки
	→	Емоційний феномен, проявом якого є глибокі негативні переживання, самодокори через стурбованість людини своєю поведінкою
Гідність	→	Гідність — внутрішня переконаність людини у власній цінності, почуття самоповаги
	→	Виявляється в опорі будь-яким спробам зазіхати на індивідуальність і певну незалежність людини
	→	Оцінка з точки зору людства якостей людини, її загального призначення
	→	Ґрунтується на визнанні принципової моральної рівності з іншими людьми
	→	Не дозволяє собі зневажливо ставитися до інших людей і вимагає від них, у свою чергу, ставитись до конкретної людини з повагою

Інтелігентність і порядність

Розповідь учителя з опорою на схему

Порядність — якість людини, що відображає її нездатність до аморальних вчинків.

Порядність можна представити у вигляді схеми.

Інтелігентність — рівень мислення та розумових здібностей, достатніх для досягнення людиною властивостей буття, що відображаються в її поведінці.

Інтелігентність та порядність є найвищими складовими духовності людини.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Як співвідносяться поняття «гідність» та «честь»?
2. Що таке совість?
3. Як змінювались поняття «честь» і «гідність» в різні історичні часи?
4. Що таке інтелігентність та порядність?

V. Підсумок уроку

Учитель. Морально-етичні виміри духовності передбачають такі чесноти, як совість, гідність, порядність, інтелігентність.

Так, якщо честь — це зовнішнє визнання цінності людини і внутрішнє прагнення до нього, то гідність — об'єктивна цінність особи, яка може бути і не пов'язана з її визнанням або усвідомленням. Іншими словами, честь — це те, що людина повинна завойовувати, те, чого вона повинна прагнути; гідність же належить їй по праву народження, тому що вона — людина (людська гідність).

VI. Домашнє завдання

Скласти кодекс інтелігентної і порядної людини.

УРОК 17**Правда, хиба, істина**

Мета: створити в учнів власне розуміння основних понять уроку; розвивати вміння розв'язувати пізнавальні завдання, пов'язані з темою уроку; розвивати міжпредметні зв'язки; сприяти духовному розвитку учнів.

Форма проведення уроку: лекція з елементами дискусії та бесіди.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Мотивація навчальної діяльності учнів**

Учитель. Існування людини, як свідомо діючої істоти, неможливе без двох різних світів, що визначають її життєдіяльність. Безпосередньою умовою людського буття виступає не тільки матеріальний світ, а й світ духу, наявного знання, культури в цілому. Для людини важливе значення має усвідомлення взаємозв'язку і взаємозумовленості цих світів, оскільки часом виникають різні світоглядні проблеми, в яких загострюється питання існування людини. Прикладом такого «загострення» є визначення понять «істина», «правда», «хиба».

III. Вивчення нового матеріалу

Поняття «правда», «хиба», «істина» виявляють і визначають особливі взаємозв'язки та відношення між людськими уявленнями та дійсністю. Ці особливості окреслені духовним сприйняттям знання.

Знання як відображення дійсності, зміст яких (добутий людиною) не залежить від людини, називають об'єктивними. Для визначення таких знань користуються поняттям «істина».

Істиною називають відповідність уявлень, висловлювань об'єктивній дійсності. Істина — це знання, що відповідає дійсності і має підтвердження цієї відповідності.

Саме наука, орієнтуючись на відкриття об'єктивних (незалежних від уявлень) властивостей дійсності, ставить за мету досягнення істини.

Проте здатність людини свідомо спрямовувати свою діяльність спочатку реалізується через створення в уяві двох образів світу: об'єктивно існуючого (недосконалого) і бажаного (омріяного). Перший не збігається з уявленнями про ідеали добра, краси, істини. Другий відповідає цим ідеалам.

Що стосується уявлень про об'єктивну дійсність згідно з людськими ідеалами, то саме людина є ніби критерієм оцінок притаманного об'єктивній дійсності. Тому такі оцінки не можуть бути визнані об'єктивною істиною, вони суб'єктивні. Слід пам'ятати, що саме віра, надія, любов є засадами творчої діяльності людини, яка цілеспрямовано змінює світ відповідно до існуючих ідеалів, уявлень про можливе поліпшення дійсності. Чим більша відмінність між світом і людськими ідеалами, тим гостріше відчувається потреба у наближенні до них життя, усвідомлюється сенс існування за правди як життя згідно з ідеалом.

Рух від правди до втілення бажаного у дійсності супроводжується послабленням протистояння бажаного і дійсного. Бажане стає фактом буття: сконструйована машина, споруджений будинок тощо. Перетворення правди на істину призводить до набуття бажаного позалюдського існування. Тепер сенс існування людини переноситься з досягнутого на щось інше. Тому правда — ніби «жива» істина, а істина — «застигла» (здобута) правда. За правду людина стоїть, до істини просувається. Згідно з правдою людина живе, а істину вона має захищати.

Прихильність	Правда	Хиба
<p><i>Прихильність</i> — це переживання людиною доброзичливого ставлення до інших людей та форма усвідомлення потреби злагоди між людьми</p>	<p><i>Правда</i> — поняття, яким визначається відношення об'єктивної дійсності до людських ідеалів буття. Правда — це почуття і усвідомлення людиною будь-якого знання (істини чи хиби) як істини</p>	<p><i>Хиба</i> — це знання про дійсність, які цією дійсністю заперечуються</p>
<p>Прояви духовності людини у вигляді прихильності завжди тісно пов'язані з такими якостями, як щирість, мужність, працелюбність, великодушність, доброзичливість, вірність та відданість суспільним справам тощо. Ці якості особи безпосередньо визначають розуміння нею ідеалу, дотримання якого є визначальною ознакою прихильності до добротності</p>	<p>Усвідомлення людиною своєї правди свідчить, що настав момент, коли своє життя людина перетворила на об'єкт самопізнання та волі, що вона відрізняє себе дійсності від бажаної. Таке усвідомлення стає основою для самозміни, саморозвитку особистості. Тому правду ми можемо назвати принципом формування світу реального відповідно до образу світу належного. Розглядаючи правду як принцип, її іноді називають «крилами» можливо, силою, що перетворює світ, виявляє істинний сенс людського життя</p>	<p>Якщо людина не відрізняє об'єктивно існуючу дійсність від ідеалу, вона помиляється. Іноді цю відмінність приховують свідомо — це неправда. Якщо окремі люди свідомо створюють перешкоди на шляху до досягнення омріяного, яке відповідає суспільним ідеалам, — це кривда. Усе це окреслюється поняттям «хиба»</p>
<p>Оскільки прихильність стосується повсякденних взаємин людей, вона є невід'ємною частиною культури поведінки, без наявності якої скоординовані суспільні дії повсякденного співжиття стають неможливими.</p>	<p>Незважаючи на суб'єктивне джерело формування, правда — це знання про стан речей, до якого небаїдуха людина і з огляду на який вона будує образ мети діяльності, бажаного буття, світу</p>	<p>Джерелом хибних уявлень служать як особисті якості окремої людини (суб'єктивна причина), так і тимчасова обмеженість ряду людських понять, що використовуються протягом тривалого часу як абсолютизація окремих відомих властивостей дійсності (об'єктивно-історична причина)</p>

Прихильність	Правда	Хиба
<p>Прихильність як якість духовної культури сти-мулює людину до здійснення певних вчинків і тим самим підвищує її соціальну активність, є умовою її самореалізації. Якщо діяльність інди-віда характеризується антиприхильністю (вва-жай, бездуховністю), її не можна віднести до самореалізації особи, оскільки наслідки такої діяльності не мають сус-пільного сенсу, а тому будуть нейтралізовані (рано чи пізно) суспіль-ством</p>	<p>Зазначимо, що поряд із процесом перетворення істини на правду (виник-нення небайдужого ставлення до відомих властивостей дійсності) відбувається процес протилежний — рух від правди до істини</p>	

IV. Підсумок уроку

Бесіда з учнями

1. Існує думка, що правда і гідність взаємопов'язані. Як ви ставитесь до цього твердження?
2. Порівняйте правду й істину. Що між ними спільного та відмінного?
3. Поясніть, який зміст вкладав у розуміння прихильності іспанський філософ XVII ст. Балтасар Гарсіан «Для того щоб завоювати прихильність, необхідні благодіяння: роби добро направо й наліво, не шкодуй добрих слів, а ще краще — справ, люби, щоб бути любимим».

V. Домашнє завдання

1. Як ви розумієте твердження «Немає гіршої неправди, ніж неправильно зрозуміла істина».
2. Поясніть письмово, як ви розумієте думку філософа Г. Гегеля «Істина народжується як ересь і помирає як хиба».

УРОК 18

Віра, надія, любов як духовно-практичні виміри людини

Мета: сформувати в учнів власне розуміння основних понять уроку; розвивати вміння розв'язувати пізнавальні завдання, пов'язані з темою кроку; розвивати міжпредметні зв'язки; сприяти духовному розвитку учнів.

Тип уроку: засвоєння нового навчального матеріалу.

Форма проведення уроку: лекція з елементами дискусії та бесіди.

Епіграфи:

- Віра — це основа того, на що сподіваємось. (*Євр. 11, 1*)
- Любов — визволителька розуму, поглинає в себе все, сяючи, виблискуюючи, випромінюючи.
- Надія — патологічна віра у неможливе. (*Г. Менкен*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Мотивація навчальної діяльності учнів**

Учитель. 30 вересня православні відзначають День святих мучениць Віри, Надії, Любові та матері їх Софії.

У II ст., за царювання імператора Адріана (117–138), в Римі жила благочестива вдова Софія (ім'я Софія означає «мудрість»). У неї були три дочки, що мали імена головних християнських чеснот: Віра, Надія і Любов. Глибоко віруюча християнка Софія виховала дочок у любові до Бога. Чутки про належність до християнства цього сімейства дійшли до імператора, і він побажав особисто побачити трьох сестер і матір, яка їх виховала. Всі четверо постали перед імператором і не боячись сповідали віру в Христа.

Здивований сміливістю юних християнок імператор відіслав їх до одного язичника, якому наказав переконати їх зректися віри. Сестри-християнки не змінили своїх переконань. Тоді розгніваний Адріан велів піддати дітей різним тортурам, після чого наказав їх вбити.

Мучениця Софія, поховавши останки своїх дочок, два дні не відходила від їхньої могили. Третього дня Господь послав їй тиху кончину і прийняв її багатостраждальну душу в небесні обителі. Свята Софія, зазнавши за Христа великих душевних мук, разом з дочками причислена Церквою до лику святих.

Сьогодні на уроці ми розглянемо з вами поняття «віра», «надія», «любов» як духовні практичні виміри людини.

III. Вивчення нового матеріалу

У культурі народів Сходу та Заходу здавна існували ціннісні уявлення про Віру, Надію та Любов. Їх трактування мало як специфічні ознаки, притаманні кожній культурі або конкретній течії в ній, так і спільний, загальнолюдський зміст. Ці поняття багатогранні і багатоаспектні. Уже в давнину віра сприймалася з одного боку як внутрішній, релігійно-екстатичний стан, а з іншого — віра у зовнішні ритуальні традиційно-моральні приписи. Релігійна віра сприймається в єдності догматів, доктрин та моральності (їх визначення як окремих видів віри, а також аналіз значення моральності свого часу були надані І. Кантом).

Залежно від історичних умов та культурної традиції поняття «віра», «надія» та «любов» розглядаються або в межах певної системи релігійно-міфологічних координат (з різними варіаціями), або поза їх межами, як вияв вольнодумства, а також в контексті суто науково-раціонального сприйняття світу.

Віра	Надія	Любов
<p><i>Віра</i> — це упевненість людини в існуванні будь-якого неявища, визнання його реальності.</p> <p><i>Віра</i> — це почуття і усвідомлення певного ідеалу як вищої сутності, якої завжди прагне людина. Тому віра — це беззастережне прийняття людиною обраного нею ідеалу.</p> <p>Залежно від обставин розрізняють такі види віри. Наївна, <i>буденна віра</i> — впевненість в існуванні навколишнього світу, інших людей, свого тіла і духу. Вона формується всім життєвим досвідом людини, починаючи від її народження.</p> <p><i>Релігійна віра</i> — впевненість в існуванні властивостей, подій, що відбуваються згідно з волевиявленням надприродних і надісторичних сил — богів, духів, які керують життям людини. Ця віра є визначальною ознакою релігійної свідомості, посідаючи головне місце в її структурі. Вона існує як елемент психіки, що охоплює емоційно-вольову та інтелектуальну сфери душі віруючого. Тому таку віру вже неможливо звести до чуттєво обмеженої сфери.</p> <p><i>Філософська віра</i> означає впевненість в існуванні буття, з яким ми стикаємося щодня, до якого ми належимо, але яке насправді завжди залишається не таким, яким ми собі його уявляємо. Тому філософія спрямована на розкриття прихованої суті відомих явищ, керується вірою в її існування</p>	<p><i>Надія</i> — це почуття і усвідомлення людиною сподівання на позитивні наслідки змін, що відбуваються у світі. Змістовно це почуття і усвідомлення сповіщають людині її наближення до обраного нею ідеалу чи, навпаки, «віддалення» від нього.</p> <p><i>Надія</i> — це почуття й усвідомлення людиною необхідності змін.</p> <p><i>Надія</i> на об'єктивну дійсність — цілком природний наслідок найпершого, найпримітивнішого усвідомлення людиною себе, належності до світу. Найперша надія спирається на осмислення неспростовного факту, що існування світу є головною умовою існування людини взагалі.</p> <p>Здатність людини мати надію на позитивний вплив часто невідомих сил та властивостей дійсності, тобто на саму дійсність, викликає у неї чуттєво визначене захоплення невідомим, бажання єднатися з неосяжним, неприступним, принципово відмінним від відомого, повсякденного. У людини з'являється любов</p>	<p><i>Любов</i> є ставленням людини до когось або чогось як такого, без чого не можна жити.</p> <p><i>Любов</i> — це почуття й усвідомлення людиною предмета чи явища як невід'ємної умови свого існування.</p> <p>Види любові:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Братерська любов. 2. Материнська любов. 3. Еротична любов. 4. Любов до себе. 5. Любов до Бога. <p>Залежно від обставин та досвіду певне коло людей, предметів сприймається невід'ємною умовою власного гармонійного буття людини, без яких воно сповнене душевних мук і страждань. Тому любов — це передусім почуття, притаманне людині, яке полягає у здатності сприймати світ, природу, життя, конкретних людей, певні предмети як умову свого існування. Відсутність цих неодмінних умов спричиняє непевність, почуття втрати життєдайної опори, звичних підстав для надії</p>

Віра	Надія	Любов
<p>Віра може суперечити набутому досвіду, вона визнається непересічною духовною цінністю. Віруюча людина часто вступає у суперечність із аргументами розуму, свідомо стає на шлях, протилежний знанню і науці, покладаючись лише на свої сподівання. Усвідомлюючи, що набуті людством знання про властивості дійсності принципово не вичерпують неосяжності світу, люди можуть цілеспрямувати свою діяльність, керуючись витворами своєї уяви, які не можна вважати знанням (у буденному спілкуванні ці витвори людської фантазії називають «інтуїцією»).</p> <p>Віра — основа творчих потенцій людини, вона забезпечує здатність особистості долати самообмеженість, адже складові внутрішнього світу людини — досвід, знання, чуттєві образи у пам'яті, душа — часто виявляються як чинники, що обмежують творчість. Позитивність віри як основи творчого ставлення до світу полягає у врахуванні (воно може мати усвідомлений і неусвідомлений характер) тієї обставини, що кожний відомий, досліджений і вивчений процес відбувається завдяки дії безлічі невідомих сил і властивостей, які принципово неможливо пізнати у повному обсязі</p>		

IV. Підсумок уроку

1. Поясніть, чому саме ці висловлювання взято епіграфами до уроку.
2. Як ви розумієте їх зміст?

V. Домашнє завдання

Підберіть десять афоризмів про віру, надію, любов.

УРОК 19

Прекрасне і потворне. Добро і зло

Мета: формувати в учнів правильне уявлення про основні поняття етики; формувати ціннісне ставлення до моралі, її загальнолюдських норм та ідеалів; сприяти формуванню елементів загальної культури шляхом засвоєння етичних знань; навчати логічно та послідовно висловлювати свої думки, поважно ставитися до думок своїх однокласників.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення уроку: шкільна лекція з елементами евристичної бесіди.

Епіграфи:

- Доброта для душі те саме, що здоров'я для тіла: вона непомітна, коли володієш нею і вона дає успіх улюбій справі. (*Л. М. Толстой*)
- Доброта — це те, що може почути глухий та побачити сліпий. (*Марк Твен*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Бесіда

1. Що значить бути людиною?
2. Як стати людиною?

Учитель. Знайти відповіді на ці запитання необхідно кожному. Адже протягом століть постають перед людством ці, на перший погляд прості, запитання: Що таке людина? Для чого вона живе? Куди йде?

Відповіді на них були різними.

- Людина — творіння Боже.
- Людина — вінець природи.
- Людина — помилка еволюції.

Російський філософ Микола Бердяєв сказав так: «Людина — істота: висока і низька, слабка і сильна, вільна і залежна...».

Запитання

1. Як ви розумієте це висловлювання М. Бердяєва?
2. Що таке мораль? (*Один зі способів регулювання життя людини у суспільстві*)
3. Що таке ідеал? (*Найвища форма цінності*)

Носієм моральних якостей є тільки людина. Поза людиною, тобто особистістю, моралі немає. Багато мислителів переконані, що не розум, а наявність моралі, тобто можливість розрізняти добро і зло робить людину людиною.

Сьогодні на уроці ми розглянемо основні поняття етики — добро і зло. Спробуємо довести, що добро — це найвища цінність. Розглянемо, що таке зло. Що є основним критерієм моралі?

III. Вивчення нового матеріалу

Добро і зло

У ч и т е л ь. Що таке мораль? Навіщо вона потрібна людині?

Слово «мораль» прийшло до нас із французької мови, а туди воно потрапило з Давнього Риму, але власне поняття «мораль», тобто певні правила поведінки людини серед людей, існувало ще задовго до появи слова «мораль».

Є вчені, які вважають, що мораль буває доброю, позитивною і злою (відповідно до вчинків людей). Добра мораль протиставляється злій моралі. У добрій моралі добре серце, в ній виявляється турбота не тільки про себе, а й про інших. Народна мудрість говорить: мораль починається там, де одна людина починає турбуватися про іншу.

Зла мораль — це мораль егоїстична, яка стверджує свою винятковість: лише я, тільки для себе, а все інше «гори вогнем», «мені все до лампочки», «моя хата скраю». Зла мораль стверджує: я найкраща, важливіша за всіх. Найстрашнішим наслідком злої моралі є те, що вона призводить до руйнування, ворожнечі, розколу серед людей.

Проте не слід думати, що одним людям слід вчиняти лише згідно з доброю мораллю, а іншим із злою. У давнину побутувала притча про те, що на одному плечі людини сидить ангел, а на іншому диявол і кожен нашіптує своє. Кого послухає людина, так вона і буде поводитися.

Про що свідчить ця притча?

Про те, що добро і зло містяться в одному й тому ж людському серці. Проте у людини завжди є вибір, вона може почути, що каже ангел, та послухати його, тобто пристати на позицію доброї моралі. Правда, для цього людині слід постійно відпрацьовувати в собі вміння поводитися відповідно до доброї моралі. У такій роботі над собою більшість філософів вбачають сенс людського життя.

А от ще притча про старанного лісоруба. Він чесно збирав дрова, йому добре платили та хвалили за працелюбність. Проте від нього приховували, що його дрова використовуються для спалення людей, засуджених інквізицією.

Про що йдеться у цій притчі?

Висновок: таким чином, на кожному з нас, хочемо ми того чи ні, завжди лежить відповідальність за суспільні результати наших вчинків. Є різні види відповідальності, але найважливіша з них моральна — відповідальність перед власною совістю.

Що таке для вас зло?

У ч и т е л ь. Етика розмежовує зло моральне та зло фізичне.

Зло фізичне (породжене природою)	Зло моральне (породжене людиною)
Стихийні лиха, лісові пожежі, хвороби, смерть	Вбивства, тероризм, шкідливі звички, рабство, заздрість, боягузтво

— Який висновок можна зробити?

Висновки: фізичне зло спричиняється об'єктивними, незалежними від свідомості та волі людини причинами, а моральне зло пов'язане із вчинками самої людини, зі станом її душі, її моральністю.

«Зло породжує зло...». Як ви розумієте цей вислів?

Прекрасне й потворне

Від моменту появи на цій планеті представники родини Номо намагалися змінювати навколишній світ. Вогонь у печері, родинний затишок, наскальні малюнки, прикрашання тіла — людина прагнула прекрасного. Водночас вона ж ненавиділа і зневажала усе, що спричиняло дисгармонію з природою. Боги — представники смерті, потойбіччя, страждання, хижих звірів зображувалися із потворними обличчями, їхні культи в усіх культурах були кривавими й жорстокими.

В епісі також часто зустрічаються образи прекрасного і потворного (красуна і чудовисько — досить поширені казкові образи). Людей приваблює прекрасне та відштовхує потворне, проте як же чудово, коли потворне вдається перетворити на прекрасне. Нічого дивного, що людина цікавиться цими протилежностями власної природи. Для пояснення суперечностей у самій собі їй довелося створити цілу науку — естетику.

Естетичне — це ціннісне ставлення до навколишнього світу.

Прекрасне	Потворне
Почуття і розуміння того, що здатне приносити людині відчуття задоволення і насолоди своєю досконалістю і гармонійністю	Почуття і розуміння того, що здатне викликати у людини відразу відсутністю досконалості, зумовленої дисгармонією і недоречністю

Основні типові моделі прекрасного			
Перша модель	Друга модель	Третя модель	Четверта модель
Прекрасне розуміють як втілення Бога (абсолютної ідеї) у конкретних речах	Розуміння людини як початку, джерела прекрасного	У розумінні прекрасного вбачають природний прояв якостей явищ дійсності, близький до їх природних особливостей	Прекрасне — це найвища естетична цінність, яка збігається з уявленням людини про досконалість або про те, що вдосконалює життя

Особливості прекрасного			
Містить у собі об'єктивну основу, що відбилась у так званих законах краси: законах гармонії, симетрії, міри	Прекрасне має конкретно-історичний характер	Уявлення про прекрасне залежить від конкретних соціальних умов життя особистості, тобто від її способу життя	Ідеал прекрасного визначається також особливостями національної культури. Розуміння прекрасного зумовлюється рівнем індивідуальної, особистісної культури, особливостями естетичного смаку

Уявлення людини про прекрасне та потворне зумовлюється передовсім її світоглядними принципами, воно виникає та еволюціонує в контексті соціально-культурних обставин, в духовній атмосфері певного історичного часу, опосередковується конкретними умовами суспільного буття. Проте тут присутні елементи стійкого, незмінного, загальнолюдського змісту (гармонія, здоров'я людини, її добробут, безпека і благополуччя близьких).

На відміну від утилітарних і моральних цінностей, існують цінності суто духовно-естетичні. До таких цінностей належить прекрасне. *Прекрасним* називають таке поєднання частин у ціле, яке дає людині естетичну насолоду і задоволення від взаємодії з ним.

Людина, що не має навичок чуттєво розрізняти явища відповідності частин цілому (гармонію, цілісність) від явищ невідповідності частин цілому (дисгармонія, відсутність цілісності), не здатна здійснювати елементарної розумової діяльності. *Потворне* — це почуття та усвідомлення людиною того, що здатне принести чи принесло відразу.

У світі потрібне і прекрасне, і потворне, бо без потворного ми не бачили б прекрасного, ми б мальовниче вважали за частку повсякденного, не мали б таких відчуттів, як захоплення, здивування, і, можливо, зайвий раз не відчували б радості.

Прекрасне — все те, що працює на благо людини, що підносить її, закликає до позитивного мислення, постійного розвитку, поваги до інших. Потворне руйнує людину зовні й зсередини; такою є пропаганда смерті, егоїзму, песимізму, самоогодження.

Добро і зло (в українській народній творчості)

В українській народній творчості яскраво відбилися добро і зло, прекрасне і потворне, корисне і шкідливе.

У народі поняття «добро» і «зло» пов'язувалися з такими важливими категоріями, як людина, рід, діло, розум, доля, душа, серце та ін. У стародавніх іменах Доброслав, Добромисл не випадковою є перша частина «добро». Називаючи так дітей, батьки вірили, що у них буде добра, світла доля. У стародавніх колядках, побажаннях, приповідках люди зичили одне одному саме добра. Під час зустрічі віталися: «Доброго здоров'я!», «Добрий вечір!», «Дай, Боже, час добрий!» Прощаючись, казали: «На добро!», «У добрий час!»

Існувала традиція платити добром за добро, і хто її порушував, піддавався загальному осуду. У народних казках ті герої, що чинять саме добрі справи, завжди отримують винагороду, досягають бажаного. У народі існували десятки прислів'їв, пов'язаних з поняттям «добро»: «Темного луку калина, доброго роду дитина», «Лихий доброму попсе», «Лихо не без добра».

Одним із найстрашніших прокльонів був вислів: «Бодай тобі добра не було!» Лагідну людину називали не інакше як «добродій», це слово стало в українців формою шанобливого звертання. Увечері, бажаючи гарних снів, ми кажемо: «На добраніч!»

Дослідження на тему прекрасного і потворного, доброго і злого, правдивого і брехливого, гармонійного та дисонансу варто закінчити віршем М. Рильського «Троянди і виноград», де переплітаються образи брудного, запарошеного працівника з образом троянди, а образ смачного винограду відтіняється можливістю побиття його міллю.

IV. Підсумок уроку*Бесіда з учнями*

1. Як пов'язані проблема добра і зла з гідністю людини?
2. У чому суть міфу про гріхопадіння Людини та його значення в історії культури?
3. У чому полягає позитивний аспект зла?
4. Який зв'язок структури особистості з проблемою виникнення добра і зла?
5. Чи існує добро і зло в природі?
6. Які способи позбутися зла ви знаєте?
7. Чи може добро перемогти зло в людському суспільстві?
8. Які критерії розрізнення добра і зла?
9. Людина добра чи зла?

V. Домашнє завдання

Підберіть в Інтернеті притчі про сутність добра і зла.

УРОК 20**Узагальнення знань за темою «Духовне життя і духовність людини»**

Мета: повторити, закріпити та узагальнити вивчений матеріал; розвинути навички та знання, набуті під час вивчення теми.

Тип уроку: урок узагальнення вивченого.

Форма проведення уроку: бліцопитування.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Мотивація навчальної діяльності учнів**

У ч и т е л ь. Сьогодні на уроці ми з вами узагальнимо знання, які отримали під час роботи над темою «Духовне життя і духовність людини». Кожний із вас отримає питання з теми, підготує коротенький виступ.

III. Основна частина уроку*Запитання*

1. Як пов'язані проблема добра і зла з моральністю людини?
2. Чим різняться добро і зло з релігійної точки зору?
3. У чому сутність міфу про гріхопадіння Людини та його значення в історії культури?
4. Який зв'язок існує між особистістю, її характером та здатністю до добра і зла?
5. У чому полягає позитивний аспект зла?
6. Як ви розумієте дуалізм добра і зла?
7. Який зв'язок структури особистості з проблемою виникнення добра і зла?
8. Чи є проблема добра і зла суто людською?
9. Чи існує добро і зло в природі?

10. Як треба вирішувати діалектику ставлення Людини до зла: не опиратися злу насиллям або опиратися злу силою?
11. Які ви знаєте способи подолання зла?
12. Як ви вважаєте, яким є співвідношення зла і добра у світі? Яка динаміка цього співвідношення в історії?
13. Чи може добро перемогти зло в людському суспільстві?
14. Людина добра чи зла?
15. Що ми називаємо гідністю?
16. Що таке людська гідність? Чи є синонім особистої гідності?
17. Що ми називаємо громадянською гідністю?
18. Що спільного між гідністю та честю?
19. Що спільного між гідністю та престижем?
20. Чому демократія неможлива без розвиненого почуття власної гідності громадян?
21. Доберіть синонім до слова «душа».
22. Що таке почуття й емоції?
23. Чому погано і шкідливо псувати настрій іншим людям?
24. Яким чином вам вдається покращувати настрій близьких вам людей?
25. Чи вмієте ви керувати власними почуттями і навіщо це потрібно робити?
26. Що таке темперамент і характер?
27. Спробуйте визначити свій тип темпераменту.
28. Проаналізуйте свій характер і визначте, що можна зробити для його вдосконалення.
29. Як ви розумієте поняття «любов»?
30. Які види любові ви знаєте?
31. Які способи виховання волі ви знаєте?
32. Чи можна виховати інтелігентність?

IV. Підсумок уроку

Учитель підбиває підсумки виступів учнів, виставляє оцінки.

V. Домашнє завдання

Підготувати публічний виступ на тему «Добро і зло в сучасному суспільстві».

Розділ IV. СВІДОМІСТЬ І ПІЗНАННЯ

УРОК 21

Розуміння свідомості

Мета: визначити сутність та походження свідомості; з'ясувати основні ознаки та функції свідомості; розвивати вміння аналізувати, порівнювати, робити висновки; розвивати міжпредметні зв'язки.

Тип уроку: засвоєння нового матеріалу.

Форма проведення уроку: лекція з елементами дискусії та бесіди.

Епіграф:

- Люди не народжуються, а стають тими, ким вони є. (*Ж. Гельвецій*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Дискусія з учнями на тему «Чи є свідомість у тварин?»

1. Хіба тільки людині притаманна свідомість?
2. Чим людина відрізняється від тварин?
3. Чи в усіх людей є свідомість?

III. Вивчення нового матеріалу

Поняття свідомості

У ч и т е л ь. Усе живе на Землі здатне відтворювати навколишню дійсність, проте з неоднаковою достовірністю, оскільки це залежить від рівня організації нервової системи, зокрема від розвитку головного мозку. Найпростішим організмам притаманна біологічна форма відображення — подразливість. Тварини з більш розвиненою нервовою системою і головним мозком відбивають предмети як цілісні образи, їм властиві індивідуальні форми поведінки, які називаються навичками. Важливішою властивістю людини, яка виділяє її із природного середовища, є наявність свідомості. Свідомість людини — це результат її тривалої еволюції.

Завдання учням

- Проаналізуйте висловлювання К. Маркса: «Спосіб, яким існує свідомість, за яким щось існує для неї, це — знання... Щось виникає для свідомості настільки, наскільки воно знає це щось». Про яку ознаку свідомості йдеться?

— Так, йдеться про важливу ознаку свідомості — контролювати та удосконалювати процес формування знань.

Свідомість — це розуміння людиною навколишнього світу, самої себе та інших людей. Вона розвивається під впливом умов і включає сукупність знань про світ (самосвідомість, можливість діяльності, ставлення до всього, що відбувається навколо).

Завдання учням

- Чи може розвиватися людська свідомість у дитини без контактів з суспільством людей?

Аналізуючи відповіді, аргументи учнів, робимо висновок, що індивідуальна свідомість — результат спілкування людей.

Спілкування — це не тільки індивідуальний акт, але й суспільний. Доведіть, чому це так.

Самосвідомість — рефлекторна (така, що відображає) свідомість, за допомогою якої людина конкретно усвідомлює себе у своїх власних розу-

мових діях і станах; самоусвідомлення. Самосвідомість є усвідомленням особою самої себе, на відміну від інших суб'єктів і світу взагалі.

«Дитина далеко не одразу усвідомлює себе як Я; протягом перших років вона скрізь і навколо називає себе на ім'я — так, як називають її оточуючі люди; вона спочатку існує для самої себе швидше як об'єкт для інших людей, аніж як самостійний щодо них суб'єкт».

Юність вважається періодом підвищеної самосвідомості. Особа з хронічним нахилом щодо самосвідомості може бути сором'язливою або інтровертною. Переживаючи самосвідомість, людина усвідомлює навіть найменші зі своїх власних вчинків. Таке усвідомлення може порушити здатність особи виконувати складні вчинки. Наприклад, піаніст може «задихнутись», втратити впевненість і навіть здатність виконання у момент, коли він помічає публіку. Це є функцією психологічного феномену суспільного сприяння.

У психології самосвідомість розуміється як психічне явище, усвідомлення людиною себе суб'єктом діяльності, в результаті якої уявлення людини про саму себе складаються в розумовий образ Я.

На відміну від самообізнаності, самосвідомість може часто створювати проблеми. Вона часто асоціюється із сором'язливістю і збентеженістю і може впливати на самооцінку. У позитивному контексті вона може вплинути на розвиток індивідуальності, оскільки люди, що мають високу самосвідомість, впритул наближаються до пізнання себе. Самосвідомість впливає на людей різною мірою, оскільки дехто є постійно само-спостережливим чи само-зайнятим, а інші цілком нехтують собою.

Психологи розрізняють два види самосвідомості — особисту і громадську. Особиста самосвідомість — це схильність особистості спостерігати самого себе і свої відчуття. Громадська самосвідомість є усвідомленням особистістю самої себе з точки зору інших, результатом якої є самоспостереження і суспільна тривога. Як особиста, так і громадська самосвідомість розглядаються як риси особистості, що залишаються порівняно стабільними з плином часу.

У рамках соціальних наук використовують терміни «національна самосвідомість», «етнічна самосвідомість», «класова самосвідомість», що означають усвідомлення членами групи наявності даної групи, її особливостей і цілей у суспільному світі.

Різні рівні самосвідомості впливають на поведінку, оскільки для людей є звичним діяти по-іншому, коли вони «губляться в натовпі».

Самосвідомість з точки зору філософії

У філософії самосвідомість є усвідомленням самого себе, рефлексією свідомості стосовно себе. Результатом такої рефлексії є знання себе. Самосвідомість є умовою того, що свідомість зберігає себе в часі — утримує себе як одна і та сама свідомість. При цьому говорять про єдність самосвідомості. У свою чергу, єдність самосвідомості є умовою будь-якої єдності у світі. У суто філософському значенні свідомість є завжди, вона розуміється як власне спосіб буття і даності світу.

Бесіда з учнями

1. Як пов'язані між собою свідомість та самосвідомість?

2. Як виникає самосвідомість?
3. Що ви думаєте про свою самосвідомість?
4. Чи пов'язані між собою самосвідомість і самопочуття?
5. Спробуйте за допомогою міміки та жестів висловити своє самопочуття.

IV. Підсумок уроку

Учитель. Повернімося до епіграфа уроку — слів К. Гельвеція. Отже, як ви їх розумієте? Яке значення має свідомість в житті людини?

V. Домашнє завдання

1. Дайте письмово відповідь на запитання, наведіть приклади несвідомої поведінки.
2. Чи правильним є висловлювання «він вчинив несвідомо»?

УРОКИ 22–23

Структура свідомості. Свідомість і праця. Спілкування і мова

Мета: розкрити основні поняття з теми (емоції, мислення, воля, надсвідомість, інтуїція); ознайомити учнів зі структурою свідомості; розвивати вміння формувати особисті судження та аргументи з проблеми.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: лекція з елементами бесіди.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

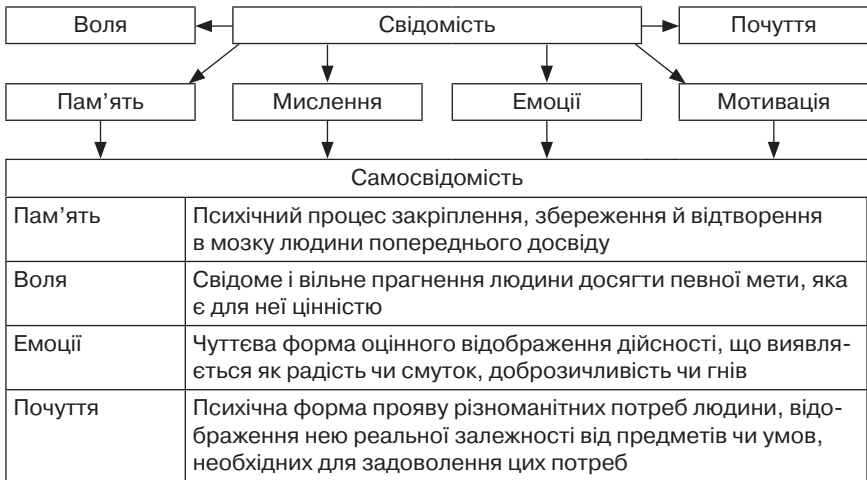
Бесіда з учнями

1. За яких умов виникає свідомість?
2. Якщо ми будемо спостерігати за дітьми різного віку, яку відмінність у їхній свідомості ми побачимо?

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Людська свідомість існує у формі думок, цілей, норм тощо, в яких відображаються предмети та їх властивості, а також відношення між ними. До того ж, свідомість нерозривно пов'язана з мовою. Наші думки втілюються у словах та мовних конструкціях, завдяки їй вони можуть зберігатися і передаватися іншим людям. Сприймаючи слова або речення, висловлені або написані кимсь, людина знов-таки перетворює їх у форми своєї свідомості. Нарешті, свідомість може існувати у формі не лише індивідуальної свідомості, тобто у формі понять, ідей якоїсь конкретної людини, але й у формі групової (наприклад національної чи класової) та суспільної свідомості.

Розглянемо структуру індивідуальної свідомості.

Завдання для учнів

1. За допомогою словника з'ясуйте визначення названих понять.
2. Органом, за допомогою якого людина може свідомо відтворювати дійсність, є мозок. Доведіть, чи достатньо цього для виникнення свідомості?

Учитель. Справді, для розвитку свідомості людина повинна жити серед людей, постійно спілкуватися з ними, займатися різними видами діяльності. Це значить, що свідомість може розвиватися лише в суспільстві.

Багатогранність духовного життя суспільства містить у собі такі складові: духовне виробництво, суспільна свідомість і духовна культура.

Суспільна свідомість є сукупністю ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють і відтворюють суспільне буття, вони вироблені людством у процесі освоєння природи і соціальної історії.

Суспільна свідомість, таким чином, не тільки відображає суспільне буття, а й творить його, здійснюючи випереджальну, прогностичну функцію щодо суспільного буття.

Суспільна свідомість може існувати тільки тоді, коли є конкретні її носії — людина, соціальні групи, спільноти, конкретні особистості та інші суб'єкти. Без основних носіїв суспільної свідомості — конкретних людей — вона неможлива. Тому суспільна свідомість здатна існувати і повноцінно функціонувати лише в індивідуальному, тобто через індивідуальну свідомість, що є духовним світом даної конкретної особистості, її поглядами, почуттями, уявленнями, настроями.

Суспільна та індивідуальна свідомість перебуває у діалектичній єдності, оскільки у них загальне джерело — буття людей, в основі якого лежить практика. Разом з тим діалектична єдність суспільної та індивідуальної

свідомості не означає їхньої абсолютної ідентичності. Індивідуальна свідомість конкретніша, багатогранніша, ніж суспільна. Вона містить неповторні, властиві тільки конкретній людині особливості, що формуються на основі специфічних особливостей її конкретного буття. Важливим є врахування тієї обставини, що свідомість індивіда є не тільки знання, а й ставлення до буття, діяльності і власне свідомості. З іншого боку, суспільна свідомість — це не просто арифметична сума індивідуальних свідомостей, а нова якість. Суспільна свідомість, порівняно з індивідуальною, відображає об'єктивну дійсність глибше, повніше, а отже, і багатше. Вона абстрагується від тих або інших конкретних характеристик, властивостей індивідуальної свідомості, вибираючи найбільш значуще, суттєве. Тим самим суспільна свідомість ніби підноситься над свідомістю індивідів. Проте це не означає нівелювання свідомості індивіда. Навпаки, врахування специфіки індивідуальної свідомості, її багатогранності, неповторності, усього того, що становить сутність духовності особистості, є надзвичайно важливою умовою формування й розвитку цінностей духовної культури, свідомості людини.

Учитель. Залежно від ставлення до світу утворюються форми суспільної свідомості: мистецтво, мораль, релігія, наука, право, ідеологія. Коротко розглянемо зміст названих форм суспільної свідомості.

У кожному суспільстві, окрім первісного, найважливішою формою суспільної свідомості є *політична свідомість*, яка відтворює політичні відносини, політичну діяльність, що відбувається в суспільстві. Вона є сукупністю ідей, поглядів, вчень, політичних установок, тих чи інших методів, за допомогою яких обґрунтовуються і втілюються в життя політичні інтереси суб'єктів суспільних процесів.

Суттєву роль у життєдіяльності суспільства відіграє *правова свідомість* як сукупність знань, поглядів на юридичні права та норми, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Вона тісно пов'язана з правовими нормами та законами згідно з панівними уявленнями про законність, порядок, справедливість.

Із правосвідомістю тісно пов'язана інша форма суспільної свідомості — *моральна свідомість*. Мораль є сукупністю, системою норм, правил поведінки людей в суспільстві. На відміну від правових норм, норми моралі не закріплені в юридичних законах, а регулюються в суспільстві силою громадської думки.

Важливе місце належить естетичній свідомості, яка відображає життя у художніх образах. На відміну від наукового пізнання, що відтворює буття у формі логічних понять і теорій, естетична свідомість відображає його в конкретній чуттєво-наочній формі, художніх образах, які впливають на наші органи чуття, викликають певну емоційну реакцію, оцінку.

Важливе місце в духовному житті суспільства посідає релігія, а також *релігійна свідомість*. Вона охоплює релігійну ідеологію — більш чи менш сталу систему релігійних ідей, поглядів на світ, яка розробляється, як правило, теологами, та релігійну психологію, яка складається переважно стихійно і містить несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані з вірою в надприродне, тощо.

Економічна свідомість є продуктом усвідомлення людьми економічних умов життя, діяльності та відносин у вигляді економічних ідей та поглядів, теорій та концепцій, інших духовних утворень, що відображають ставлення до економічної дійсності.

Екологічна свідомість є відображенням екологічної ситуації у кожній країні та в глобальному масштабі, розумінням необхідності переходу від «панування» над природою до свідомого ставлення до неї. Її формування на сьогодні — одне з найважливіших завдань діяльності вчених, засобів масової інформації, навчальних закладів.

Історична свідомість — це усвідомлення минулого та його впливу на сьогодення і через нього — на майбутнє. Вона є важливим чинником формування самосвідомості народу й людини, патріотизму, національної гідності тощо.

Про філософію як форму суспільної свідомості мова йде від самого початку її вивчення, перш за все як про теоретичну основу світогляду людини й суспільства.

Якісні перетворення у країні та сучасному світі засвідчили необхідність формування суспільної свідомості та поглиблення її ролі в духовному житті суспільства. Зростає роль і значення всіх рівнів і форм суспільної

свідомості, через які відбувається осмислення різноманітних явищ і процесів суспільного життя, і формуються способи активного впливу на них. Особливо актуальним це є для нашого сучасного українського суспільства.

Завдання учням

Опрацюйте наведені визначення та назвіть, про які форми суспільної свідомості йдеться.

1. Форма людської діяльності, художня творчість, яка виявляється в різних її видах — живописі, архітектурі, скульптурі, літературі, музиці. (*Культура*)
2. Сукупність уявлень, які ґрунтуються на вірі у надприродні сили та істоти (богів, духів), які є предметом поклоніння. (*Релігія*)
3. Сфера духовної діяльності людини, спрямована на відпрацювання й теоретичну систематизацію об'єктивних знань про дійсність, закономірності розвитку природи, суспільства та мислення. (*Наука*)
4. Система принципів та норм, які можуть здійснювати духовний вплив на поведінку людей, служать ідеалом людяності, гуманізму, гуманістичної перспективи розвитку суспільства. (*Норми моралі*)
5. Система загальнообов'язкових соціальних норм, які охороняються державою. (*Норми права*)

IV. Підсумок уроку

Бліц-опитування

1. Що мені було відомо, з теми, що вивчалася?
2. Про що я дізнався після вивчення цієї теми?
3. Про що я хотів би дізнатися більше з цієї теми?

V. Домашнє завдання

На якій особливості свідомості наголошував І. Кант, говорячи, що уявлення про яблуко не має ні ваги, ні смаку, тож поняття «землетрус» не може зруйнувати місто, а талер в кишені і талер в голові — це не одне й те саме? Сформулюйте цю особливість своїми словами.

УРОК 24

Свідомість і праця. Спілкування і мова

Мета: визначити роль праці у формуванні свідомості та її роль у житті людини; довести відмінність діяльності людини від поведінки інших живих істот; розкрити основні поняття теми: «праця», «спілкування», «мова», «природна» та «штучна мова»; сформулювати уявлення учнів про спілкування розвивати навички спілкування.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: лекція з елементами практичної роботи.

Епіграфи:

- Постійну працю полегшує звичка. (*Демокрит*)
- Праця — один з найкращих вихователів характеру. (*С. Сайлс*)

- Найголовніша формула успіху — вміння спілкуватися з людьми. (Т. Рузвельт)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Повідомлення теми та мети уроку.

Робота над епіграфами до уроку

1. Як ви вважаєте, яку роль відіграє праця в житті людини? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
2. Яку роль в умовах безперервної змінюваності суспільства відіграє праця людини? Свою думку поясніть на прикладах.
3. Яку роль відіграє праця у становленні особистості? Відповідь проілюструйте прикладами.
4. Як ви розумієте слова Т. Рузвельта, наведені в епіграфі?

III. Вивчення нового матеріалу

Свідомість і праця

Учитель. Специфічним людським ставленням до світу є діяльність — активність людини, спрямована на перетворення зовнішнього світу. Функцію програмування людської діяльності виконує свідомість. Особливим проявом свідомості є праця.

Запитання

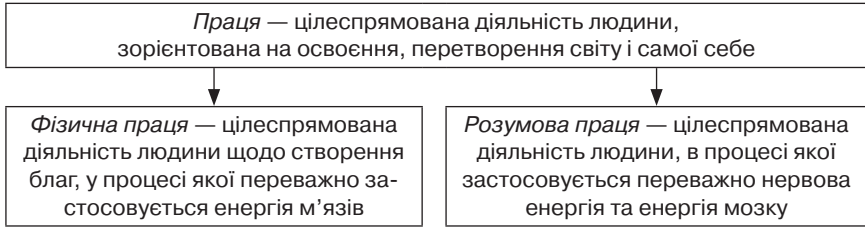
- Чим відрізняється діяльність людини від поведінки інших живих істот?

Людина	Інші живі істоти
Не тільки пристосовується, але й перетворює природне та соціальне середовище	Пристосування до існуючих природних умов
Не тільки доцільність, але й мета діяльності. Можливість виходити за межі досвіду	Доцільна поведінка, яка спрямовується інстинктом
Історично складена програма дій	Біологічна програма поведінки

— Для того щоб розібратися з поняттями «історично складена програма дій» та «біологічна програма поведінки», треба відповісти на запитання: що, наприклад, робить бджола? (*Приклад відповіді:* бджола будує стільники, збирає пилок, закладає в стільники мед.) Чим визначено цей «набір справ» для бджоли? Звісно, він заданий природою, це біологічна програма поведінки, в якій бджола нічого змінити не може.

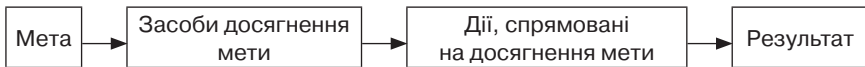
Ще одне запитання. Що робить селянин Київської губернії в другій половині XVIII ст.? Чим визначається такий «набір справ» селянина?

Досвід попередніх поколінь сприймається не від народження, а з віком. Це історично складена програма дій. Але той же селянин може вийти за межі цієї програми, поставити перед собою інші цілі.

Працею людина здобуває собі засоби до існування. Процес праці називається трудовою діяльністю і складається з таких структурних елементів.

Процес праці

Доцільно розглянути кожний елемент цієї структури, запропонувавши учням виконати завдання.

Перший елемент. Використовуючи зміст поняття «мета», наведіть приклади мети.

Другий елемент. Для роз'яснення структурного елемента «засоби досягнення мети» слід спочатку пояснити учням, що засоби — це прийоми або способи дій, гроші, знаряддя праці. Чим ширший набір засобів, якими володіє суб'єкт діяльності, тим більше можливостей у нього виконати цю дію. Учням пропонується замислитися над тим, чи збігаються висловлювання: «Для такої людини всі засоби підходять» та «Мета виправдовує засоби».

Можна запропонувати два висловлювання, в яких відтворено іншу точку зору:

- «Характер засобів повинен бути таким, як характер мети, тільки тоді засоби можуть привести до мети... Негідні засоби згодяться тільки для негідної мети». (*Російський філософ М. Чернишевський*)
- «Мета, яка вимагає негідних засобів, не є гідною метою. (*Німецький філософ К. Маркс*)

Запитання для учнів

У чому сенс наведених висловлювань?

Третій елемент можна охарактеризувати на прикладах з життя.

Четвертий елемент розглядається у співвідношенні з метою.

Запитання

1. Чи завжди результат діяльності втілює задум, відповідає поставленій меті?
2. Як ви розумієте крилатий вислів «Хотіли як краще, а сталося як завжди!»

Праця є одвічним процесом спільної діяльності людей, основою їх суспільної організації. Під час праці формуються зв'язки між людьми в суспільстві. Праця формує людину як особистість і сприяє її самореалізації.

Поняття спілкування. Мова та її сутність

Спілкування — складний процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйнятті та розумінні партнерами одне одного. Суб'єктами спілкування є живі істоти, люди. У принципі спілкування характерне для будь-яких живих істот, але лише на рівні людини процес спілкування постає усвідомленим, зв'язаним вербальним і невербальними актами. Людина, що передає інформацію, називається *комунікатором*, той, що одержує її, — *реципієнтом*.

У спілкуванні можна виділити ряд аспектів: зміст, мета і засоби. Розглянемо їх докладніше.

Зміст спілкування — інформація, яка передається під час контакту від однієї живої істоти іншій. Це можуть бути відомості про внутрішній (емоційний і т. ін.) стан суб'єкта, про обстановку в зовнішньому середовищі. Найбільш різноманітна за змістом інформація надходить у разі, якщо суб'єктами спілкування є люди.

Мета спілкування відповідає на запитання «Для чого істота спілкується?» У тварини мета спілкування не виходить за рамки актуальних для неї біологічних потреб. У людини ж цілі можуть бути дуже і дуже різноманітними, виступаючи засобом для задоволення соціальних, культурних, творчих, пізнавальних, естетичних і багатьох інших потреб.

Засоби спілкування — способи кодування, передачі, переробки і розшифровки інформації, що передається в процесі спілкування від однієї істоти до іншої.

Кодування інформації — це спосіб її передачі. Інформація між людьми може передаватися за допомогою органів відчуттів, мови й інших знакових систем, письма, технічних засобів запису і збереження інформації.

Мова — це не тільки засіб порозуміння між людьми. У мові нація закодує всю свою історію, багатовіковий досвід, здобутки культури, духовну самобутність.

Мова кожного народу стає ніби другою природою, що оточує його, живе з ним всюди і завжди. Без неї, як і без сонця, повітря, рослин, людина не може існувати. Як великим нещастям обертається нищення природи, так боляче б'є по народів зречення рідної мови чи зневага до неї, що є аналогічною неповазі до батька й матері.

Це ще один доказ того, що мова передається генетично з роду в рід, від дідів і прадідів онукам. Павло Мовчан пише у своїй статті: «Мова — це п'ята ефірна стихія, яка облягає національний простір, і зменшення її сфери призводить до утворення своєрідних озонних створів, через які вривається чорна енергія, що деморалізує народ...»

Зміна мови призводить до зміни антропологічного типу. Зменшується об'єм пам'яті, відповідно зазнають змін і півкулі мозку. Якщо замість 40 найменувань криги у балкарців чи 30 назв снігу у ненців вживається лише одна — просто «сніг» і просто «крига», то, зрозуміло, це не може не позначитись на всіх параметрах того чи того генотипу».

Спілкування — найважливіша функція мови. Вона є універсальним засобом обміну інформацією в просторі і часі. Комунікативній функції підпорядковані інші її функції, зокрема експресивна. Полягає вона в тому, що саме завдяки мові ми виражаємо свій внутрішній світ, репрезентуємо себе. «Заговори — і я тебе побачу», — стверджували античні мудреці.

Людина, що досконало володіє мовою, найкраще може себе показати, розкрити свій духовний світ через спілкування. Мова виконує мислетворчу функцію. Українська мова, як і всяка інша, є засобом формування думки. Адже вільним володіння мовою вважається тоді, коли людина мислить і говорить цією мовою одночасно. Додамо, що мислення відбувається у формі тієї мови, якою ми найкраще володіємо, тобто рідної. Отже, сам процес мислення має національну специфіку, яка зумовлена національним характером, німецький філософ Гегель зазначав: «Коли всі мислять однаково, значить ніхто не мислить». Оригінальність нашого мислення залежить від знання мови і здатності користуватися нею під час думання.

Тарас Шевченко був переконаний, що поки жива мова народу, доти живий і народ, що нема насильства більш нестерпного, ніж те, яке прагне відняти у нього спадщину, створену численними поколіннями його предків. Ці Кобзареві думки перегукуються з роздумами визначного педагога К. Ушинського: «Відберіть у народу все — і він усе може повернути; але відберіть мову — і він ніколи вже більш не створить її; вимерла мова в устах народу — вимер і народ. Та якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна відчувати вона, зазіхаючи на життя багатолітньої особистості народу?»

IV. Підсумок уроку

Евристична бесіда

1. Як ви вважаєте, чи відбувається спілкування, коли людина читає книгу, виступає з лекцією, дивиться телевізор?
2. Що означає спілкування з природою?
3. Зробіть висновок: що ми розуміємо під спілкуванням?
4. Для чого людині необхідно спілкуватися?
5. Зробіть висновок про роль спілкування в житті людини.

V. Домашнє завдання

Підготуйте публічний виступ на тему «Мова — сила народу».

УРОК 25

Пізнання. Суб'єкт та об'єкт пізнання

Мета: розглянути сутність пізнання; розвивати вміння набувати нові знання, спираючись на наявні; навчити учнів самостійно шукати відповіді на питання цієї теми; розширювати міжпредметні зв'язки.

Форма проведення уроку: шкільна лекція з діалоговими методами навчання.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Завдання учням

Визначте роль та призначення різних видів знань, моделюючи окремі ситуації.

1. Учням пропонується продовжити фрази:

- Про світ фізичних явищ я знаю...
- Про світ живих істот я знаю...
- Про світ людей я знаю...
- Про себе я знаю...

Вислухавши відповіді учнів, учитель робить *висновок*:

— Із ваших відповідей ми побачили, яким є обсяг та різноманітність накопичених вами знань. Ці знання про предмети, процеси, явища, властивості, зв'язки не вичерпують усіх можливостей нашого пізнання.

2. Продовжте такі фрази:

- Я знаю, як користуватися...
- Я знаю, як застосувати...

Висновок. У даному випадку йдеться про інший вид знань — способи та правила діяльності.

3. Розкрийте таке судження:

- Я знаю, звідки беруться знання...

Ми з вами бачимо, що відповідь на питання про те, як людина пізнає дійсність та саму себе не така вже проста та очевидна, як це може видаватися на перший погляд. Філософи, психологи, представники релігійної думки по-різному трактують цю проблему. Про деякі ідеї та позиції ми говоритимемо далі.

III. Вивчення нового матеріалу

Принципи теорії пізнання

Принципи побудови будь-якої системи, в тому числі теорії пізнання, як правило, є самоочевидними, детермінованими її внутрішніми зв'язками. Тобто зсередини кожна система виглядає логічною, причинно зумовленою, аргументованою. Тому не можна застосовувати внутрішню логіку однієї системи для критики іншої.

Першим із принципів гносеології слід назвати принцип об'єктивності, тобто визнання об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання. Це

означає, що перш ніж ставити питання про можливість пізнання, треба з'ясувати питання про те, чи існує об'єкт пізнання. Важливо також знати, що у нашому знанні за змістом є об'єктивним, як можна обмежити суб'єктивні моменти у пізнавальній діяльності.

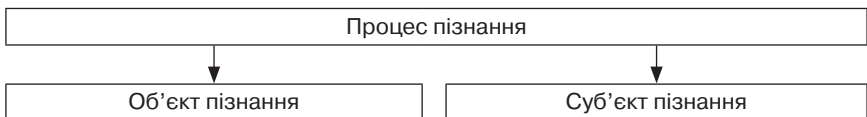
Другим слід назвати *принцип пізнаваності*, згідно з яким людські знання в принципі здатні адекватно відтворювати дійсність, створювати за певними критеріями її істинну картину. Відтак, з одного боку, процес пізнання в принципі не має межі, а з іншого — на кожному історичному етапі він обмежений рівнем можливостей і потреб практики. Як відомо, питання про можливість пізнання світу є іншим аспектом основного питання філософії — про співвідношення мислення і буття, свідомості і матерії, природи. Існують філософські системи (гегельянство, діалектичний та історичний матеріалізм, герменевтика тощо), котрі вважають, що світ можна пізнати таким, яким він є, що в реальній дійсності немає нічого такого, чого б не міг рано чи пізно збагнути розум людини.

Третім у цьому переліку слід назвати *принцип практики*. Тобто не можна зрозуміти сутність пізнавальної діяльності, не з'ясувавши природи людської діяльності. Практика у зв'язку з цим принципом проголошується відповідним пунктом, основою процесу, кінцевою метою (результатом) пізнання і найважливішим об'єктивним критерієм істинності. Варто відзначити, що у формах діяльнісного освоєння людиною світу практика включає в себе всю сукупність предметних форм діяльності людей — від економічного виробництва до створення матеріальної і духовної культури. Пізнання має суспільний характер, який зумовлений працею і мовою, відтворює реальну дійсність не безпосередньо, а опосередковано — через матеріально-практичну діяльність. Практика вимагає створення нових матеріалів, джерел енергії і т. ін., і це стимулює розвиток пізнання. Отже, історичний розвиток практики є рушійною силою пізнання.

Четвертим принципом є *активне відображення*. Всебічність відображення є властивістю матерії, зумовленою універсальною взаємодією предметів і явищ. Відображення виявляється в якісно різних формах. Кожна з них відповідає певному ступеню організації й розвитку матерії. Існує певна ієрархія рівнів відображення:

- 1) відображення в неорганічній природі, пов'язане з механічними, фізичними, хімічними процесами;
- 2) відображення в органічній природі, пов'язане з подразливістю, чутливістю, психікою;
- 3) відображення у соціальних процесах, пов'язане з існуванням свідомості.

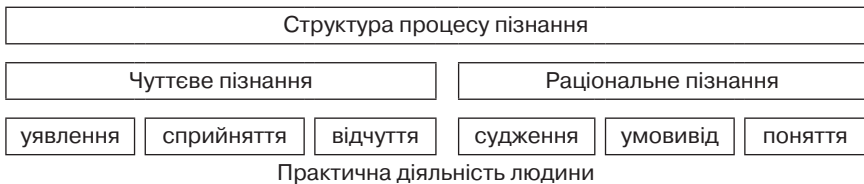
Усі рівні відображення мають загальні властивості: по-перше, вони є наслідком взаємовпливу предметів; по-друге, вони є проявом сліду, що відтворює особливості структури предметів; по-третє, у вигляді впливу цього сліду предметів на їхній подальший розвиток.

Об'єктом пізнання є фрагменти об'єктивної реальності, які потрапили в коло практичної і пізнавальної діяльності людини. Із розвитком суспільства об'єктом пізнання стає власне пізнання, мислення людини. Процес пізнання має суспільно-історичний характер. Усі людські пізнавальні здатності й насамперед мислення не надаються людині від природи, вони сформувалися на основі праці, суспільного виробництва. Окрема людина навчається мислити разом із засвоєнням мови й набутих людством знань.

Суб'єкт пізнання у сучасній гносеології — це не тільки система, яка отримує, зберігає, розробляє і переробляє інформацію. Суб'єкт — це передусім суспільно-історична істота. Вона наділена свідомістю, здатна до цілепокладаючої, предметної, творчої діяльності. З цього погляду суб'єкт пізнання, якщо брати його в усій повноті соціальних визначень і духовно-практичних характеристик, — це не лише окрема людина, а й соціальна група, клас, суспільство, що уособлює ту чи іншу історичну епоху.

Між суб'єктом та об'єктом, за визначенням Авенаріуса, існує діалектичний зв'язок, взаємозумовленість: «Немає об'єкта без суб'єкта, немає суб'єкта без об'єкта». Тобто об'єктивна реальність перетворюється на об'єкт пізнання лише в тому випадку, якщо на нього звертає увагу суб'єкт, який, у свою чергу, стає суб'єктом пізнання лише в ситуації, коли існує об'єкт. Це означає, що активність не тільки притаманна суб'єктові: певною мірою опосередкована суб'єктом активність притаманна й об'єктові. Особливо така опосередкована активність об'єкта виявляється в ситуації, коли об'єктом пізнання виступають людина, соціальна група, суспільство в цілому, тобто в соціальних, економічних, психологічних, політологічних, медичних, педагогічних дослідженнях.

Питання про раціональне та чуттєве пізнання пропонується вивчити за підручником. Учитель зосереджує увагу учнів на деяких суттєвих аспектах цієї проблеми.

Одним з них є співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в чуттєвому пізнанні світу. Для того щоб підвести школярів до висновків, використовуємо пізнавальне завдання.

Пізнавальне завдання

На підставі аналізу наведених нижче даних визначити фактори, які, крім якостей власне предмета, впливають на створення його чуттєвого образу.

- Зорове сприйняття світу людиною й твариною дуже різниться. Гримучі змії мають особливий «тепловий зір», який дозволяє їм сприймати інфрачервоне випромінювання. До цього можна додати, що собака бачить усі оточуючі предмети в чорно-білих тонах, а бджоли не сприймають червоного кольору.

2. Відомо, що сприйняття дорослого й дитини різняться. Це, наприклад, стосується розмірів предметів, відстані між ними.
3. Деякі факти свідчать про те, що чуттєве пізнання людини у давнину мало свої особливості. Наприклад, вони не сприймали лінійну перспективу.
4. Як пишуть сучасні дослідники, індіанці племені камайюра (Бразилія) не розрізняють синього та зеленого кольорів, позначають їх одним і тим же словом, значення якого — «колір папуги».

Наведені факти дозволять учням зробити висновок про те, що на характер і зміст чуттєвого образу предмета, який ми пізнаємо, впливають:

- особливості наших органів чуття;
- індивідуальний досвід;
- культурно-історичний досвід;
- результат чуттєвого пізнання світу, що є суб'єктивним образом об'єктивного світу.

Розглядаючи питання про раціональне пізнання, доцільно, якщо дозволяє навчальний час, зосередити увагу учнів на логічному мисленні.

Без сумніву, корисним буде розгляд структури доказу. До цієї форми мислення ми вдаємося часто, але не завжди правильно її застосовуємо. Учнім варто потренуватися у виділенні тез (тобто суджень, істину яких треба довести) від аргументів (суджень, які використовуються при доведенні тези). Для цього можна використати фрагмент будь-якого тексту.

- А. «Наш особистий пізнавальний досвід підказує, що між чуттєвим та раціональним пізнанням існує нерозривний зв'язок. Останнім часом, наприклад, було встановлено, що сприйняття розвиває інші почуття, формує розумові здібності. Так, недоношені малюки, які пройшли курс масажу у восьмимісячному віці, демонстрували більші розумові та фізичні можливості, ніж їх однолітки. *(У даному випадку тезою виступає перше твердження, решта використовується для аргументації.)*
- Б. «Всі сини спадкодавця є його нащадками, всі нащадки спадкодавця є його спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку». *(Тезою є останнє судження, перші два — аргументи.)*

Ще один суттєвий момент теми, на який слід було звернути увагу, — роль інтуїції в пізнавальній діяльності. Цей вид пізнання не укладається в традиційну схему пізнавального процесу, але привертає дедалі більше уваги.

- А. Тривалий час філософський матеріалізм відводив інтуїції роль другорядного фактору в осягненні істини, вважаючи, що це просто невиявлене, несвідоме вираження класичних пізнавальних форм. Проте Д. І. Менделєєв саме уві сні побачив у закінченому вигляді свою майбутню періодичну систему елементів. Акцент робився на тому, що знання вже були накопичені в процесі теоретичної діяльності, експерименту, спостережень, а останній штрих вдалося зробити, коли мозок відпочивав. У той же час саме цей штрих виявився генеральною ідеєю всієї теорії. Можна було скільки завгодно перебирати відомі факти, але так і не «побачити» основну залежність властивості хімічних елементів від їхньої атомної ваги.
- Б. Здавня помічали, що іноді у свідомості окремих людей істина народжувалась одразу у готовому вигляді, без витрати надмірних зусиль.

Таких людей називали мудрецами, пророками, або, як у Давньому Китаї, «досконало мудрими». Передбачення цих людей збувалися, а зроблені ними відкриття перевершували накопичені до того часу знання. Так, деякі дослідники відстоюють гіпотезу, згідно з якою в головній книзі давніх китайців «І цзинь» («Канон перемін»), яка була створена понад 4 тисячі років тому, через систему малюнків, символів, гексограм показано генетичну структуру людини, яку сучасна наука винайшла лише у XX ст.

Що ж лежить в основі цих здогадок?

Багато філософів минулого вважали, що людина народжується з готовим знанням про все (так вважали в Китаї та Індії) або суттєвими моментами буття («народжені ідеї» Платона. Протягом всього життя людина відновлює — «згадує» всі ці знання. Справжні знання, як стверджував Сократ, є результатом пригадування того, що колись бачила наша душа, коли була поруч з Богом і спостерігала те, що ми зараз називаємо буттям.

Висновок: вивчення даної проблеми необхідне, хоча б для того, що вона застерігає від спрощеного, схематичного сприйняття процесу пізнання.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

1. До форм раціонального пізнання належать:
 - відчуття;
 - судження;
 - поняття;
 - фантазія;
 - умовивід.
2. Порівняйте два підходи до проблеми пізнання. У чому відмінність та схожість цих позицій?
 - «Чим далі йдеш, тим менш дізнаєшся. Тому мудрий не ходить, а знає; не бачачи, називає; не діючи, здійснює... Досконала людина, керуючи, ховає свій слух та зір, покладаючись на дар, відмовляється від розумувань». (*Давньокитайський філософ*)
 - «У нас є незаперечні докази щодо того, що досягти ясного знання про будь-що ми можемо не інакше, як відмовившись від тіла, дивлячись на речі душею». (*Давньогрецький філософ*)

V. Домашнє завдання

Розкрийте своє розуміння пушкінських строф: «Наука скорочує нам досвід швидкоплинного життя».

УРОКИ 26–27

Істина та її критерії. Розуміння методу пізнання та закону

Мета: визначити сутність поняття «істина»; розвивати вміння критично аналізувати різні точки зору з певної проблеми, розв'язувати пізнавальні задачі; самостійно робити висновки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма уроку: лекція з опорою на структурно-логічні схеми.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Вивчення нового матеріалу****Істина, сутність поняття**

Учитель. Пізнання дійсності є процесом постійної взаємодії суб'єкта та об'єкта, що перебуває в постійному розвитку й опосередковується активною діяльністю суб'єкта. Аналіз пізнання саме крізь призму активної практичної і пізнавальної діяльності дає змогу зрозуміти суб'єктивну активність людини як необхідну умову досягнення істинного знання про дійсність. Проблема істини є серцевиною теорії пізнання, тому представники всіх філософських напрямків і шкіл намагалися сформулювати своє розуміння природи і сутності істини.

Завдання для учнів

Обміркуйте висловлювання: «Світ є процес безупинних змін, тому він непізнаний, недосяжний», «У своїй основі світ незмінний, спокійний і тому доступний». Чи є, на вашу думку, серед наведених висловлювань правильне? Свій вибір аргументуйте.

В основі кожного з цих висловлювань лежить припущення, що пізнати можна тільки незмінні об'єкти. Разом з тим очевидно, що, пізнаючи світ, людина здатна виявляти його динаміку, охоплювати зміни, визначати тенденції та перспективи розвитку. Відносність отриманих суджень та висновків не відміняє їх істинності за даних умов.

Класичне визначення істини дав Арістотель, визначивши істину як відповідність наших знань дійсності. Проте це визначення було настільки широким і абстрактним, що його дотримувались всі філософи — як матеріалісти, так і ідеалісти, як діалектики, так і метафізики. Це визначення істини визнавали різні за своїми філософськими поглядами мислителі: Ф. Аквінський і П. Гольбах, Г. Гегель і Л. Фейєрбах, а також К. Маркс та його послідовники. Відмінності між ними існують лише в питанні про характер відображуваної реальності та про механізм відповідності.

Сучасне розуміння істини полягає, по-перше, в тому, що дійсність, відображена в істині, трактується як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і сутність якої виявляється через явище; по-друге, пізнання та його результат — істина нерозривно пов'язані з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою, достовірне знання сутності та її проявів відтворюється в практиці. Істина — це адекватне відображення об'єкта суб'єктом, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.

Сучасна матеріалістична теорія пізнання конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини», «заблудження».

Істина		
<p><i>Об'єктивна істина</i> визначається як такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ані від суб'єкта, ані від людини, ані від людства. Слід звернути увагу на те, що в цьому визначенні наголошується на незалежності від суб'єкта саме змісту істини. Але, будучи характеристикою людського знання, істина не може бути абсолютно незалежною від суб'єкта пізнання. На всіх етапах свого розвитку людське пізнання та його результат — знання було і буде діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного, оскільки на всіх етапах картина світу своїм джерелом має той чи інший рівень розвитку практики і створюється за образом і подобою засобів, форм та способів людського впливу на дійсність</p>	<p><i>Відносна істина</i> — це таке знання, яке в принципі правильно, але неповно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Відносна істина включає і такі моменти, які в процесі подальшого розвитку пізнання і практики будуть змінюватись, поглиблюватись, уточнюватись, замінюючись новими. Історичний процес розвитку пізнання саме в тому і полягає, що неповне, однобічне знання замінюється більш точним, всебічним. Проте відносність наших знань, їх незавершеність не означає, що в них відсутній об'єктивний зміст. Тією мірою, у якій картина світу визначається не волею і бажанням суб'єкта, а реальним становищем речей, вона є об'єктивною істиною</p>	<p><i>Абсолютна істина</i> — це такий зміст людських знань, який тотожний своєму предмету і який не буде спростований подальшим розвитком пізнання та практики. Абсолютність істини пов'язана з її об'єктивністю. Оскільки істина об'єктивна за змістом, вона одночасно є і абсолютною, але тільки в певних межах. Саме тому об'єктивна істина неминуче не лише абсолютна, але одночасно і відносна, тобто вона є абсолютною лише в певних межах, по відношенню до них. Самі ж ці межі визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта</p>

Слід зазначити, що немає і бути не може окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина — об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Абсолютне та відносне — це два необхідних моменти об'єктивної істини. Відносна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, зумовлює і передбачає її. Абсолютна істина, у свою чергу, надається людині лише через відносні істини, які перебувають у нескінченному процесі постійного розвитку. Відносні істини — це щаблі, певні етапи на шляху досягнення абсолютної істини. На кожному етапі пізнання ми маємо справу лише з відносно істинним, обмеженим знанням. Проте здатність людини долати цю обмеженість, отримувати більш досконалі знання свідчить про принципову можливість, просуваючись до об'єктивної істини, досягати водночас й абсолютної істини.

Безумовно, людське пізнання ніколи не зможе дати вичерпно адекватної характеристики сутності нескінченного за своєю природою матеріального і духовного світів. Проте це зовсім не означає, що абсолютна істина є недосяжним ідеалом. У кожній відносній істині є момент абсолютної. Це те об'єктивно істинне, перевірене практикою знання, що не спростовується подальшим розвитком пізнання, а зберігається, інкорпорується у зміст нового знання. Насамперед виявляються й уточнюються ті межі, в яких це знання зберігає свою об'єктивну істинність.

Завдання учням

1. Арістотель у «Метафізиці» стверджував: «Думка про те, що про одне й те саме можна висловлювати суперечливі одне одному твердження, заснована більше на припущенні, що кількість у тіл не залишається незмінною. Однак сутність пов'язана з якістю, а якість має визначену природу, а кількість невизначену.
2. Арістотель стверджував: «Якщо стосовно одного предмета висловлюються два протилежних судження, то одне з них істинне, а інше хибне. Конкретизуйте цю ситуацію на будь-якому прикладі. Чи поділяєте ви позицію філософа? Чию точку зору Арістотель пропонує вважати істинною?
3. Августин стверджував: «Думаю, що ону істину знає тільки Бог, можливо, пізнає душа, коли залишить це тіло...» Водночас він вважав, що є істини, доступні для людини». Якщо у світі чотири стихії, то їх не п'ять. Якщо сонце одне, то його не два. Душа водночас не може померти і бути безсмертною. Не може одна й та сама людина водночас бути і блаженною, і нещасною.
4. Августин, як і Арістотель вважав, що з двох протилежних тверджень щодо одного предмета одне є істинним. А чи може бути істинним твердження, побудоване за принципом «або — або» за принципом «і те — і інше», якщо обидва судження протилежні за суттю? Наведіть приклади.

Учитель. Пізнання здійснюється через єдність та боротьбу протилежностей — істини та хиби. Постійне їх співіснування та взаємодія джерелом мають практику, оскільки саме вона є основою пізнання в цілому, а відповідно, і його результатів.

Це положення, на перший погляд, суперечить іншому фундаментальному положенню сучасної матеріалістичної гносеології про практику як критерій істини. Здавалося б, істина (і лише вона) має бути продуктом перевіреного практикою процесу пізнання. Хіба ж, навіть коли вона з'являється в разі нерозвиненості самого пізнання, має відразу ж виявлятися практикою і виключатися з подальшого функціонування в системі знання. Проте насправді все відбувається інакше. Все стане зрозуміло, якщо не абсолютизувати практики як критерію істини, а враховувати, що у своїй критеріальній функції вона є діалектичною єдністю абсолютного та відносного. Це пояснюється історичним характером практики та багатогранністю її проявів.

Відносність практики як критерію істини пов'язана з деякими особливостями взаємозв'язку між теоретичними знаннями та практикою. Коли мова йде про те, що те чи інше знання підтверджується практикою,

мають, як правило, на увазі, що діяльність, здійснювана згідно з даними знаннями, дала очікуваний результат або що дане знання без суперечностей пояснює всі наявні факти даної теорії. Проте вся складність полягає в тому, що хіба в цьому плані може бути не менш «доказовою», ніж істина. Взаємозв'язок теоретичного знання і реальної дії має складний і опосередкований характер. Істина, справді, несуперечливо пояснює наукові факти і, реалізуючись у дії, дає корисний ефект. Але це не означає, що справедливим буде і протилежне твердження: з корисного ефекту неодмінно випливає істинність того чи іншого положення. Хіба не меншою мірою, ніж істина, може давати і дає корисний ефект, особливо коли це не стосується суспільно значущих цілей і потреб у їх загальноісторичному значенні, коли ставиться мета досягти корисного ефекту.

Практика виконує функцію критерію істини як цілісний процес у діалектичній єдності перетворювального (продуктивного) і використовувального (репродуктивного) рівнів, правда, при пріоритетному значенні перетворювального, бо саме там знаходять реалізацію вищі досягнення творчої діяльності людини, засновані на тому чи іншому рівні розвитку пізнання. Проте навіть в єдності двох своїх основних рівнів практика все ж не може бути абсолютним критерієм істини, оскільки вона завжди є практикою певного історичного етапу розвитку. Повним і абсолютним критерієм вона могла б бути лише як цілісний історичний процес, у якому здійснюється постійне розширення сфери «олюднення» світу крізь призму минулого, сучасного і майбутнього. Але практика, яка сама є історичним процесом, завжди функціонує як діалектична єдність абсолютного та відносного. І хоч відомо, що практика є одночасно і абсолютним, і відносним критерієм істини, значення її в пізнанні визначається тим, що це основний і всезагальний критерій істини, єдиний спосіб виявлення об'єктивного змісту наших знань про дійсність.

Проте, як відомо, є філософи (представники раціоналізму XVII–XVIII ст., позитивізму, деякі філософи-марксистки), які на основі того, що логічне доведення має широке і багатогранне застосування в науковому пізнанні, стверджують, що і логіка є критерієм істини, тому що істинність логічних форм може визначатись їхнім взаємним логічним зв'язком та взаємною відповідністю.

У пізнанні бере участь багато факторів: не лише притаманні людині здібності, а й вироблені в ході історичного розвитку різні евристичні, методологічні та методичні засоби, дослідницькі програми, а також суспільно вироблені цінності та оцінки, в яких виражені певні граничні орієнтації знань, інтересів, пріоритетів суб'єкта.

Цінності — це специфічно суспільні визначення об'єктів, які виражають їхнє позитивне чи негативне значення для людини і суспільства: добро чи зло, прекрасне чи потворне, справедливе чи несправдливе і т. ін. Всі різноманітні предмети людської діяльності, суспільні відносини і включені в їхню сферу природні процеси можуть виступати «предметними цінностями», об'єктами ціннісного відношення. Суб'єктивні цінності — це оцінки, установки, імперативи і нормативні уявлення, закріплені в суспільній свідомості і культурі як способи і критерії, на основі яких відбувається оцінювання дійсності та діяльності

людини. Цінності — це те, на що орієнтується суб'єкт у своїй пізнавальній та практичній діяльності, а також те, що досягається в процесі та результаті такої діяльності.

Розуміння методу пізнання та закону

Метод (від грецького метод — буквально: шлях до чогось) у найширшому значенні — спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність. Як засіб пізнання метод є способом відтворення мисленням речі, яка вивчається. Це — спосіб побудови та обґрунтування знання. Суть методу складає низка прийомів, за допомогою яких людина пізнає чи практично освоює світ.

Так, на виробництві метод — це спосіб виготовлення речей, вирощування корисних рослин, тварин тощо. У науці метод — це спосіб досягнення нових результатів, наукових істин. Філософія протягом свого розвитку виробила загальний метод пізнання — *діалектику*, одну з найважливіших форм мислення.

Сходження від *абстрактного до конкретного* і навпаки — ще один з теоретичних методів пізнання. Вдаючись до абстракції, дослідник виділяє головне, сутнісне і відволікається від випадкового, неголовного у речі, явищі. За допомогою абстракцій утворюються наукові поняття (наприклад, «людина», «речовина» тощо).

Метод *аналогії* (від грецького — подібність) визначає подібність, відповідність, тобто те, що має однакове значення. *Моделювання* (речове чи математичне) є створенням аналога, тобто взірця, норми певної речі чи явища. Цей аналог потрібен для збереження й розширення знання про оригінал для його перетворення або управління ним. *Ідеалізація* є уявним створенням об'єктів, які не існують у дійсності (наприклад, у математиці це точка, у фізиці — ідеальний газ чи абсолютно тверде тіло, у суспільстві — ідеальна держава, ідеальна сім'я та ін.). Звідси — виникнення особистих та суспільних ідеалів, про що йшлося в розділі «Духовне життя

і духовність людини». До цих же методів належать формалізація, методи історичного і логічного та ін.

Яка природа методів? Своїм генетичним корінням метод сягає практичної діяльності. Прийоми практичних дій людини від самого початку мусили узгоджуватися із властивостями за законами дійсності, із логікою тих процесів, з якими людина мала справу.

І, пізнаючи ці процеси, людина відкриває для себе досить важливу властивість існування світу: у зв'язках і відношеннях є багато стійкого, незмінного, повторюваного та необхідного. Ця властивість отримала назву «закон». Отже, закон у найбільш загальній, абстрактній формі — це поняття, яке відображає необхідне, суттєве, стійке, повторюване у тих чи інших явищах дійсності. Таке розуміння поняття закону показує, що у світі, незалежно від свідомості людини, тобто об'єктивно, існує закономірність, відображення якої відбувається суб'єктивно і визначається поняттям «закон». Людина ж відкриває закони, наприклад, природи, оскільки вона змогла своєю свідомістю охопити необхідні, стійкі, повторювані зв'язки і відносини. Ісак Ньютон, пізнавши цілісність механістичної картини світу, відобразив її суб'єктивно, побачивши окрему грань — земне тяжіння. Але закони Ньютона «працюють» і тепер, бо це суб'єктивне відображення максимально наближене до свого прообразу.

Людина відкриває закони не тільки «першої» природи, в якій вона виникла. Людина часто творить закономірності «другої» природи, тобто того, що вона створила сама. Діяльність людини зумовлює виникнення ряду закономірностей суспільного розвитку і тих відносин, які складаються у певному суспільстві. Загальновідомо, що без праці, трудової діяльності людини як закономірності не може існувати суспільство.

Закон відображає одну зі сторін сутності, пізнання якої в теорії збігається з переходом від емпіричних фактів до формулювання законів, за якими відбуваються процеси, що вивчаються.

Типи законів різноманітні. Одні з них відображають функціональний взаємозв'язок між властивостями речей (наприклад, закон взаємозв'язку маси та енергії), інші — взаємозв'язок між матеріальними об'єктами у великих за розміром системах (наприклад, закони електромагнітних та гравітаційних взаємодій), між системами або між різними станами чи стадіями розвитку систем (наприклад, закон зростання ентропії, закон переходу кількісних змін у якісні).

Закони розрізняються також за ступенем спільності та сфери дії. *Окремі, або специфічні, закони* відображають зв'язок між конкретними фізичними, хімічними або біологічними властивостями речей (згадайте відомі зі шкільного курсу закони фізики, хімії чи біології).

Загальні закони відображають взаємозв'язок між загальними властивостями, виявляються на всіх рівнях буття і вивчаються такими дисциплінами, як філософія, кібернетика та ін.

У природі закон реалізується несвідомо, в результаті об'єктивної взаємодії матеріальних тіл. У суспільстві всі соціальні закони реалізуються завдяки свідомій, цілеспрямованій діяльності людей, тобто завдяки суб'єктивному фактору. Реалізація законів залежить від наявності відповідних умов.

Саме в суспільстві виявляється активна законотворча діяльність людини, особливо у таких сферах, як *право і мораль*.

Поняття «закон», його розуміння дає змогу людині, людству визначитися з тим необхідним, важливим у їхньому житті, що, з одного боку, відбувається завдяки об'єктивним процесам, а з іншого — завдяки послідовній, цілеспрямованій діяльності безпосередньо людей. Інакше кажучи, поняття «закон» відтіняє межі можливого і неможливого в житті та діяльності людей.

III. Підсумок уроку

Бесіда з учнями

1. Яким є класичне визначення поняття «істина»?
2. У чому виражається об'єктивність істини?
3. Розкрийте можливості та межі використання критерію «практика».
4. У чому виражається відносність отриманих нами істин?
5. З якими методами пізнання ви ознайомилися?

IV. Домашнє завдання

Запишіть у зошиті словничок понять, з якими ви ознайомилися сьогодні на уроці. Для виконання цієї роботи використайте філософський словник.

УРОК 28

Узагальнення знань за темою «Свідомість і пізнання»

Мета: повторити, закріпити та узагальнити вивчений матеріал; розвинути навички та знання, набуті під час вивчення теми.

Тип уроку: урок узагальнення знань.

Форма проведення уроку: тестування.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

У ч и т е л ь. Сьогодні на уроці ми з вами підіб'ємо підсумки своєї роботи над темою «Свідомість і пізнання».

III. Основна частина уроку

Тести

1. Свідомість — це властивість високоорганізованої матерії, вважають представники:
 - а) об'єктивного ідеалізму;
 - б) суб'єктивного ідеалізму;
 - в) діалектичного матеріалізму;
 - г) екзистенціалізму.

2. Людській свідомості притаманні:
 - а) пасивне відображення дійсності;
 - б) активна творча діяльність;
 - в) безпосередній вплив на дійсність;
 - г) породження об'єктивної реальності.
3. Свідомість людини — це :
 - а) духовне дзеркало для самовивчення та самомилування;
 - б) усвідомлення себе людиною в процесі спілкування з іншими людьми;
 - в) усвідомлення себе в процесі панування матеріальної та духовної культури людства;
 - г) результат рефлексії, роздуми особистості про саму себе.
4. Що з'явилося у людини раніше — мислення чи мова?
 - а) Мислення;
 - б) мова;
 - в) одночасно;
 - г) вони не пов'язані між собою, тому питання некоректне.
5. Кожна національна мова є унікальною, оскільки вона:
 - а) дозволяє передавати та поширювати інформацію;
 - б) сприяє удосконаленню професійних знань;
 - в) є засобом спілкування всіх людей між собою;
 - г) служить засобом передачі традицій і є найважливішою умовою культурної самоідентифікації.
6. «Несвідоме» в сучасній філософії — це:
 - а) явища та процеси в психіці людини, які нею не усвідомлюються і не впливають на її поведінку;
 - б) рефлекторні процеси в організмі людини;
 - в) все, що не усвідомлюється людиною;
 - г) дещо, притаманне окремій людині.
7. Відносна істина, на відміну від абсолютної:
 - а) містить об'єктивне знання про предмет;
 - б) завжди спирається на здоровий глузд;
 - в) може бути з часом спростована;
 - г) є результатом чуттєвого пізнання.
8. Практика як критерій істини включає:
 - а) науковий експеримент;
 - б) наукові поняття;
 - в) теоретичні узагальнення;
 - г) статистичні методи.
9. Знайдіть у наведеному списку ознаки, притаманні лише науковому пізнанню.
 - а) Використання понять;
 - б) логічне виведення умовиводів;
 - в) експериментальне підтвердження результатів;
 - г) відкритість раціональній критиці будь-якого положення;
 - д) узагальнення даних повсякденного досвіду.
10. Який зміст філософи вкладають у поняття «пізнання»? Складіть два речення з використанням цього поняття в контексті суспільствознавчого знання.

11. Напишіть есе на підставі висловлювання О. Маслоу про те, що «інформація без людського розуміння подібна до відповіді без запитання — вона позбавлена змісту».

№ тесту	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Відповідь	А	Г	Б	В	В	В	Г	А	В

IV. Домашнє завдання

Повторити матеріал теми «Людина і природа».

Розділ V. ЛЮДИНА І ПРИРОДА

УРОКИ 29–30

Сутність природи. Історичний розвиток уявлень про природу

Мета: створити в учнів власне розуміння основних понять уроку; розширювати міжпредметні зв'язки; сприяти духовному розвитку учнів.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення уроку: урок-лекція.

Епіграф:

- У природі немає нічого безкорисного. (*М. Монтень*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

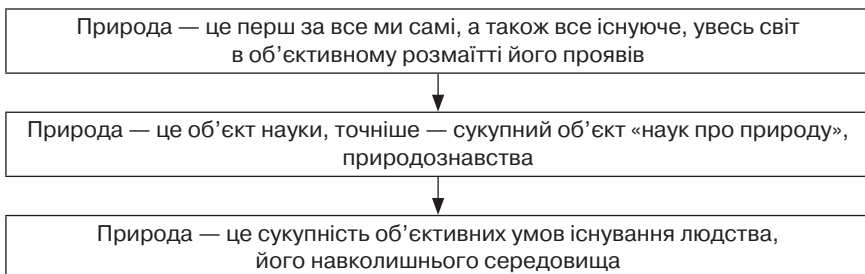
II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Сьогодні на уроці ми спробуємо визначити значення поняття «природа» та її вплив на життя людини, ознайомимося з історичним розвитком уявлень про природу.

III. Вивчення нового матеріалу

Сутність природи

Визначення поняття «природа»

Форми відносин людини і природи

Людина, таким чином, у своїй діяльності протистоїть природі, але водночас є частиною і породженням її. Природа ж пов'язана сама із собою, оскільки людина є її частиною. Тому культурній історії людства передувала природна передісторія, в процесі якої склалися передумови суспільного життя.

Найбільш загальне уявлення про взаємодію людини і природи дає нам поняття *навколишнє середовище*, або *довкілля*. Це середовище звичайно поділяють на природне і штучне навколишнє середовище, або на так звану першу, неолюднену природу, що існує незалежно від людини та її діяльності, яка ще не стала предметом практичного перетворення і є потенційним об'єктом пізнання та освоєння (інколи її називають «натуральною природою»), і другу, тобто природу, яка вже охоплена практичною діяльністю людини, є її результатом, тобто середовищем культури.

До природного середовища належать гео- та біосфера, тобто ті матеріальні системи, які виникли поза і незалежно від людини, але стали або можуть стати об'єктом її діяльності. З початком освоєння космосу такими об'єктами можна вважати і певну частину Сонячної системи, так званий ближній Космос. Отже, природне середовище не обмежується лише географічним середовищем. Поняття *географічне середовище* було введене у соціальну філософію та географію французьким ученим Ж. Реклю (1830–1905) та російським природознавцем Л. І. Мечниковим (1838–1888), братом видатного фізіолога І. І. Мечнікова, і до початку космічної ери воно більш-менш правильно відображало сутність проблеми. Що ж до сьогодення, то географічним середовищем можна вважати лише ту частину природи, з якою суспільство безпосередньо контактує на певному історичному етапі. Воно охоплює тільки поверхню Землі, становить надзвичайно важливу, але не єдину підсистему природного середовища існування людини, у чому ми незабаром переконемося.

Штучне середовище охоплює матеріальні та соціальні умови життєдіяльності людини, об'єкти естетичного і морального ставлення людини до природи. Це матеріальні речі, створені людиною, яких не існує у природі: рослини та тварини, виведені або створені людиною завдяки природному добору чи генній інженерії; суспільні відносини, пов'язані із соціальною формою руху матерії і здійснювані через свідому діяльність людей, а також духовні, моральні, естетичні цінності тощо. Штучне середовище неминуче постійно наступає на природне, поглинаючи його.

Маса всіх штучно створених людиною неживих речей та живих організмів називається *техномасою*. Маса всіх живих організмів, які існують у природному середовищі, називається *біомасою*. Сучасні елементарні

розрахунки свідчать, що техномаса, вироблена людством протягом лише одного року, становить близько 1013–1014 тонн, біомаса ж, вироблена на суходолі, — 1012 тонн. Отже, вже сьогодні людство створило штучне середовище свого існування, яке в десятки й сотні разів продуктивніше за природне. До цього слід додати також техногенний вплив людини, який призводить до змін геологічних структур, створення штучних водойм, змін атмосфери і навіть випромінювання Землі, що відбулося через вплив штучних енергетичних процесів.

Водночас природне середовище є не лише матеріальними умовами життєдіяльності людини і вихідним об'єктом виробництва, а й об'єктом естетичних й моральних стосунків з природою, нерозривно пов'язаним не лише фізично, а й із духовним життям людини. Тому ставлення людини до природи не визначається лише утилітарними, меркантильними інтересами, а й охоплює розуміння глибин людської душі.

Ознаки «людського обличчя» природи:

- природа така, що має здатність породжувати людину;
- людина як у прямому, так і в переносному розумінні народжується «з природи»;
- природна основа людини є підвалиною, на якій виникає людське буття, психіка, свідомість тощо;
- у природному матеріалі людина втілює те, що є для неї непритаманним, неприродним. У підсумку природа становить основні засади суспільного життя.

Історичні уявлення про природу

Уявлення	Зміст
Релігійні	<p>Природа створена Богом. Так, у Біблії говориться про акт творіння: «На початку Бог створив небо та землю, відділив Небо від суші і повелів з'явитись рослинам. На четвертий день створив Сонце, Місяць і Зірки, на п'ятий — риб, звірів, птахів та іншу живність. На шостий день створив людину».</p> <p>Але природа протиставляється людині як зашкарубла, статична, нездатна до розвитку й удосконалення, як така, що не має позитивних вимірів. Людина ж створена за образом і подобою Божою, її природна частина вимагає постійного духовного приборкання, адже життя — це боріння божественного начала (душі) з гріховним природним началом (тілом)</p>
Античність	<p>На думку античних філософів, людина є частиною природи («мікрокосм»), у ній немає нічого, чого немає в космосі в незрівнянно більших розмірах. Подібно до того, як тіло людини складається з елементів, розсіяних у космосі, так і розум людини є частинкою світового розуму. З іншого боку, сам космос розглядався як якийсь живий і досконалий, упорядкований організм, підпорядкований певному ритму, логосу, закону. Життя природи наділялося антропоморфними властивостями</p>

Уявлення	Зміст
Філософські уявлення доби Відродження	Природа розглядається як джерело радощів, насолод (пригадайте неперевершені шедеври живопису того періоду). Можна говорити про культ природного, тілесного в самій людині, про антропоцентричний характер філософії Відродження і становлення наукового вивчення природи і людини
Філософські уявлення Нового часу	Природа розглядається як об'єкт інтенсивної перетворювальної діяльності, як комора, з якої можна черпати все без міри й лічби. Філософ і мислитель Ф. Бекон сформулював принцип «Знання — це сила» і вважав, що мета науки і техніки — панування над природою
Наукові уявлення Новітнього часу	Переважає ідея випробування природи, прагнення пізнати її таємниці (до цього закликав Ф. Бекон), звести все розмаїття природи до чітко сформульованих законів. Домінування споживацького ставлення до природи у першій половині ХХ ст. З другої половини ХХ ст. ставлення людини до природи починає включати момент відповідальності за наслідки природоперетворювальної діяльності людини, суспільства, методи її здійснення. З позицій сучасної науки, природа не створена і незнищенна, невичерпна, нескінченна й безмежна. У своєму розвитку неорганічна природа породжує органічну (біосфера), остання готує всі необхідні біологічні умови для появи людини. Виникнення людини, суспільства суттєво змінюють власне природу (формується ноосфера)

IV. Підсумок уроку

Завдання учням

1. Проаналізувавши уявлення людини про природу, зробіть висновок, які протилежні в розумінні цього поняття можна виділити.
2. Які дві позиції ставлення людини до природи можна виділити?

Розуміння	Ставлення
<ul style="list-style-type: none"> • Природа є царством сліпих, стихійних сил, невідкладних людському розуму, хаосом; • природа — царство, де панують розумні закони, торжествує природна необхідність, немає місця для свавілля й примх, які часто-густо трапляються у стосунках між людьми 	<ul style="list-style-type: none"> • Необхідність підкорення природи людині, панування над нею; • необхідність вчитися у природи як взірця досконалості, який перевершує і людину, і культуру

V. Домашнє завдання

Поясніть, як ви розумієте епіграф до сьогоднішнього уроку.

УРОК 31

Розуміння біосфери і ноосфери

Мета: створити в учнів власне розуміння основних понять уроку; розвивати міжпредметні зв'язки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення уроку: шкільна лекція.

Епіграф:

- Наше життя, як океан: тече і стикається, в одному місті доторкнешся, в іншому кінці світу відгукнеться. (Ф. М. Достоевський)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Події та величезні зміни, які довелося пережити людству протягом останнього століття, дали привід говорити про період, в який ми живемо, як про переломний в історії планети та цивілізації. З метою пояснити ці зміни народилась сила-силенна теорій та ідей, творцями яких були представники різних галузей знань. Серед цього розмаїття думок важливе місце посідає концепція ноосфери (від гр. «ноос» — розум), розроблена науковцями П. де Шарденом, Е. Леруа, В. Вернадським та розвинена їхніми послідовниками.

Епіграфом до уроку взято слова російського письменника Ф. М. Достоевського.

1. Як ви їх розумієте?
2. Який зв'язок існує між людиною і природою?

III. Вивчення нового матеріалу

Біосфера	Ноосфера
<p><i>Біосфера</i> (від грец. <i>біо</i> — життя і <i>сфайрос</i> — сфера) — це цілісна земна оболонка, охоплена життям і якісно перетворена ним. Її структура та енерго-інформаційні процеси визначаються минулою і сучасною діяльністю живих організмів. Вона зазнає також впливу космічних і глибинних підземних енергій.</p> <p>Просторово біосфера охоплює:</p> <ul style="list-style-type: none"> • тропосферу, тобто нижню частину атмосфери, до 10–15 кілометрів; • кору вивітрювання, на 2–3 кілометри вглиб від поверхні Землі, та всю гідросферу до її максимальних глибин 	<p>Поняття <i>ноосфера</i> (від грец. <i>ноо</i> — розум і <i>сфайрос</i> — сфера) виникло у 20-х роках ХХ ст. Наукову концепцію ноосфери розробив В. І. Вернадський. Він розумів її як сферу взаємодії суспільства і природи, в межах якої розумна людська діяльність стає головним, визначальним чинником. Людство, озброєне науковою думкою, вважає учений, має стати вирішальною силою, яка надалі визначатиме еволюцію нашої планети</p>

Біосфера	Ноосфера
<p>Уявлення про життя як певну стадію в еволюції не лише Землі, а й Всесвіту в цілому були сформовані на початку ХХ ст. представниками так званого космізму (К. Ціолковський, О. Чижевський та ін.). Їхні ідеї вплинули на В. Вернадського, у творчості якого чи не найглибше розроблено уявлення про життя як фактор планетарного та космічного порядку, про відповідальність наділеної розумом людини за збереження життя на Землі.</p> <p>Цей простір населяє близько 1,5 млн тварин та 0,5 млн рослинних видів. Біосфера включає різні екосистеми, співтовариства, популяції, організми.</p> <p>До того ж біосфера — це також:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «жива речовина», в якій провідна роль належить рослинам; їхня маса становить понад 95 % маси біосфери і відтворюється зі швидкістю 5–10 % на рік. Завдяки цьому щорічно утворюється 180 млн тонн рослинної біомаси та близько 300 млн тонн кисню, без яких неможливе життя людини; • «біогенна речовина», тобто органічно-мінеральні, або органічні, продукти, створені живою речовиною (кам'яне вугілля, торф, родючий ґрунт, вапняки тощо); • так звана біокісткова речовина, створена живими організмами разом із неживою природою (вода, атмосфера). <p>Для позначення загальної маси живого, яке заповнює біосферу, звичайно вживається поняття «біомаса». Понад 99 % її становлять рослини, автотрофні, фотосинтезуючі організми. Невеликою на сьогодні частиною біомаси планети є сукупність живих людських індивідів, які пов'язані системою суспільних відносин і утворюють людство. Хоча кількісно людство постійно зростає, загальна його маса близька до 0,0002 % загальної речовини на планеті. Це і є своєрідне антропологічне покриття Землі — антропосфера</p>	<p>Виникнення ноосфери, на думку В. І. Вернадського, — об'єктивний і неминучий вияв життя як природного явища. Сутність ноосфери коротко можна сформулювати так: якщо узгодженість процесів, які відбуваються у неживій природі, забезпечується механізмами саморегуляції, то узгодженість характеристик природного середовища і суспільства може бути здійснена розумом і волею. Тобто йдеться вже не про руйнівне втручання в природу, а про науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя і щастя людей. Визначальним фактором має бути не стихія природного розвитку, а інтелект людини.</p> <p>Хоча В. І. Вернадський неодноразово відзначав, що перехід біосфери у ноосферу є природним процесом, це в жодному разі не свідчить про те, що він здійснюється стихійно. Він може відбуватися лише як результат свідомої цілеспрямованої діяльності людства в цілому. Для цього недостатньо наявності великої кількості адекватних, істинних знань про взаємодію суспільства та природи. Обов'язкові бажання, воля до здійснення таких, досить не простих дій з перетворення умов свого існування і також наявних відповідних матеріальних підстав: машин, механізмів і т. ін.</p>

У ч и т е л ь. Таким чином, узагальнюючи сказане, насамперед зафіксуємо визначення *ноосфери*: це біосфера планети, «просякнута» колективним

розумом культурного людства та результатами його діяльності. Головними чинниками, які забезпечують її становлення, є розвиток знань, об'єднання населення планети в єдиний світовий організм (або, кажучи сучасною мовою, глобалізація) та пов'язане з цим вдосконалення суспільної організації, головною метою якого буде покращення добробуту людства. До того ж існують інші умови, кількість яких достеменно не відома, їх можна було б назвати другорядними, якби не одне «але»: на певному етапі розвитку ноосфери та чи інша умова переходить до числа головних. Так, наприклад, сьогодні відбувається з етичним чинником — від того, наскільки ефективно вдається залучити до формування ноосфери морально-етичні цінності, залежить її майбутнє, і цей факт під час проведення ноосферних досліджень ігнорувати не можна.

IV. Підсумок уроку

Бесіда з учнями

1. Що нового ви дізналися сьогодні на уроці?
2. Знання з яких навчальних предметів допомагали нам сьогодні опанувати зміст уроку?
3. Чи могли б ми взяти за епіграф до сьогоднішнього уроку слова з народного прислів'я: «З природою живи у дружбі, то буде вона тобі у службі»?

V. Домашнє завдання

Дайте відповідь на запитання «Яким ви уявляєте майбутнє людства за сучасного ставлення людини до природи?»

УРОКИ 32–33

Природа як сукупність об'єктивних умов існування людства та об'єкт знання і пізнання

Мета: створити в учнів власне розуміння основних понять уроку; розвивати в учнів уміння використовувати міжпредметні зв'язки; сприяти духовному розвитку учнів.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення уроку: лекція з елементами дискусії та бесіди.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

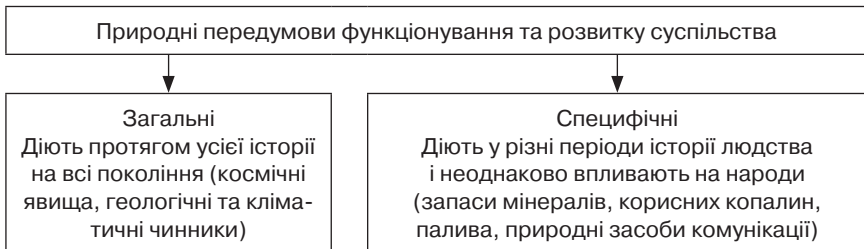
Учитель. Людина, суспільство безпосередньо пов'язані не з усією природою, а з певною її частиною — географічним середовищем, тобто з тією частиною природи (земна кора, атмосфера, вода, ґрунтовий покрив, рослинний та тваринний світ, клімат), яка залучена до виробничого про-

цесу і використовується в матеріальному житті суспільства. Безсумнівною є той факт, що людина живе на Землі в межах її тонкої оболонки — географічного середовища. До того ж сама людина є природною істотою, яка живе за законами природного світу.

Ідея визначальної ролі природних умов у житті суспільства висувалася ще античними авторами (наприклад, Платон прагнув довести, що вирішальну роль у житті суспільства відіграє клімат), проте вона набула поширення лише в період становлення капіталізму.

У XVII–XVIII ст. сформувався географічний *детермінізм* (від латинського детермінаре — визначати) як напрям соціальної філософії та соціології, який проголошував географічне середовище вирішальним чинником розвитку суспільства, історичної долі тієї чи іншої країни, того чи іншого суспільства.

Шарль Луї Монтеск'є — французький мислитель	У праці «Про дух законів» висловив ідею про загальну закономірність, якій підпорядковані вся явища природи і суспільства, вважав, що характер народу, суспільно-політичний устрій країни, релігійні уявлення, становище жінки, форма сім'ї, тобто весь спосіб життя людей, зумовлений передусім характером поверхні Землі, ґрунтом і особливо кліматом
Генріх Букль — англійський філософ	У праці «Історія цивілізації Англії» визначив чотири чинники життя та долі людства: клімат, ландшафт, ґрунт, їжа

Природні умови впливають на суспільство передусім своїми процесами, явищами, силами як постійними (наприклад, склад атмосфери і води, припливи й відпливи), так і тимчасовими, поодинокими (метеорити, зміна географічних і магнітних полюсів та ін.), які діють і безпосередньо, й опосередковано, тобто самі собою й за участі людей.

Водночас природні передумови забезпечують можливість довготривалого існування і розвитку суспільства потрібними йому резервами. До них можна віднести запаси корисних копалин та енергетичних ресурсів Землі, а з часом — і космосу, ресурси води та кисню в атмосфері тощо. Іншими словами, людство нерозривно пов'язане і залежить від матеріально-енергетичних ресурсів та процесів, що відбуваються у біосфері.

Вплив природних умов на сфери й темпи історичного процесу

Сфера	Зміст впливу
Сімейно-побутова сфера	<i>Сімейно-побутова сфера</i> людської життєдіяльності також має природний характер. Відомо, що народжуваність дітей різної статі в певній статистичній пропорції природно детермінована, хоча цей чинник має свої суспільні вияви. Такі соціальні інституції, як шлюб, медичні заклади, похоронні служби, також безпосередньо пов'язані з природою людини
Побутова сфера людини	Характер помешкання і форми розселення залежать передусім від природних умов: клімату, ландшафту тощо. Спробуйте уявити собі, наприклад, карпатське гірське село у степах України, і навпаки. Від цих умов залежить також необхідність певного одягу, різна калорійність продуктів харчування тощо
Соціальна сфера	Оскільки людина є природною істотою, то і весь світ соціальних спільнот як світ зв'язків, відносин, контактів тощо теж має відбиток природного. Розглянемо це на конкретних прикладах. Починаючи з періоду розкладу первіснообщинного ладу одним з первинних осередків людського суспільства є сім'я — своєрідний мікроколектив, який має виняткову соціальну стійкість. Найважливішою ж функцією сім'ї є відтворення людського роду, задоволення важливої природної потреби людини. Тому цілком зрозуміло, що природне начало є найважливішою основою сім'ї. Природним процесом є також зростання народонаселення як потреба суспільства. Без нього, як відомо, неможливий висхідний розвиток людства. У цьому розумінні це процес суспільний, соціальний. Але водночас він містить у собі яскраво виражені ознаки природного процесу, адже витоки зростання народонаселення — у механізмі функціонування сім'ї як природного об'єднання чоловіка і жінки. І, ймовірно, процес зростання народонаселення пов'язаний із загальними законами розвитку популяції людини в цілому
Політична сфера	Політичні механізми соціального управління й самоуправління зовсім не пов'язані з природними чинниками, що функціонують лише як утворення суспільні. Але й тут наявні специфічні прояви природного. У самих політико-управлінських структурах проявів природного небагато, їх можна звести лише до територіально-природних факторів, регіональних особливостей території країни

Завдання учням

- Наведіть конкретні приклади впливу природного середовища на різні сфери людського життя.

Природа як об'єкт пізнання

Процес пізнання є процесом взаємодії людини, соціальних груп, колективів, суспільства, людства в цілому (тобто суб'єкта пізнання) з тією частиною природи, яка вже охоплена людською діяльністю і пізнанням, тобто з об'єктом пізнання. Адже *знання* — це зв'язок між природою, людським духом і практичною діяльністю людини. Саме в цьому значенні природа є сукупним об'єктом людського пізнання. Виходячи з того, що природа зумовлює існування людини і суспільства, виявляється внутрішня об'єктивна закономірність природних речей і явищ соціальної дійсності. Ми часто-густо живимо в повсякденному житті такі поняття, як природа держави, природа пізнання, природа світла, природа естетичного та багато інших. І природа в цьому розумінні є предметом пізнання людиною та наслідування нею. Людина може впливати на природу, змінюючи її відповідно до своїх потреб та інтересів, тільки пізнаючи її явища, зв'язки, процеси та закономірності. І чим краще людина знає закони природи, тим більш ефективною стає її перетворювальна діяльність.

Ще у давнину люди почали накопичувати знання про природу. Безпосередньо пов'язана з природою міфологічна та релігійна свідомість як духовно-практичне освоєння світу, тобто міфологічні уявлення, позанаукові знання (наприклад, магія), релігійні догмати тощо. Під час практичної, передусім трудової діяльності (згадаймо мисливство, рибальство, збиральництво, землеробство тощо), почали поступово формуватися й уривчасті, фрагментарні знання про природу. З практичних потреб людства виникли, наприклад, геометрія, астрономія та інші знання.

Як результат повсякденних спостережень, досвіду, який набувався під час цих спостережень, знання дбайливо зберігалися, накопичувалися й передавалися від покоління до покоління. Пізніше, з виникненням релігії, набуті знання зберігалися жерцями, які використовували їх як для організації різних робіт (землеробських, будівельних, іригаційних та ін.), тобто із суспільною метою, так і для підтримки свого авторитету та могутності, отже, для власних цілей.

Однак лише філософія почала систематизувати знання, застосовувати їх для формування цілісної картини світу. Адже філософія як духовно-теоретичне освоєння світу пов'язана з осмисленням природи, взаємозв'язку природи і людини. Філософія власне виникає як натурфілософія (філософія природи), адже всі мислителі античності були водночас і природодослідниками. Сама філософія впродовж майже двох тисячоліть розвивалась як єдиний комплекс знань про природу. За цей час мислителі висунули багато геніальних здогадів, хоча було в її історії й чимало фантастичних припущень.

І лише з XVII ст. науки про природу почали виокремлюватися з натурфілософії, утворили самостійні напрями природознавства, тобто сформувалася сучасна багатогалузева наука, систематизувалися накопичені знання, бо, за І. Кантом, лише знання, зведені в систему, є наукою.

Епохальними в розвитку світової науки стали такі відкриття: теорія М. Коперніка; переворот у хімії, який здійснила киснева теорія А. Лавуазьє; докорінна зміна поглядів у біології у другій половині XIX ст. у зв'язку з появою вчення Ч. Дарвіна; революція в природознавстві на

рубежі XIX–XX ст., започаткована вивченням фізикою атома, та багато інших. Сьогодні наука сягає як «завширшки» — у мегасвіт, так і «вглиб» — у мікросвіт, продовжуючи вивчення таємниць нашого макросвіту.

Проте людина не лише вивчала природу, а й наслідувала їй. Ще античний мислитель Демокрит висловив думку, що культура є своєрідним продовженням природи, що навіть праця є наслідуванням діяльності тварин, птахів та ін. Ми є учнями павука у ткацькому та кравецькому мистецтві, учнями ластівки в побудові житла й учнями співучих птахів, лебедя й солов'я, у співах, вважав Демокрит.

Попри перебільшення ролі запозичень у природи в процесі діяльності, можна стверджувати, що у птахів людина запозичила таємницю польоту, спостерігаючи за звичками тварин, навчилася обережності, маскуванню, уміння будувати своє помешкання, влаштовувати засідки тощо. Людина з прадавніх часів почала розуміти, що саме природа є найбільшим майстром, тому, вивчаючи її, зробила чимало відкриттів і винаходів, які відтворювали майстерність природи.

У наш час створена навіть спеціальна галузь виробництва — *біотехнологія*, в якій виробничі процеси відтворюють явища, характерні для живих організмів. Виникла нова перспективна наука — *біоніка*, метою якої є розв'язання технічних завдань шляхом дослідження й моделювання особливостей і властивостей живої природи (наприклад, локатора кажанів, гідролокатора та особливостей будови тіла дельфінів тощо). Специфічною галуззю біоніки є *нейробіоніка*, основи якої стали передумовою розробок штучного інтелекту.

Не варто забувати й того, що природа є *джерелом цілющих засобів*. Люди здавна зналися на травах, уміли лікувати ними різні хвороби, передавали ці знання від покоління поколінню. Адже лікарські рослини насправді мають величезну силу, дозоване вживання їх є цілющим для організму (на відміну від хімічних, фармакологічних засобів). Багато з цих знань були втрачені, особливо це характерно для європейської медицини. Останнім часом природні лікувальні засоби набувають значного поширення у профілактичній і лікувальній медицині.

Важливе значення має природа й для психічного здоров'я людини: здавна відомо, що де б людина не жила, її все одно «тягне» до рідних місць, туди, де вона народилася й виросла, де минули її дитинство та юність. Існує навіть своєрідна хвороба — ностальгія, тобто туга за батьківщиною. Втрачаючи батьківщину або ж розлучаючись із нею, людина починає переживати відсутність рідних пейзажів, з якими вона зріднилася.

Спілкування з природою, навіть спостереження за нею, дарує нам радість, бо вона є невичерпним джерелом краси і нікого не залишає байдужим. Жива природа є вираженням біологічної доцільності, «почуттям міри», як говорив ще в давнину.

Тому багато видатних мислителів, письменників і поетів, художників, композиторів і зодчих втілювали у своїх творах чарівну красу природи.

Коли ж сьогодні ми спостерігаємо результати нашої «перетворювальної діяльності» чи так званого спілкування з природою, тобто фрагменти «другої природи», спотвореної звалищами відходів, знищеними лісами,

ерозією ґрунтів, зеленими від водоростей водоймами тощо, то починаємо розуміти потворність людської діяльності.

Висновок: лише в єдності науки і мистецтва, гармонії істини й краси — сутність сприйняття, розуміння й відображення природи.

III. Підсумок уроку

Бесіда з учнями

1. Якою ви бачите роль природних чинників у житті людського суспільства?
2. Яку роль відіграє природа в розвитку соціальної сфери?
3. Яку роль відіграє природа в побутовій сфері людського життя?
4. На які дві групи поділяються природні передумови розвитку та функціонування суспільства?

IV. Домашнє завдання

Підготуйте публічний виступ на тему «Природа — джерело цілющих засобів».

УРОК 34

Вживання людства та людини — нагальна проблема сучасності

Мета: сформувати уявлення учнів про специфічність глобальних проблем людства; акцентувати увагу на соціальних та економічних аспектах цих проблем, на необхідності об'єднання зусиль всіх людей для їх розв'язання; розвивати навички групової роботи, навчати аналізувати отриману інформацію; продовжити формувати вміння виражати власну точку зору на підставі документальних матеріалів, використовуючи наявні знання; виховувати у дітей толерантність, повагу до різних культур, любов до світу, в якому вони живуть, почуття відповідальності за його майбутнє.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення уроку: лекція з елементами аналітичної бесіди, дискусії.

Епіграф:

- Цивілізація на нашій планеті досі жива лише завдяки тому, що люди, ставши сильнішими, навчилися бути мудрішими. (*О. Назаретян*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

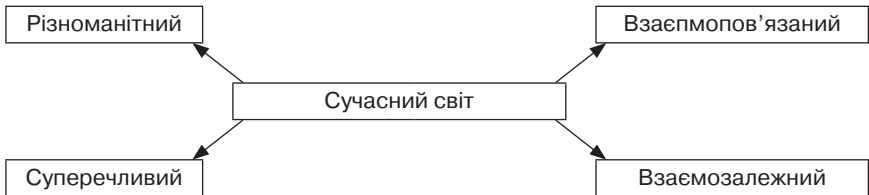
II. Мотивація навчальної діяльності учнів

У ч и т е л ь. У минулому ХХ ст. сталося багато якісних, революційних за своєю глибиною та радикальністю змін, які посилили фактори ризику та глобально вплинули на розвиток світової цивілізації. Це пояснює актуальність теми сьогоденного уроку, протягом якого нам необхідно осмислити новий рівень глобальних проблем людства та відповісти на проблемне запитання «Чи є неминучим крах людської цивілізації через глобальні проблеми?»

Людство пережило трагедію двох найбільш руйнівних та кровопролитних світових війн, покінчило з колоніальними імперіями, колоніалізмом та тоталітаризмом, що відкрило перспективу цивілізаційної єдності світу. Науково-технічна революція та новітні технології якісно перетворили матеріально-технічну основу сучасного суспільства.

Сучасне людство — це 6 млрд землян, тисячі великих та малих народів, понад 200 країн, багатоманітність економічних укладів, форм соціально-політичного та культурного життя.

Одна з причин багатоманітності світу — різні природні умови, фізичне середовище існування. Ці умови впливають на багато сторін суспільного життя, в першу чергу на господарчу діяльність людини. У державах світу проблеми життя, добробуту та прав людини вирішуються в рамках історичних особливостей.

Перед сучасним суспільством стоїть низка складних глобальних проблем. Над цим ми з вами розмірковуватимемо сьогодні.

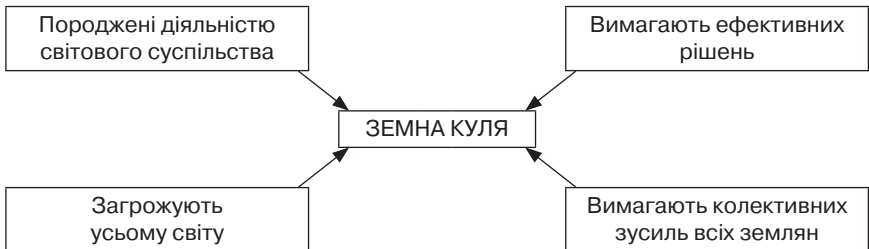
Що таке глобальна проблема?

До середини ХХ ст. в політичному словнику поняття «глобальні проблеми» як загальні проблеми світової цивілізації було відсутнє. В. І. Вернадський висловив думку про те, що діяльність людини набуває масштабів, які досягають за потужністю природної сили. Це дозволило йому поставити питання про перебудову біосфери в ноосферу (сферу діяльності розуму).

Запитання до учнів

1. Чому до середини ХХ ст. у розвитку людської цивілізації не існувало глобальних проблем?
2. Що спричинило глобальні проблеми?
3. У чому, на ваш погляд, полягають особливості глобальних проблем?

Особливості глобальних проблем

Таким чином, *глобальні проблеми* — це сукупність проблем людства, які виникли в другій половині ХХ ст. та загрожують існуванню світової цивілізації.

III. Практична робота

Клас поділяється на групи, кожна група отримує текст з інформацією.

Завдання

1. Ознайомтесь з поданим текстом та визначте, до якої групи глобальних проблем належить подана інформація.
2. Заповніть таблицю «Типи глобальних проблем».

Текст № 1

За період з 3500 р. до н. е. до сьогодні відбулося 1430 війн. І тільки 294 роки люди жили на Землі в умовах миру. У XVII ст. у війнах загинуло 3,3, XVIII ст. — 5,5, XX ст. — понад 120 мільйонів осіб.

Зброї, яка накопичена до сьогодні, вистачить, щоб десятки разів знищити життя на Землі. Понад 10 % смертей на Землі в сучасному світі безпосередньо чи опосередковано пов'язані з війнами. На воєнні потреби у світі щорічно витрачається понад 1 млрд доларів. Понад 40 % вчених залучені до створення нових та удосконалення вже існуючих видів зброї.

Текст № 2

За різними оцінками у світі голодують та недоїдають від 0,8 до 1,2 млрд людей, більшість яких проживає в країнах, що розвиваються. Сьогодні 75 % населення світу проживає в бідних країнах третього світу, використовують лише 25 % світових благ, а 25 % населення процвітаючих країн використовує 80 % цих благ.

Дуже гостро стоїть житлова проблема в країнах, що розвиваються: 2/3 населення цих країн живуть фактично в антисанітарних умовах, 250 млн людей мешкають у трущобах. Понад 2 млрд людей не мають можливості користуватися безпечною для здоров'я водою. Від недоїдання помирає 500 млн людей, від голоду щорічно помирає 30–40 млн людей.

Текст № 3

Сучасний етап глобалізації відрізняється від попередніх за своїми масштабами та інтенсивністю. Вона відбувається не внаслідок війн, а шляхом утворення гігантських імперій. Головну роль в її розвитку відіграє економіка, технічною базою якої виступають нові промислові та інформаційні технології. Інформаційна революція та створення глобальної інформаційної мережі — найважливіший фактор у світовій інтеграції.

У глобальному інформаційному просторі люди, які живуть в різних кутках Землі, можуть спілкуватися одне з одним завдяки Інтернету, комп'ютерам, телекомунікаціям, аудіовізуальним засобам зв'язку.

Становлення взаємозалежної в глобальних масштабах економіки — одна із важливіших тенденцій сучасності. Практично жодна країна не може бути повністю економічно незалежною, тобто розвиватися поза світовими економічними зв'язками.

Значно зросли масштаби міжнародної торгівлі.

Дедалі більшу роль у світовій економіці відіграють транснаціональні корпорації та компанії, які контролюють понад 60 % світового валового продукту.

Виникають світові промислові лінії: багато видів товарів виробляється там, де це вигідно, де можна звести до мінімуму витрати на транспорт та оплату праці.

Глобалізація економіки — складний процес, наслідки якого дуже су-перечливі. З одного боку, участь у світових економічних зв'язках може прискорити розвиток тієї або іншої країни, з іншого — розвиток національної економіки тепер залежить від різних зовнішніх обставин.

Текст № 4

Деякі дослідники вважають, що зростання населення на Землі триває та вже перевищило норму. У найближчому майбутньому можливі такі сценарії:

- країни свідомо запровадять обмеження щодо народжуваності;
- різко зросте кількість померлих від голоду;
- одна з ядерних держав спробує захопити джерела невідтворюваних ресурсів, що, у свою чергу, може призвести до ядерної війни.

Зростання населення набуло загрозливих масштабів протягом останніх 150 років. Мільярдної межі населення планети досягло в 1830 р., а в подальшому тривалість періоду, протягом якого відбувалося зростання населення на 1 млрд, скоротилась: щоб досягти двох мільярдів, знадобилось 100 років, трьох — 30, чотирьох — 15, п'яти — 12 років. Зараз населення планети щорічно зростає на 90 млн.

Зростання кількості населення на різних континентах протягом 1970–2000 років:

- Європа — 16,1 %;
- Північна Америка — 30,2 %;
- Азія — 76,1 %;
- Африка — 140,4 %;

Текст № 5

Світовий океан «хворіє», бо у нього щорічно потрапляє 1 млн тонн нафти, а також відходи промисловості — важкі метали, радіоактивні відходи. Понад 10 тис. туристичних суден Середземного моря виливають нечистоти в море без очищення.

Значну тривогу викликає скорочення лісового покриву країни. З 1950 р. площа лісів скоротилася більш ніж на 12 %. Адже ліси — це легені Землі.

Систематично збільшується площа пустель: з 1950 р. вона збільшилась на 20 %. 75–90 % кислотних дощів над Скандинавськими країнами походять з інших регіонів. Від кислотних дощів в Англії потерпають 2/3 лісових масивів, у країнах континентальної Європи — понад половини їхньої площі.

Після обговорення текстів учні заповнюють таблицю «Класифікація глобальних проблем».

Назва проблеми	Зміст проблеми
Екологічні	«Озонова діра», «парниковий ефект», забруднення навколишнього середовища. Стихійні лиха: тайфуни, цунамі, урагани, землетруси, паводки, посухи. Освоєння космосу та Світового океану

Назва проблеми	Зміст проблеми
Економічні	Продовольча проблема, полюси розвитку «північ — південь», проблема перерозподілу економічного зростання, економічний глобалізм
Соціальні	Демографічна проблема, проблема охорони здоров'я, поширення небезпечних захворювань (раку, СНІДу, атипової пневмонії, свинячого грипу), проблема освіти (1 млрд неписьменних; етнічні та міжконфесійні конфлікти)
Політичні	Проблема війни та миру: можливість переростання локальних конфліктів у глобальні; небезпека ядерної війни, різні політичні системи (демократія, авторитаризм, тоталітаризм), тероризм (міжнародний, внутріполітичний, карний)
Духовні	Деградація «масової культури», девальвація моральних цінностей, занурення людей у світ ілюзій (наркоманія), зростання агресії, нервово-психічних захворювань; комп'ютеризація, проблема відповідальності вчених за наслідки свої відкриттів

IV. Підсумок уроку

Бесіда з учнями

1. Які глобальні проблеми найбільше впливають на життя людей у нашому регіоні?
2. Що, на ваш погляд, необхідно для успішного розв'язання будь-яких проблем, у тому числі й глобальних?
3. Чи можливо обмежити використання природних ресурсів за умов постійного демографічного зростання?
4. Як співвідносяться ідеї свободи, демократії, принципи ринкової економіки з вимогами обмеження зростання виробництва та споживання?
5. Яким чином можуть змінюватися цінності машинної цивілізації, яка первісно була спрямована на збільшення масштабів перетворень природи?
6. Чому економічне зростання та проблема захисту навколишнього середовища суперечать одне одному, але водночас пов'язані між собою?
7. Як ви вважаєте, у чому причина того, що глобальні проблеми по-різному турбують представників різних країн?
8. Чи означає це, що розв'язувати глобальні проблеми повинні країни, які розуміють їх небезпеку і мають найбільшу кількість населення?
9. Як би ви відповіли на проблемне питання уроку: Чи є неминучим крах людської цивілізації через глобальні проблеми?

V. Домашнє завдання

Поясніть зміст слів американського вченого, еколога Лі Таболта «Ми не успадкували Землю від своїх батьків. Ми запозичили її у своїх дітей». Напишіть твір-есе з цієї теми.

УРОК 35

Узагальнення знань за темою «Людина і природа»

Мета: повторити, закріпити та узагальнити вивчений матеріал; розвинути навички та знання, набуті під час вивчення теми.

Тип уроку: урок узагальнення вивченого.

Форма проведення уроку: тестування.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Виконання завдань

У ч и т е л ь. Сьогодні на уроці ми з вами підіб'ємо підсумки своєї роботи над темою «Людина і природа».

Тест

1. Глобальними проблемами стали у період:
 - а) Середньовіччя;
 - б) період зародження капіталізму;
 - в) стародавні часи;
 - г) другої пол. XX ст.
2. Оберіть правильне судження.
Глобальні проблеми спричинені діяльністю:
 - а) переважно розвинених країн;
 - б) всього людства в цілому;
 - в) лише країнами, що розвиваються;
 - г) лише європейськими країнами.
3. Коли і ким уперше були поставлені питання про обмеженість ресурсів Землі, небезпеку екологічної катастрофи?
 - а) ЄЕС наприкінці 1950-х років;
 - б) Римським клубом наприкінці 1960-х рр.;
 - в) МАГАТЕ в 1970 р.;
 - г) ООН в 1980 р.
4. Які санкції можуть бути застосовані проти держав, з вини яких було завдано екологічної шкоди?
 - а) Виплата компенсації державам, які постраждали;
 - б) виключення зі складу ООН;
 - в) заходи морального осуду;
 - г) санкції не передбачені.
5. Що з наведеного не стосується заходів, які запобігають екологічній катастрофі?
 - а) Прискорення темпів регіональної інтеграції;
 - б) перехід на енергозберігаючі технології;
 - в) перехід на ресурсозберігаючі технології;
 - г) здійснення за допомогою супутника контролю за природним середовищем.

6. Демографічну проблему спричинили:
- гонка озброєнь;
 - швидке та неконтрольоване зростання населення в розвинених країнах;
 - суперечки між розвиненими країнами;
 - забруднення природного середовища.
7. Країнами, які офіційно визнали наявність у себе ядерної зброї, є:
- США, Росія, Англія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Північна Корея;
 - США, Росія, Англія, Франція, Китай, Германія, Японія, Ірак;
 - США, Росія, Англія, Франція, Індія, Бразилія, Ізраїль, ПАР;
 - США, Росія, Англія, Франція, Індія, Японія, Пакистан, Ізраїль.
8. До глобальних проблем належать:
- загроза ядерної війни;
 - поширення наркоманії;
 - виснаженість природних ресурсів;
 - заміна релігійної ідеології атеїзмом.
9. У ХХІ ст. не вважається глобальною проблема:
- екологічна;
 - демографічна;
 - боротьби з епідеміями тифу, пропасниці, віспи;
 - забруднення Світового океану.
10. Розв'язанням глобальних проблем повинні займатися:
- лише розвинені країни;
 - видатні політики та вчені;
 - всі країни та народи;
 - країни, які входять до складу «Великої вісімки».

№ тесту	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповідь	Г	Б	Б	А	А	Б	А	Г	В	В

III. Домашнє завдання

Повторити матеріал теми «Людина і природа».

Розділ VI. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

УРОК 36

Суспільство як самоорганізована система

Мета: сформувати поняття «суспільство», розкрити процес формування суспільства; виховувати повагу людей до суспільства, розвивати вміння аналізувати факти та робити висновки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: евристична бесіда.

Обладнання: картки з основними поняттями: «суспільство», «людина», «сім'я», «соціальна група», «колектив».

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Мотивація навчальної діяльності учнів**

Повідомлення теми та завдань уроку.

III. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів*Проблемна ситуація*

Учитель. Відомий давньогрецький мислитель Г. Горацій сказав: «Мета суспільства в тому, щоб користування своїм набутком було забезпечене кожному спільними зусиллями і за загальною згодою».

1. Чи згодні ви з Горацієм?
2. А що для вас означає поняття «суспільство»?
3. Як ви розумієте просторові й історичні межі суспільства?

У процесі обговорення проблемних питань учні доходять висновку, що суспільство є результатом існування людських відносин. Це явище динамічне й дуже мінливе. Зміни в суспільстві відбуваються набагато швидше, ніж можна собі уявити. Але є відносини, котрі, виникнувши, існують тривалий час у відносно незмінному вигляді. Саме завдяки їм можна говорити про суспільство як про явище, що існує. Саме тому, з історичної точки зору, на певних часових відрізках суспільство загалом залишається незмінним, хоча в ньому постійно відбуваються якісь зрушення, трансформації, що не змінюють суті суспільного ладу.

IV. Вивчення нового матеріалу*Виступ учнів-експертів*

Учні-експерти отримали випереджальне завдання підготувати повідомлення про типи суспільства.

1. «Аграрне суспільство».
2. «Індустріальне суспільство».
3. «Постіндустріальне суспільство».
4. «Інформаційне суспільство».

Обговорення проблемних запитань

1. Що дає людині суспільство і що суспільству дає людина?
2. Чи можна людині прожити на самоті?
3. Що є причиною змін, які відбуваються в суспільстві?
4. Які відносини складають суспільство з точки зору потреб людей?
5. Чи пов'язано виникнення суспільства з природою людини?
6. Які історичні етапи розвитку українського суспільства ви можете назвати?

V. Закріплення вивченого матеріалу

Учитель пропонує учням картки з поняттями: «суспільство», «людина», «сім'я», «соціальна група», «колектив».

Завдання учням

Дати визначення цих понять.

VI. Домашнє завдання

Написати твір-роздум «Проблеми українського суспільства на сучасному етапі».

УРОК 37

Соціальна структура суспільства

Мета: розкрити поняття «соціальна структура суспільства»; вихувати повагу до представників різних соціальних груп суспільства; розвинути вміння вести бесіду та аргументувати власну точку зору, аналізувати факти та робити висновки.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: евристична бесіда з інтерактивними елементами, рольова гра.

Обладнання: таблиця «Соціальна структура суспільства».

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань.

Мотивація навчальної діяльності учнів

Перевірка домашнього завдання

Захист творчих робіт «Проблеми українського суспільства на сучасному етапі».

Побудова «проблемного кола» сучасного українського суспільства.

1. Які економічні, соціальні та політичні проблеми розв'язує українське суспільство сьогодні?
2. Хто має опікуватися розв'язанням цих проблем?
3. Що повинні зробити Верховна Рада, Кабінет Міністрів, виконавча влада регіонів, щоб уникнути або розв'язати ці проблеми?
4. Що здатний зробити пересічний громадянин, кожний з присутніх для розв'язання проблем українського суспільства?

«Мозковий штурм»

Учні мають запропонувати шляхи розв'язання проблем сучасного українського суспільства.

III. Вивчення нового матеріалу

У ч и т е л ь. Суспільство можна розглядати як таке, що складається зі «страт» (прошарків) у певній ієрархії: з привілейованими верствами на верхині й непривілейованими біля основи. Соціальна стратифікація — це диференціація суспільства на соціальні верстви й класи за ієрархічним принципом. Критеріями стратифікації є: прибуток, влада, престиж.

Робота над поняттями

За допомогою словника знайти визначення змісту й записати у зошиті поняття «прибуток», «влада», «престиж», «соціальна структура суспільства».

Складання таблиці

Соціальна структура суспільства в Україні			
Критерії	Вищий клас	Середній клас	Нижчий клас (робітничий клас)
Представники	Великі промисловці, вищі управлінці: президенти компаній, директори й члени правління корпорацій, політичні лідери, видатні вчені, діячі мистецтва і культури та ін.	Власники малого бізнесу, магазинів, невеличких фірм, контор тощо, висококваліфіковані спеціалісти: програмісти, фінансисти, спеціалісти з реклами тощо	Висококваліфіковані й малококваліфіковані робітники з низьким рівнем оплати праці
Чисельний склад	5 % населення	33,8 % населення	61,2 % населення

IV. Закріплення вивченого матеріалу*Бесіда за питаннями*

1. З якими інститутами громадського суспільства ви стикаєтеся в повсякденному житті?
2. На якій підставі ви вважаєте, що ці або інші інститути належать до громадянського суспільства?
3. Яким чином, на ваш погляд, громадянське суспільство може здійснювати контроль за діяльністю держави?

V. Підсумок уроку*Бесіда*

1. Що таке соціальна структура суспільства?
2. Розповісти про соціальну структуру сучасного суспільства.

VI. Домашнє завдання

Підготувати повідомлення «Сім'я як соціальна ланка суспільства», презентації «Моя сім'я».

УРОК 38**Сім'я в соціальній структурі суспільства**

Мета: актуалізувати та узагальнити знання учнів щодо поняття «сім'я», розкрити ознаки сім'ї як соціальної ланки суспільства; виховувати повагу до родини, розвивати вміння аналізувати факти та робити висновки, навички спілкування, правильної поведінки в сім'ї.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: евристична бесіда, розв'язання проблемної ситуації.

Обладнання: сімейні фотокартки, альбоми, учнівські презентації «Моя сім'я».

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів**

Перевірка домашнього завдання

1. Індивідуальні завдання за картками з теми: «Соціальна структура суспільства».
2. На дошці відтворюються пропущені стовпчики таблиці «Соціальна структура суспільства».
3. Виступ 2–3-х учнів з повідомленнями «Сім'я як соціальна ланка суспільства».
4. Презентації «Моя сім'я». Виставка сімейних фотографій.

III. Мотивація навчальної діяльності учнів

Проблемна ситуація

У ч и т е л ь. Мати та дочка готуються до зустрічі гостей. Мати порається на кухні, дочка прибирає свою кімнату. На прохання матері допомогти дівчина відповіла, що не може, бо вони чітко визначили свої обов'язки, тому кожна повинна виконувати свої завдання. Адже вони — сім'я, тому повинні поважати інтереси одна одної.

1. Чи згодні ви з позицією дочки?
2. А що для вас є сім'я?
3. Яке місце посідає сім'я в суспільному житті? Доведіть, що сім'я — це соціальна ланка суспільства.
4. Чи існують правила поведінки в сім'ї? Назвіть їх.

IV. Вивчення нового матеріалу

Розповідь учителя

Сім'я — це група людей, пов'язаних кровним рідством та шлюбними зв'язками з метою спільної діяльності й виховання дітей. Вона будується на повазі одне до одного й шануванні предків. Членів сім'ї об'єднують спільна праця та побут. Древньогрецький філософ Платон розповідав про андрогінів, які склалися з чоловічого та жіночого начала й могли сперечатися з богами. Бог Зевс прогнівався й поділив андрогінів на чоловіків і жінок. Ще й досі люди шукають свою «половинку». Одним із факторів, притаманним сім'ї, є процес спілкування. Існують також правила спілкування в сім'ї.

У визначенні поняття менталітету вчені певну роль відводять так званому несвідомому, тобто глибинним підвалинам людської психіки, і зазначають, зокрема, що особисте несвідоме значною мірою формується під впливом переживань у ранньому дитячому віці, які істотно впливають на загальне ставлення до життя та інших людей. Родинне середовище, типи взаємин дитини з батьками, братами й сестрами, іншими членами сім'ї зумовлюють формування певних рис характеру майбутньої дорослої людини, що обов'язково виявляється в специфічній поведінці, в оптимістичному чи

песимістичному світосприйнятті, в егоїзмі чи альтруїзмі, у ставленні до керівника й підлеглих, авторитетів і влади, до приятелів і жінок, дружини і дітей тощо. Тобто вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність і вдачу людини здійснюється в ранні роки через сім'ю, яка відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільного в способі родинного виховання, формує певні риси менталітету. Це спільне не вичерпується конкретними вказівками й порадами. Воно виявляється переважно в традиціях і нормах даної культури, що їх персоніфікують батьки, зі своєрідного сімейного стилю життя в глибоке несвідоме дитини входить певна система цінностей, якої вона дотримуватиметься протягом свого життя. Пізніші культурні впливи стосуватимуться здебільшого поверхні психіки. З цього погляду менталітет постає продуктом даної культури і водночас, персоніфікуючи її, є носієм, продовжувачем культурних традицій і норм поведінки в наступних поколіннях.

Завдання учням по групах

- *1-а група.* Скласти правила та норми спілкування в сім'ї.
- *2-а група.* Розповісти про зміст та форми спілкування в сім'ї.
- *3-я група.* Визначити особливості життя української родини.
- *4-а група.* Указати на роль батька й матері у вихованні національних рис характеру.
- *5-а група.* Ідея рівності в українській родині: визначити позитивний і негативний бік рівності.

Виступ представників кожної групи із розв'язанням завдання.

V. Закріплення нового матеріалу

Робота в групах

Учитель пропонує учням скласти «сімейні діалоги» й продемонструвати їх за ролями.

- *1-а група.* Дає оцінку ситуації, що була продемонстрована, визначає проблеми.
- *2-а група.* Виступає експертами з розв'язання визначених проблем.

VI. Підсумок уроку

Бесіда за питаннями

1. За якими ознаками можна визначити групу людей як сім'ю?
2. Яким було ставлення до сім'ї в історичному минулому українського суспільства? Чи змінилося воно сьогодні?
3. Чи є різниця у ставленні до сімейних відносин за національними, географічними, політичними, економічними ознаками?
4. Розповісти про форми та зміст сімейного спілкування. Як впливає телефонне спілкування на сімейні стосунки?
5. Як ви самі можете покращити стосунки в сім'ї? Запропонуйте одиніткам свої «рецепти» доброго сімейного спілкування.

VII. Домашнє завдання

Знайти вислови про сім'ю видатних українських і зарубіжних авторів, народні прислів'я та приказки, записати їх до зошиту.

УРОК 39

Поняття етносу

Мета: розглянути поняття «соціальна група», «етнос», розкрити ознаки соціальних груп; виховувати повагу до представників різних соціальних груп суспільства, розвивати вміння спілкуватися в групі, аналізувати факти та робити висновки.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: рольова гра.

Обладнання: плакати, олівці, папірці.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань. Мотивація навчальної діяльності учнів

Перевірка домашнього завдання

1. Використовуючи вислови відомих авторів про сім'ю та сімейне життя, дайте пораду молодят, які збираються одружитися.
2. Якщо б вам довелося взяти участь у складанні книжки порад у сімейному житті, то які б правила або закони ви запропонували? Для відповіді скористайтеся народними прислів'ями.

III. Вивчення нового матеріалу

Розповідь учителя

Група — це товариство людей, які об'єднуються для виконання спільних завдань, задоволення потреб заради спілкування одне з одним. Це маленька частина суспільства, яка відображає життя, культуру села та міста. За змістом та формою спілкування групи бувають різними, проте вони мають багато спільного, соціального.

Етнос — поняття, яке й досі є важливим, хоча сучасні умови політичного та економічного життя демонструють відхід від нього, глобалізацію стосунків, об'єднання декількох етносів у так звану «мегакультуру».

Рольова гра

Учитель пропонує учням розділитися на групи:

- 1-а група — політики;
 - 2-а група — економісти;
 - 3-я група — вчителі та лікарі;
 - 4-а група — підприємці.
1. Кожна група повинна на папірці сформулювати «коло проблем» за профілем.
 2. Використовуючи плакати, створені учнями, запропонувати шляхи розв'язання цих проблем та план розвитку України до 2025 р.
 - 1-а група — екологічний плакат;
 - 2-а група — плакат з планом розвитку освіти в Україні;
 - 3-я група — плакат з економічним бізнес-планом.
 3. Захистити свої проекти, довести, що саме робота в групі сприяла успішному розв'язанню проблем і проекту в цілому.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Записати в зошитах ознаки соціальних груп за планом:

1. Назва групи.
2. Зміст спілкування.
3. Індивідуальні та спільні інтереси.
4. Цінності.
5. Організованість.
6. Емоційний настрій.

V. Підсумок уроку

Учитель пропонує прокоментувати роботу в групах, назвати її позитивні й негативні моменти.

VI. Домашнє завдання

Виписати поняття «соціальна група», «етнос» у зошит, підготувати повідомлення про сімейні традиції свого народу.

Підготуватися до захисту електронних проєктів за темами:

1. «Роль ментальності в житті суспільства».
2. «Процес формування української ментальності».
3. «Сучасні проблеми української нації».

УРОК 40

Роль ментальності в житті суспільства

Мета: сформувати поняття «суспільство», «ментальність», «рис ментальності»; розкрити роль ментальності в житті суспільства; виховувати повагу до інших націй; розвивати вміння захисту електронних проєктів.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: захист електронних проєктів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Кожна людина є представником конкретної нації, живе в суспільстві і повинна знати про особливості своєї нації та роль ментальності в житті суспільства.

Слова «ментальність», «ментальний» походять від латинських *mentalis* — розумовий, *mens, mentis* — розум, думка, інтелект. Філософія тлумачить це поняття як характер думок, сукупність розумових навичок і духовних інтересів, притаманних окремій людині або групі людей. Відповідне англійське слово означає інтелект, розумовий розвиток, склад, напрям, спосіб мислення. Так само його тлумачать в українській мові, але додають ще поняття «розумовий рівень», «мислення», «психологія». В українському обігу це слово найчастіше означає душу, вдачу, емоційність. Загалом же його можна визначити як світосприйняття, бачення світу, характер ставлення до природи, праці, релігії, мистецтва. *Мен-*

тальність загалом розуміють як притаманний даній нації варіант світосприймання, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі.

Бесіда з учнями

1. Що таке ментальність?
2. Що таке суспільство?
3. Назвати риси своєї ментальності.

III. Захист електронних проєктів

Теми

1. «Роль ментальності в житті суспільства».
2. «Процес формування української ментальності».
3. «Сучасні проблеми української нації».

Учні захищають електронні проєкти та відповідають на запитання.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготуватися до захисту електронних проєктів за темами:

1. «Процес формування української нації в Київській Русі».
2. «Українська нація в XIV–XVI ст.».
3. «Україна під владою інших країн і проблеми формування української нації».
4. «Українська нація в умовах формування тоталітарної держави СРСР».
5. «Проблеми формування української нації на сучасному етапі».

УРОК 41

Особливості історичного розвитку українського етносу та нації

Мета: сформувати поняття «український етнос» і «нація»; розкрити процес формування української нації; виховувати повагу до інших націй.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: захист електронних проєктів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Початок формування менталітету українців доцільно розглядати в межах доби Київської Русі. І хоч східнослов'янські племена, об'єднані в Київську державу, значною мірою зблизилися (зокрема в сфері духовно-ментальній) у процесі взаємозв'язків і взаємовідносин, усе ж такі відмінності між ними залишалися надто істотними, аби утворилося щось подібне до «єдиного» («східнослов'янського») етносу, на чому наполягають сучасні історики. На відмінностях наголошували й автори київських літописів.

Саме поляни й очолюваний ними союз племен становили ту людність (русь), у середовищі якої наприкінці I тис. н. е. інтенсивно відбувся

процес формування українського народу, під час якого закладалося й основне підґрунтя українського етнопонаціонального характеру або, як іноді кажуть, «української душі». Ця «душа» формувалася протягом багатьох століть існування на українському терені автохтонної (ще з прадавньої трипільської доби) землеробської культури, яка породжувала в етнічній свідомості пращурів українського люду архетип ласкавої, лагідної неньки-Землі, її поетичне бачення, що зумовлювало обрядовість народного життя.

Особливості української ментальності:

1. Антеїзм — любов до праці, землі, матері, емоційне ставлення до світу.
2. «Екзистенціально-межове» світовідчуття — пріоритет серця над розумом, вміння виживати в умовах ворожого оточення.
3. Індивідуалізм.
4. Соціопсихологічний і політичний конформізм — відсутність досвіду життя за демократичними традиціями, через те що Україна багато років перебувала у складів інших держав.

Бесіда з учнями

1. Що таке ментальність, нація, етнос?
2. Як відбувався процес формування української нації?
3. Які перешкоди існували на шляху формування української нації?

III. Захист електронних проектів

Теми

1. «Процес формування української нації в Київській Русі».
2. «Українська нація в XIV–XVI ст.».
3. «Україна під владою інших країн і проблеми формування української нації».
4. «Українська нація в умовах формування тоталітарної держави СРСР».
5. «Проблеми формування української нації на сучасному етапі».

Учні захищають електронні проекти та відповідають на запитання.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготуватися до захисту електронних проектів за темами:

1. «Періодизація суспільного розвитку».
2. «Процес суспільного розвитку в Україні».
3. «Проблеми та перспективи розвитку українського суспільства».
4. «Шляхи вдосконалення українського суспільства».

УРОК 42

Процес і періодизація суспільного розвитку

Мета: сформувати поняття «процес суспільного розвитку», розкрити періодизацію суспільного розвитку; виховувати повагу до суспільства, розвивати вміння захищати електронні проекти та повідомлення.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: захист електронних проектів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Захист електронних проєктів***Теми*

1. «Періодизація суспільного розвитку».
2. «Процес суспільного розвитку в Україні».
3. «Проблеми та перспективи розвитку українського суспільства».
4. «Шляхи вдосконалення українського суспільства».

Учні захищають свої проєкти та відповідають на запитання.

III. Закріплення вивченого матеріалу*Бесіда з учнями*

1. Що таке процес суспільного розвитку?
2. Назвати періодизацію суспільного розвитку.
3. Назвати шляхи вдосконалення українського суспільства.
4. Що повинні зробити учні для формування своєї етнонаціональної культури?

IV. Підсумок уроку**V. Домашнє завдання:**

Повторити матеріал теми «Соціальне життя людини» і підготуватися до уроку узагальнення.

УРОК 43**Узагальнення знань за темою «Суспільне життя людини»**

Мета: систематизувати й узагальнити знання учнів з теми, що вивчалася.

Тип уроку: систематизації та узагальнення знань.

Обладнання: плакати, олівці, папір.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Мотивація навчальної діяльності учнів**

Інструктаж учителя щодо завдань, які належить виконати учням у процесі уроку.

III. Письмова робота**Варіант 1**

1. Дати визначення понять «людина», «суспільство», «соціальна група».
2. Порівняти ознаки групи та колективу. Прокоментувати, що між ними є спільного та відмінного.

3. Назвати правила спілкування в сім'ї.
4. Довести, використовуючи приклади з історії, що еволюційний шлях формування нації та держави більш ефективний.

Варіант 2

1. Дати визначення понять «історичний процес», «колектив», «громадянське суспільство».
2. Порівняти ознаки революційного та еволюційного шляхів розвитку суспільства. Указати їх позитивні та негативні моменти.
3. Назвати правила спілкування в колективі.
4. Довести, наводячи приклади, чи можна прожити в суспільстві самотньо.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготувати повідомлення за темами:

1. «Економіка — наука про обмеження».
2. «Економічне моделювання».
3. «Альтернативна вартість».

Розділ VII. ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ

УРОКИ 44–45

Поняття «політика». Політика і влада. Політична система

Мета: сформулювати поняття «політика», «влада»; актуалізувати знання учнів щодо політичної системи суспільства та її структури; розкрити взаємодію політики й влади; виховувати розуміння взаємодії політиків і представників владних структур, свідоме ставлення до політичних процесів у сучасному українському суспільстві.

Тип уроку: урок вивчення нових знань.

Форма проведення: евристична бесіда.

Обладнання: таблиці та схеми.

Епіграфи:

- Керувати означає діяти правильно. (*Конфуцій*)
- Політика — це особлива система, що визначає правителів і способи реалізації влади, але водночас це й спосіб взаємодії особистостей всередині кожного суспільства. (*Р. Арон*)
- Будь-яка влада — політична не меншою мірою, ніж економічна, — небезпечна. (*К. Поппер*)
- Право на владу — це не що інше, як постійне володіння владою, яке гарантують суспільні закони та інтереси людства. (*Д. Юм*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів.
Мотивація навчальної діяльності учнів**

1. Пригадайте, що ви знаєте про громадянське суспільство.
2. Як називається система, в межах якої формуються відносини, що виникають лише на певному етапі розвитку людського суспільства?
3. До чого можуть призвести суперечності між громадянським суспільством і державою?

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Для аналізу політичних відносин, визначення шляхів оптимізації політичних законів, покращення політичних відносин між суспільством і владою необхідно чітко уявляти, що таке політика, а що таке влада.

Робота в зошитах з понятійним апаратом до теми.

Складання тематичного словника

Політика — це відносини, які виникають між соціальними суб'єктами (людьми, політичними партіями, класами тощо) під час їхньої участі (активної чи пасивної) в процесі функціонування державної влади.

Влада — це зв'язок, що виникає у відносинах соціальних суб'єктів і визначає характер і спрямованість поведінки одного із них залежно від долі інших. Сутністю влади є відносини панування (керівництва, домінування) і підпорядкування (добровільного чи примусового).

Бесіда із практичним завданням

Учитель. Сучасні політичні системи та їхні політичні інститути виникли не одразу і не водночас. Вони пройшли тривалий шлях становлення і розвитку протягом усього періоду функціонування того чи іншого політичного утворення. У процесі історичного поступу окремі політичні системи відмирили, їх заступали інші. Існуючі інститути зазнавали і зазнають навіть зараз певних змін. Цей процес безперервний і природний. Доведіть це прикладами з історії.

Форми політичних систем у різних країнах значно різняться між собою.

Завдання

1. Назвіть відомі вам форми політичних систем.
2. Поясніть, чим зумовлене їх розмаїття.
3. Складіть таблицю «Види політичних систем».

IV. Закріплення нового матеріалу

«Мозковий штурм»

Якщо до влади в якійсь країні прийдуть певні політичні сили, то який вид політичної системи утвердиться в країні? (Обговорюються декілька варіантів на прикладі сучасних країн світу.)

Бесіда з елементами аналізу історичних документів

Учитель. Перед вами політичні програми декількох українських партій.

1. Проаналізуйте їх та визначте, які політичні інститути, політичні системи будуть існувати за умов приходу цих партій до влади.
2. Доведіть на прикладах, який вид політичної системи створює найбільш сприятливі умови для життя людини.

V. Підсумок уроку

1. Чи склалася політична система суспільства в Україні?
2. Які її особливості?

VI. Домашнє завдання

Підготуватися до захисту електронних проектів за темами:

1. «Розвиток політичної демократії в країнах Європи».
2. «Розвиток політичної демократії в Україні».
3. «Механізми захисту політичних демократичних традицій в Україні».
4. «Вибори президента України в 2004 р.».
5. «Чергові та позачергові вибори депутатів 2002, 2006, 2007 рр.».

УРОК 46

Політична демократія

Мета: сформувати поняття «політика», «політична демократія»; розкрити зміст політичної демократії у країнах світу і в Україні; виховувати самостійність; розвивати вміння захищати проекти.

Тип уроку: вивчення нових знань.

Форма проведення: захист електронних проектів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Розповідь вчителя

Розбудова незалежної України потребує від учнів розуміння таких понять, як демократія, політика, політична демократія.

Запитання учням:

1. Що таке політика?
2. Назвати основні напрями внутрішньої політики держави.
3. Назвати основні напрями зовнішньої політики держави.
4. Що таке демократія?
5. Назвати ознаки демократичного суспільства.

— Отже, *політична демократія* — це влада народу за умов виборів президента, депутатів всіх рівнів, під час розв'язання нагальних проблем суспільства.

Механізми політичної демократії:

1. Вибори президента і депутатів всіх рівнів.
2. Проведення референдумів та інших опитувань населення.

III. Захист електронних проєктів

Теми

1. «Розвиток політичної демократії в країнах Європи».
2. «Розвиток політичної демократії в Україні».
3. «Механізми захисту політичних демократичних традицій в Україні».
4. «Вибори президента України в 2004 р.».
5. «Чергові та позачергові вибори депутатів 2002, 2006, 2007 рр.».

Учні захищають електронні проєкти та відповідають на запитання.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготувати повідомлення про традиції українського народу.

УРОК 47

Особливості правової, соціально справедливої держави та громадянського суспільства

Мета: актуалізувати та узагальнити знання учнів про громадянське суспільство, його основні функції та систему формування; розкрити зв'язок між громадянським суспільством і політичною системою суспільства, між громадянським суспільством і державою; виховувати повагу до ідей громадянського суспільства, до держави, розвивати вміння аналізувати факти, робити висновки, навички відстоювати власну точку зору.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: евристична бесіда, розв'язання проблемної ситуації.

Обладнання: плакати, олівці, папірці.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань. Мотивація навчальної діяльності учнів

Перевірка домашнього завдання за формою «Ти — мені, я — тобі»

Учні розповідають одне одному про традиції українського народу, доповнюють свої повідомлення, аналізують виступи товаришів, дають оцінку, вказуючи на слабкі та сильні сторони відповідей.

III. Вивчення нового матеріалу

Постановка проблемного питання

У ч и т е л ь. Якось східний мудрець сказав: «З'явившись на світ, люди не могли не організуватися». Як ви вважаєте, чому мудрець зробив такий висновок?

Якщо розглядати суспільство як сукупність відносин, то залежно від рівня цих відносин можна говорити про глобальне людське суспільство (або людство), яке створюють усі відносини, що є на Землі, і про відносини, що складаються в певній державі або на території, тобто суспільство

конкретної країни чи території (українське, французьке суспільство). Але треба мати на увазі, що такий поділ дуже умовний, оскільки всі рівні відносин перебувають у взаємодії, залежать один від одного: українське суспільство можна виділити у щось окреме, тому що воно є частиною загальнолюдської суспільної організації через взаємодію з іншими суспільствами.

Оскільки відносини — це явище динамічне й дуже мінливе, то й суспільство як результат існування відносин також явище динамічне та мінливе. Зміни в суспільстві відбуваються набагато швидше, ніж можна собі уявити. Але є такі відносини, котрі, виникнувши, існують тривалий час у відносно незмінному вигляді. Саме завдяки таким відносинам можна взагалі говорити про суспільство як про явище, що реально існує. Саме тому з історичної точки зору на певних часових відрізках суспільство загалом залишається незмінним, хоча в ньому постійно відбуваються якісь зрушення і трансформації, що не змінюють суті суспільного устрою. Тут можна говорити про історичні форми суспільства (людства загалом та окремих країн тощо).

Завдання

- Пригадайте ці історичні форми суспільства, назвіть їхню характерну відмінність з огляду на відносини.

Визначення суспільства як спільноти людей, що проживають на певній території, спільноти, яка характеризується економічною й духовною єдністю та цілісністю організації життя, виявляється неповним через те, що втрачається значущість наявних у суспільстві взаємозв'язків (відносин) між його суб'єктами. До того ж поза увагою залишається роль конкретної людини як учасника цих відносин, випадають з поля зору людські спільноти.

Залежно від сфер, в яких складаються відносини, умовно в межах суспільства окремої країни можна виділити дві глобальні групи відносин, що включають:

- 1) політичну систему суспільства — відносини, які формуються в межах існування й реалізації політичної влади в даному суспільстві;
- 2) громадянське суспільство — це відносини, які складаються поза політичними відносинами.

Завдання

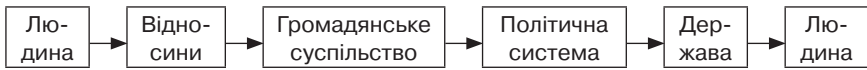
1. Назвіть відносини, які можна визначити як неполітичні.
2. Що є первинним (з погляду на систему відносин): громадянське суспільство чи політична система?
3. Назвіть форми вияву громадянського суспільства (його інститути) в сучасному світі.

Громадянське суспільство — це галузь діяльності окремих індивідів та їх вільних асоціацій (об'єднань), заснованих на принципах зумовленого спільним життям узгодження волі всіх членів суспільства.

Із потреб власне громадянського суспільства формуються політичні інститути і, насамперед держава, яка з точки зору громадянського суспільства повинна захищати спільне життя його членів від ексцесів волі окремих його представників, а також від зовнішнього втручання в справи даного суспільства.

«Ланцюг проблем»

Охарактеризувати проблеми, що виникають на кожному етапі даного ланцюжка. Відобразити їх схематично на плакаті.

IV. Закріплення нового матеріалу*Робота за методом «Акваріум»*

- *1-а група.* Існує багато прикладів антагоністичної конфронтації між громадянським суспільством та його політичною системою. Знайдіть причини цієї конфронтації та запропонуйте варіанти її усунення.
- *2-а група.* Політична система, держава — це продукт життєдіяльності громадянського суспільства. Запропонуйте механізми контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю держави.
- *3-я група.* Ви — представники громадської організації або політичної партії. Складіть програму вашої діяльності щодо захисту життя людей, недопущення руйнування ухвалених і позитивно оцінюваних у громадському суспільстві відносин.

V. Підсумок уроку**VI. Домашнє завдання**

1. Виписати визначення понять «громадянське суспільство», «держава», «політична система» у зошит.
2. Підготувати виступи «Основна мета держави»; «Основні функції та структури громадянського суспільства».

УРОК 48**Громадські рухи та організації. Політичні партії та влада**

Мета: сформувати поняття: «державні інститути» та «громадянські організації»; розкрити суть діяльності суспільно-громадських організацій в Україні; виховувати активну громадську позицію.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: урок-зустріч.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Вивчення нового матеріалу**

У ч и т е л ь. Ще кілька століть тому все соціальне життя, задоволення соціальних проблем, турбота про здоров'я, навчання, піклування про людей похилого віку відбувалися в межах родини, сусідської групи, сільської спільноти. Формування сучасних індустріальних та постіндустріальних

суспільств з їхньою складною соціальною структурою, розгалуженим поділом праці, диференціацією соціальних проблем та інтересів вимагало нових форм їх задоволення, нових способів встановлення і збереження соціального порядку. Виникла проблема у створенні великої кількості організацій. Як зауважив Н. Смелзер, ми починаємо наше життя в організації й організовано залишаємо цей світ. Пологовий будинок, дитячий садок, виробництво або установа. Армія, міліція, банки, магазини, установи охорони здоров'я, соціального захисту і наприкінці бюро ритуальних послуг — всі ці та багато інших організацій регламентують все публічне життя. Спробуємо упорядкувати цей різноманітний світ організацій.

Організації, які регулюють соціальне життя, можна передусім поділити на такі, що сформовані свідомо, рефлексивно, немовби заздалегідь сплановано, та організації, які створюються поступово в процесі спільного життя, накопичення соціального досвіду, коли рефлексія відіграє не плануючу, а швидше за все коригуючу роль.

Перший тип організації виникає як результат узагальнення в нормах, санкціях більш-менш раціонального аналізу соціальної діяльності, умов розв'язання життєво важливих для спільноти завдань.

Другий тип створюється поступово і немовби несвідомо. Він містить у собі, як стрижень, так і норми і санкції, які певний час вже функціонували і визнавалися індивідами, але не були зафіксовані у кодексах, правилах чи загальних регламентах. Взагалі, більшість таких норм не формулюються однозначно, хоча на практиці реалізується в діях індивідів — членів групи. Про це свідчать санкції, негативні для тих, хто відхиляється у своїй поведінці від визнаної більшістю норми. Межа між першим і другим типами організації досить невизначна. Обидва типи організації — граничні, ідеальні. Організації в архаїчних суспільствах, групи типу сусідської общини, сільської громади складаються спонтанно, як умова відтворення спільного життя і не мають прикмет, заздалегідь спланованих. У свою чергу, профспілки, установи охорони здоров'я, наукові товариства, взагалі великі групи, створені для реалізації визначених соціальних завдань, — це спільноти, майже цілком сконструйовані, в яких усі основні норми та санкції чітко сформульовані у статутах. Проте слід зазначити, що кожна свідомо створена організація ґрунтується на організації або організаціях, сформованих поступово, за незначної участі рефлексій. Наприклад, керівництво промисловим підприємством свідомо встановлює норми організації процесу виробництва і міжособистих стосунків під час праці, спираючись на думку, що робітники підприємства засвоїли певні норми соціального співжиття, які були обов'язковими в середовищі, до якого вони належать, або на підприємстві, де вони раніше працювали.

Трапляється, що організаційні норми, які спочатку були встановлені свідомо й ефективність яких була контрольованою, з часом настільки глибоко засвоюються індивідами, що реалізуються ними автоматично без урахування можливості застосування санкцій. Це свідчить про високий ступінь соціалізації суспільства. Можна навести аналогію: у добре вихованій дитини поведінка визначена не страхом покарання, а тим, що сама думка про «поганий» вчинок для неї неприємна, тому емоційно відкидається.

Існуючі соціальні організації можна поділити на формальні і неформальні.

Формальна організація — це система формалізованих приписів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів. Натомість *неформальна організація* — це спонтанне утворення зразків поведінки, які передаються за допомогою традицій, звичаїв. Неформальна організація упорядковує повсякденне життя поза межами формальних організацій або ж доповнює й компенсує кодифіковані зразки поведінки; в ній функціонують переважно моральні санкції. Наприклад, на промисловому підприємстві формальна організація — це комплекс приписів, чітко сформульованих керівництвом, які регулюють поведінку персоналу в процесі виробництва. Неформальну організацію становлять усі засоби регуляції соціальних відносин і процесів, які існують або створюються на підприємстві поряд з формальною організацією, а іноді й всупереч їй.

Одним із критеріїв, за якими формальну організацію відрізняють від неформальної, є принцип легальності. Формальним є все, що легальне, встановлене розпорядженнями чи за допомогою демократичних процедур волевиявлення. Інший критерій — незалежність організаційної структури від конкретних індивідів, які виконують регулюючі функції. Слід зазначити, що за допомогою цих критеріїв не можна ясно й чітко визначитися, де формальна організація, а де неформальна. На практиці вони взаємно проникають, доповнюючи одна одну.

Формування організаційних структур відбувається різними шляхами. Зважаючи на їхню специфіку, можна навести два антиподи — добровільну й тотальну (примусову) організації. Прикладом добровільних організацій є професійні та релігійні об'єднання, політичні партії (за умов демократії), різні асоціації типу наукових товариств, клуби за інтересами, самодіяльні колективи тощо. Смелзер наводить три головні ознаки добровільних організацій:

- 1) вони створені для захисту спільних інтересів їхніх членів;
- 2) членство в організації є добровільним — люди можуть вільно входити до них і вільно залишати їх;
- 3) організації цього типу не пов'язані з державними органами.

Щодо останньої ознаки, то вона притаманна далеко не всім добровільним організаціям, тому модифікується залежно від специфіки тієї чи іншої країни.

Протилежний тип організацій — організація тотальна, або примусова. Це таке об'єднання, входить до складу якого людей примушують, навіть якщо вони цього не бажають. Смелзер підкреслює: «Якщо добровільні організації створюються для захисту певних інтересів своїх членів, то примусова організація формується для «загального» суспільного блага, сутність якого формулюється державою, церквою, іншими організаціями, що мають право уособлювати загальний інтерес».

III. Зустріч з представниками різних громадських організацій

Учні заздалегідь приготували виступ від імені представників відомих громадських організацій, в тому числі й тих, що діють у школі, — дитячої громадської організації «Екологічна варта», військово-патріотичного клубу «Пантера», дитячого громадського об'єднання «Покоління — 2000».

Обговорення проблемних питань

1. Навіщо людині брати участь у діяльності громадських організацій?
2. Чи можливе примусове залучення до організації? За яких умов?
3. Чи відрізняються громадські організації від соціальних інститутів?
4. В яких громадських організаціях береш участь ти?

IV. Підсумок уроку**V. Домашнє завдання**

1. Підготувати електронну презентацію будь-якої громадської організації.
2. Підготувати повідомлення за темами:
 - «Лібералізм»;
 - «Соціалістична ідеологія»;
 - «Націоналістична ідеологія»;
 - «Консерватизм»;
 - «Неоконсерватизм».

УРОКИ 49–50**Політика та ідеологія. Політична еліта і народ**

Мета: сформувати поняття: «політична партія», «політика», «ідеологія», «політична еліта»; актуалізувати знання про поняття «народ»; розкрити взаємодію політичних партій і влади, політики та ідеології; ознайомити учнів з теорією еліт і роллю народу в історичному процесі; виховувати повагу до людей різних соціальних груп та політичних поглядів, національну свідомість і гідність.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: урок-лекція з елементами евристичної бесіди.

ХІД УРОКУ**I. Організаційний момент****II. Вивчення нового матеріалу***Розповідь учителя*

Учитель. Політика безпосередньо пов'язана з існуванням держави і державної влади. Це своєрідний спосіб взаємодії особистостей всередині кожного суспільства. Сьогодні, як ніколи, ми усвідомлюємо, наскільки нас захопила політика, як ми не можемо уявити себе без цього явища. Напередодні різних політичних процесів, у тому числі й виборів, українці дедалі більше уваги приділяють таким поняттям, як «партія влади», «політична еліта», «народ», «ідеологія». Але що означає кожне з цих понять? Для подальшої продуктивної роботи нам треба визначити їхній зміст, впливи і взаємодії.

Словникова робота

Визначення термінів, з якими учні будуть працювати на уроці.

— Невід’ємною частиною сучасного демократичного суспільства є політичні партії. *Політична партія* — це організація, що об’єднує на добровільних засадах найбільш активних представників тих чи інших класів, соціальних верств та груп.

Основним призначенням партії є політична освіта мас та надання цілеспрямованого й організованого характеру їхнім діям для захисту власних інтересів. Як свідчить історична практика, політичні партії в усіх країнах створювалися як інструмент боротьби за владу та перенесення інтересів різних ідейно-політичних течій у реальну політику держави. Звідси випливає й головна мета їхньої діяльності — захист соціально-політичних інтересів певних груп населення. Саме заради реалізації цих інтересів і ведеться боротьба за завоювання та утримання влади.

У сучасній Україні ідеї політичного плюралізму і багатопартійна політична система закріплені на рівні Конституції, де визнано право громадян на об’єднання в політичні партії і громадські організації, організації суспільного життя на засадах політичного, економічного та ідеологічного блага. Політичні партії в Україні намагаються сприяти формуванню й вираженню політичної свободи громадян, беруть участь у виборах. Крім Конституції, статус політичних партій в Україні закріплено в Законі України «Про об’єднання громадян», а також у виборчому законодавстві.

Отже, *політична партія* — це найбільш активна та організована частина населення, якогось класу (класів), соціальної верстви (верств), яка виражає їхні інтереси.

Політичні партії іноді виражають не лише класові, а й інші інтереси, приміром, національні. Партія має ідеологію, політичну платформу, організаційну структуру, певні методи й засоби діяльності, соціальну базу, електорат (виборців, які голосують за неї). Основний зміст діяльності будь-якої політичної партії — здобути політичну владу в державі та реалізувати за допомогою законодавчої, виконавчої та судової гілок влади свої програмові цілі — економічні, політичні, ідейно-теоретичні, моральні. Свої програмові цілі політичні партії втілюють у життя через ідейно-політичну, організаційну, пропагандистську, державну (коли оволодівають державною владою) діяльність, виробляючи стратегію й тактику своєї поведінки на різних історичних етапах розвитку і за різних політичних умов.

Статус та особливості діяльності політичних партій регламентовано Конституцією України та Законом України «Про об’єднання громадян». Для визначення особливостей функціонування партій у суспільстві та їх впливу на формування органів державної влади і місцевого самоврядування передбачено ухвалити Закон «Про політичні партії».

Згідно зі ст. 36 Конституції України, громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню й вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства

у політичних партіях встановлюється виключно Конституцією і Законами України.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про об'єднання громадян», *політичною партією* називається об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми громадського розвитку, для яких головною метою є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого і регіонального самоуправління, представництво в їхньому складі.

У сучасних суспільствах політичні партії виконують важливі соціально значущі функції:

- 1) виявлення, формулювання та обґрунтування (політичне відображення) інтересів суспільних груп;
- 2) активізація та об'єднання великих суспільних груп;
- 3) формування ідеології та політичних доктрин;
- 4) участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів;
- 5) участь у боротьбі за владу в державі й формування програм її діяльності;
- 6) участь у здійсненні державної влади;
- 7) формування громадської думки;
- 8) політичне виховання всього суспільства або його частини;
- 9) рекрутування й соціалізація нових членів партії;
- 10) підготовка й висунення кадрів для апарату держави, професійних спілок.

Існують різні класифікації політичних партій, а оскільки у сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними ознаками.

Такий поділ певною мірою умовний, проте можна вирізнити декілька найбільш значних груп партій.

- *За класовою визначеністю:* буржуазні, селянські, робітничі, зокрема комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні, причому до кожного типу належать і відповідні прошарки інтелігенції.
- *За ставленням до суспільного прогресу:* радикальні (у тому числі революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні.
- *За ставленням до влади:* правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, абсолютно нейтральних до влади партій у політиці не існує).
- *За формами і методами правління:* ліберальні, демократичні, диктаторські.
- *За принципами організації та членства:* кадрові та масові.
- *За місцем у системі влади:* легальні та нелегальні.
- *За ідеологічним спрямуванням:* комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські та ін.
- *За віросповіданням:* християнські, мусульманські.

Називають іще партії прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін.

За певними критеріями можна класифікувати й політичні партії в Україні. Такими критеріями можуть бути: ставлення до державного суверенітету, соціально-економічні пріоритети, ідейно-політичні засади тощо. За ідейно-політичним спрямуванням в Україні можна вирізнити такі типи партій: національно-радикальні, національно-демократичні, загальнодемократичні, соціалістичного спрямування, національних меншин.

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму в кожній країні складається певна партійна система. Враховуючи підходи різних авторів, можна виокремити типи партійних систем:

- а) однопартійна, коли в країні є одна правляча партія, а діяльність інших не допускається;
- б) домінантна, тобто з переважаючою партією, яка за підсумками виборів незмінно залишається при владі протягом десяти років;
- в) двопартійна (біпартизм), коли дві найбільші, найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів самостійно здійснюють владу;
- г) трипартійна, яку ще називають двохзполовинною (2,5) партійною системою і яка характеризується тим, що жодна з двох найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті;
- д) чотирипартійна, або двоблокова, партійна система, яка відзначається наявністю блоку правих та блоку лівих партій, що змагаються між собою за владу, по чергово здобуваючи її;
- е) партійна система обмеженого, чи поміркованого, плюралізму, яка характеризується відсутністю антисистемних партій і двосторонньої опозиції, орієнтованістю на участь в уряді, в коаліційних кабінетах, незначною ідеологічною різницею між партіями;
- ж) партійна система крайнього, або поляризованого, плюралізму, якій притаманні наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, стан перманентного конфлікту між опозицією зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними;
- з) атомізована партійна система, про яку говорять як про систему, коли зникає необхідність у точному підрахунку числа партій. Тут виникає поріг, за яким кілька партій — десять, двадцять чи більше — вже не мають великого значення. Кожна з названих партійних систем відображає конкретний стан й особливості того чи іншого суспільства.

Ще донедавна партійну систему України можна було б кваліфікувати як типово атомізовану. І справді, політичних партій нараховувалось чотири десятки, але жодна з них не мала ані того рівня чисельності, що дозволив би утворити дієві партійні організації на місцях, ані того рівня популярності, що надавав можливість бодай половині потенційних виборців знати партії й розрізнити їх між собою, ані того рівня впливовості, що дозволяв би партійним фракціям у парламенті чи у місцевих представницьких органах впливати на формування уряду чи виконавчих структур на місцях.

Атомізована система ніколи не буває стабільною і ніколи не залишається сталою протягом тривалого часу. Вона з часом трансформується

у більш стабільні системи. Прогресивним варіантом такої трансформації є еволюція атомізованої партійної системи у систему поляризованого плюралізму або інших більш стабільних систем, а регресивним варіантом є скочування атомізованої анархії до однопартійних чи гегемоністських систем або встановлення військових диктатур.

Який варіант найбільш вірогідний? Сьогодні є не тільки надія, але й підстави стверджувати, що стабілізація партійної системи України пішла прогресивним шляхом трансформації атомізованої системи в систему поляризованого плюралізму. Сучасна партійна система країни є фактично перехідною від атомізованої системи до системи поляризованого плюралізму, навіть ближчою до останньої.

Політичні партії в Україні		
Напрямок діяльності	Лідери	Цілі партії
Праві		
УНП		Розбудова Української держави на основі розвитку всіх форм власності; розвиток української мови та культури; розвиток малого та середнього бізнесу, приватної власності та підприємства; створення умов для розвитку української сім'ї та народження дітей
УРП		
НС-НУ	Ю. Луценко В. Кириленко	
БЮТ	Ю. Тимошенко	
Центристи		
Партія регіонів	В. Янукович	Розвиток крупного капіталу, малого та середнього бізнесу. Розширення прав регіонів і місцевого самоврядування. Розвиток української та російської мови. Європейський вимір держави
Ліві		
СПУ	О. Мороз	Функціонування державної та приватної власності. Захист соціальних та економічних прав власності. Розвиток української та російської мов
КПУ	П. Симоненко	
ПСПУ	Н. Вітренко	

Учитель пропонує розширити й доповнити таблицю, використовуючи агітаційні матеріали політичних партій.

Виступ експертної групи з доповіддю про політику та ідеологію

Політична ідеологія є найбільш впливовим раціоналізованим (усвідомленим) елементом політичної свідомості, що здійснює вплив на ту або іншу політичну силу.

Термін «ідеологія» був запроваджений французьким філософом й економістом Антуаном Дестют де Трасі для позначення вчення про ідеї. Із часу появи терміна в науці склалося безліч поглядів стосовно явища ідеології. Представники французького матеріалізму писали про ідеологію, як і Антуан Дестют де Трасі. У Франції за часів Наполеона термін набув нега-

тивного відтінку. Маркс і Енгельс вважали, що ідеологія представляє дійсність у спотвореному вигляді.

Ідеологічний простір завжди плюралістичний. У суспільстві одночасно існують різноманітні ідеологічні теорії. Функціонуючи, вони взаємоповнюють одна одну, створюючи єдину ідеологічну систему. Навіть у тоталітарних режимах, де існує державна ідеологія, котра поглинає майже повністю духовне життя суспільства, функціонують контрідєології. Заборонені контрідєології все ж таки кидають виклик даному стану.

Основні сучасні ідеології — лібералізм, соціалізм, націоналізм — виникли за умов становлення і розвитку західноєвропейської цивілізації. Ці ідеології відображали реальні численні конфлікти буржуазного розвитку. У них максимально було відтворено розуміння проблем сучасного суспільства основними соціальними прошарками і класами, і саме в цих ідеологіях соціальні групи здобули ясну самосвідомість.

Політична еліта в структурі влади

Розповідь учителя

Інтерес до феномену політичної еліти і лідерства та первісні спроби їх тлумачення сягають глибокої давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо зазначених проблем припадають на ХХ ст. Досягнення вчених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення та функціонування політичних еліт і політичного лідерства засвідчують, що вони — реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Одним із найважливіших показників зрілості будь-якого суспільства є ступінь його демократичності (рівень демократії). У соціальному розвитку демократія постає засобом реалізації суперечностей, вдосконалення й гармонізації суспільства. За нинішніх умов демократизація суспільства в Україні є вирішальним засобом оновлення всіх сфер суспільного життя. Демократія є метою, умовою та ефективним способом радикальної трансформації політичної системи та всього суспільства, гарантією незворотності цього процесу.

Незалежно від характеру політичного устрою влада в кожній країні здійснюється певною групою людей — елітою. Це не тільки ті, хто формально наділений владою, а й ті, хто відіграє істотну роль у підготовці, реалізації політичних рішень. Деякі політологи ототожнюють політичну еліту з правлячою. Згідно з поглядами інших, ці поняття не збігаються. Так, Ч.-Р. Міллс, А Галкін вважають, що правляча еліта — це категорія осіб, рішення яких істотно впливають на функціонування й розвиток суспільства в економічній і політичній сферах. З точки зору структури влади правляча еліта складається з групи, яка приймає політичні рішення, і групи, що здійснює політичний тиск.

Основним носієм владних функцій формально виступає політична еліта як частина правлячої. Її реальні можливості дуже великі, проте не безмежні. Вплив політичної еліти на систему владних відносин визначається розстановкою соціально-політичних сил у державі, гостротою соціальних конфліктів, формою політичного устрою. Значення має також співвідношення сил усередині самої еліти.

Частиною правлячої еліти є бюрократичний апарат. Іноді він вважається складовою політичної еліти. Представники бюрократичної еліти наділені повноваженнями для прийняття важливих рішень, що часто є визначальними. Вони мають можливість істотно впливати на характер і на реалізацію політичних рішень, які самі ж готують.

До політичної еліти деякі політологи включають комунікаційну та ідеологічну еліту. Маються на увазі особи, що спрямовують діяльність засобів масової інформації, а також верхівка духовенства, провідні діячі науки, мистецтва і культури.

Щодо обґрунтування необхідності політичної еліти, то існують різні підходи. Один із них свого часу сформулював Н. Макіавеллі, який згодом запозичив В. Парето. Розглядаючи суспільство як цілісність, він вважав, що соціальна система прагне динамічної рівноваги. Цей динамізм детермінується й забезпечується елітою — правлячою меншістю — й нормальною циркуляцією. Використовуючи термінологію Макіавеллі, В. Парето виділив два типи еліти, що послідовно змінюють одна одну при владі. Перший тип — «леви», яким властиві надзвичайний консерватизм і силові методи правління. Другий тип — «лиси», майстри обману, політичних комбінацій. В умовах стабільності переважають «леви». Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти «лисів». Загалом механізм соціальної рівноваги нормально функціонує за умови пропорційного притоку до еліти людей першої і другої орієнтації.

На думку Г. Моску (Москва Г. Правящий класс // Социс. — 1994. — № 10), поділ суспільства на панівну меншість і політично залежну більшість (масу) є загальною умовою існування цивілізації. Саме правлячий «політичний клас» об'єднує індивідів, наділених політичною свідомістю. З переходом від однієї політичної епохи до іншої змінюється склад, структура «правлячого класу», вимоги до його членів. Але як такий цей клас завжди існує й визначає історичний процес. Владу меншості над більшістю Г. Моска пояснює насамперед організованістю першої. Дуже важливо, що ця концепція об'єктивно не виключає сумісності з демократичним правлінням, оскільки розрізняє авторитарний і ліберальний принцип організації панівної меншості.

Р. Міхелс також стверджував, що суспільство не може існувати без панівного «політичного класу». Згідно з його «залізним законом олігархічних тенденцій», демократія, щоб зберегти себе й досягти певної стабілізації, змушена створювати організацію. А це невіддільно від виділення еліти — активної меншості, якій маса вимушена довіряти через неможливість її прямого контролю над великою організацією. Внаслідок цього демократія неминуче трансформується в олігархію. Отже, демократія стикається з суперечністю, яку не може подолати. По-перше, вона не притаманна людській природі, по-друге, неминуче містить у собі олігархічне ядро.

Деякі сучасні політологи поділ суспільства на еліту (носія функції управління) і масу (виконавців) оголошують вирішальною умовою цивілізованого суспільства. А його відсутність означає анархію, «хворобу» соціальної системи. Існування політичної еліти визнається цілком справедливим, оскільки вона посідає провідне місце завдяки своїм природним та містичним якостям.

Звичайно, якщо йдеться про «містичні якості» еліти, то таке пояснення її політичного панування, мабуть, не дуже обґрунтоване. Інша справа,

коли елітарна структура влади обґрунтовується функціонально-технічно. Тобто необхідність політичної еліти виводиться з поділу праці в суспільстві, який корелюється з неоднаковими здібностями людей. Зокрема, М. Вебер владу бюрократичної еліти обґрунтував її компетентністю, отже, з тим, що керівництво суспільним життям вимагає досить високої професійної підготовки, не можна не погодитися. Народ у більшості до цього не підготовлений.

Стосовно постіндустріального суспільства використовується термін «нова еліта» (менеджери, верхівка чиновників та інтелігенції), який, на відміну від терміна «стара еліта» («еліта крові», «еліта багатства»), наголошує на нових формах постіндустріальної соціальної структури. Вважається, що влада дедалі більшою мірою асоціюється з доступом до знань, інформації. Це природно, тому що центр влади переміщується до еліти спеціалістів — носіїв знань. Інтелектуальна еліта поліпшує цю структуру. «Позакласове» рекрутування еліт веде до оптимального співвідношення між елітою і масами, що знімає соціальне напруження.

У літературі є ще один (недостатньо розроблений політологами) аспект обґрунтування еліти — відповідно до потреб національного відродження. Цікавим, зокрема, був підхід В. Липинського, його концепція «національної аристократії».

Він виходив з того, що ні етнографічна маса людей як така, ні тип і характер, ні мова й окрема територія самі по собі автоматично не творять нації. Це робить якась активна група серед цієї етнографічної маси, група, що веде перед у розвитку об'єднуючих, політичних цінностей, на ґрунті яких формується нація. Вона і є носієм національної ідеї. Саме ця група керує всією нацією, очолюючи політичні організаційні установи, творить певні культурні, моральні, політичні та організаційні цінності, які потім привласнює собі вся нація і якими ця нація живе й тримається.

Таку провідну групу В. Липинський назвав «національною аристократією». Слово «аристократія» вживається, за Арістотелем, на означення групи найкращих у певній історичний момент серед нації людей. Найкращих тому, що власне вони є організаторами, правителями і керманічами нації.

Саме національна аристократія забезпечує розв'язання суперечностей між індивідуальними, егоїстичними інтересами і спільними для всієї нації інтересами на користь останніх. Тобто вона — носій об'єднувального принципу. Без двох основних прикмет, зазначав В. Липинський, — матеріальної сили і морального авторитету — немає і не може бути національної аристократії. А без національної аристократії, без сильних і авторитетних провідників з організації у важкій боротьбі за незалежність не може бути нації.

Була обґрунтована необхідність постійного оновлення національної аристократії, оскільки в добре політично організованому суспільстві відбувається інтенсивний розвиток матеріального життя. А для модернізації потрібні нові політичні організатори нації. Складовою цієї концепції був висновок про те, що чим більш розвинене і складніше матеріальне життя певної нації, тим важчі завдання національної аристократії, тим складніші проблеми громадянської організації мусить розв'язувати вона.

Значна розбіжність існує в типології еліт. Макіавеллі, як уже зазначалося, а слідом за ним Парето поділяли еліти залежно від форми

здійснення влади на прихильників відкритого насильства і тих, хто віддає перевагу гнучким методам. О. Конт вважав, що зі зміною типу суспільства змінюється й тип еліти. Спочатку домінувала еліта священників, далі — чаклунів і, нарешті, учених.

В американській політології еліта поділяється на статичну і виконавчу (за особистими якостями), а також на професійну і групову (за типом впливу). Еліта оцінюється залежно від форми правління як традиційна, внутрішня і зовнішня. Першій відповідає статична еліта, другій — динамічна, третій — наслідувальна. Р. Ліпіт та Р. Уайт аналізують еліту з точки зору стилю правління (демократична, ліберальна та авторитарна).

У зв'язку з кризою концепції плюралістичної демократії дедалі більшого значення набуває співвідношення демократії та елітарного правління. Ця проблема не нова, вона ставилася ще політичною думкою античного світу. І тоді, й нині чітко розрізняються два протилежних підходи. Згідно з першим, ці дві форми правління прямо протилежні й несумісні. Елітаризм впливає з нерівності людей, а демократія проголошує їхню рівність. Основа елітаризму — повноправ'я правлячої меншості, тоді як провідний принцип демократії — визнання волі більшості як джерела влади.

До того ж елітарне правління вважається єдино можливим. Щодо демократії, то вона начебто ніколи не існувала, а була лише мистецьки замаскованою владою еліти. В. Парето зазначав, що базікання про демократію — це плутократична демагогія. По суті, такими ж були погляди Г. Москі, який характеризував демократію як міф, що породжує гірший тип політичної організації — анонімну диктатуру тих, хто переміг на виборах і промовляє від імені народу (наприкінці життя Г. Моска змінив погляди на демократію в бік засвоєння й прийняття деяких її принципів).

З точки зору нашого сучасника М. Дюверже, ми живемо зовсім нереалістичними поняттями демократії, виробленими у XVIII ст. «Правління народу за допомогою народу, управління нацією за допомогою її представників» — це заклики, що здатні підвищити ентузіазм і сприяти успіхові промовців. Проте ці формули не означають нічого. Ніколи не було народу, який би правив собою. І ніколи цього не буде. Будь-яке правління передбачає панування небагатьох над багатьма. Воля народу глибоко анархічна: він мріяв би робити все те, що йому до вподоби. У неусвідомленій формі він розглядає правління як неминуче зло. Воно є примусом. Народ не примушує себе — його примушують. Він не править собою — ним правлять.

Прихильники елітарної форми здійснення влади, як правило, аргументують це піклуванням про все суспільство. Намагаються довести, що саме таке правління відповідає справжнім інтересам його нормального функціонування. Французьких матеріалістів XVIII ст. лякали країни революцій. Вона вважали, що народні маси не здатні самостійно керувати суспільним життям, а повинні йти слідом за лідерами з освічених класів. Вважається, що технічно неможливо здійснити правління народу, особливо у великій державі. Народ повинен на те уповноважити державу. Оскільки сам він «некомпетентний» у політиці та «дезінформований». Якщо дозволити народові управляти, то він нашкодить сам собі. Його інтереси краще забезпечить еліта. До того ж некомпетентність мас, прагнення поклонятися лідерам неминуче створюють еліту в будь-якому суспільстві.

А якщо орієнтуватися на демократію, то це призведе до висунання абиякого, а отже, до ерозії політичного керівництва на шкоду всьому суспільству.

Еліта й демократія, їхнє співвідношення розглядаються не тільки як такі, що виключають одна одну. Теорії політичного плюралізму протиставляються концепція елітарної демократії (демократичного елітаризму). Відсутність у західному суспільстві справжньої еліти розглядається як одна з головних причин кризи демократії. Отже, необхідність елітарного правління виводиться із самої демократії. Для її збереження та зміцнення вважається необхідним відродити консенсус, а для цього потрібно відновити авторитет еліти. У зв'язку з цим, уточнюється зміст цього поняття. Стверджується, що демократія — це не правління народу, а уряд, який схвалюється народом.

По суті, позиція обмеження участі мас у політичному процесі обґрунтовується тим, що нібито масам властиві антидемократичні тенденції. Вони слабко уявляють собі цінності та принципи демократії і, піддаючись впливові демагогів, можуть зруйнувати їх. Елітаристи вважають, що демократія працює краще, коли освічена еліта забезпечує буфер між ірраціональною громадськістю і державою.

Поєднання елітаризму демократією вважається природним уже тому, що правляча еліта визнається необхідною для будь-якого суспільства, в тому числі демократичного. І взагалі, елітарна демократія не відкидає народного суверенітету — це правління еліти в інтересах усього народу, суспільства. Саме відповідальність за виживання демократії покладена на еліту. Справді, своєрідна «іронія демократії»: еліта повинна правити мудро, щоб влада народу вижила.

Власне кажучи, сформувалася теорія демократії, яка ґрунтується на зовні недемократичному принципі поширення ідеї поділу влади на все соціальне життя: участь у виборах слід відокремити від участі в управлінні. Правити суспільством повинна політична еліта. Проте завоювати право на все це вона може лише в умовах вільної та відкритої конкуренції.

Елітарна демократія передбачає «плюралізм» еліт, що забезпечує дисперсію влади на основі протиставлення і балансу політичних сил, представлених різними елітами. Відбувається конкуренція еліт за владу. Маса, вибираючи між конкуруючими елітами, мають можливість повною мірою впливати на політику, виявляти свою волю і відчуття.

Ліволіберальна школа еліти, найбільш яскраво представлена Ч.-Р. Міллсом, рішуче пориває з апологетикою еліти. Модель існуючої влади зображується у вигляді піраміди, нижчий рівень якої є рівнем «фактичного безправ'я». Це політично інертне населення. Середній рівень відображає групові інтереси. Реальна влада належить керівникам корпорацій, урядовим керівникам, верхівці військових. Вони і становлять вершину піраміди — еліту. Ця група посідає позиції, які дають можливість підноситися над середовищем звичайних людей і приймати рішення, що мають відчутні наслідки. Саме вони керують найважливішими ієрархічними інститутами й організаціями сучасного суспільства. В їхніх руках стратегічні командні пункти соціальної системи, в яких зосереджені дієві засоби, що забезпечують владу, багатство і популярність.

Статус еліти, вважає дехто, визначається не інституційними або економічними позиціями, а особистими якостями. Це насамперед лідери, здатні бути моральним прикладом для пересічних громадян, викликати повагу до себе. Тільки за такої умови зберігається дистанція між елітою і масами. Справжня еліта не панує, а керує за добровільної згоди мас, спираючись на свій авторитет. Отже, демократія характеризується не відсутністю еліти, а способом рекрутування, представництвом і відповідальністю. Саме еліта виховує народ у дусі демократії.

Намагання виробити інші, ніж народовладдя, критерії демократії пов'язані з концепцією закритого і відкритого суспільства. Для К. Поппера закрите суспільство — тоталітарне, яке ігнорує особу, робить людей рабами колективу. Відкрите — таке, що визнає цінність особи, орієнтує на індивідуальні досягнення, робить особу суверенною. Саме в такому суспільстві маси мають можливість вільно обирати правлячу еліту, демократичним шляхом змінювати уряд. У відкритому суспільстві монополія на владу не зосереджується в руках панівного класу. Все суспільство є ґрунтом, на якому формується еліта, оскільки тут висока соціальна мобільність, яка відсутня у закритому суспільстві.

В умовах тоталітарного режиму еліта набуває специфічної форми номенклатури. Буквально це слово означає перелік імен або найменувань. Спочатку цим терміном позначався розподіл функцій між різними керівними органами. Проте поступово первісний зміст номенклатури з часом був утрачений. Номенклатура, зазначає М. Восленський, — це, по-перше, перелік керівних посад, заміщення яких здійснює не начальник даного відомства або установи, а вищий орган; по-друге, це перелік осіб, які заміщують такі посади або перебувають у резерві для їх заміщення. Саме такий кадровий аспект номенклатури виявився найбільш важливим для тоталітарної влади — здійснення й відтворення.

Перехід від тоталітарного режиму до демократичного передбачає зміну типів політичної еліти, створення відкритої еліти, врешті-решт, вищої за своїм інтелектуальним потенціалом від номенклатури. Висунута не владними структурами, а населенням, вона здатна спілкуватися з масами, завойовує їхню довіру.

Потрібні значні зусилля, щоб сформувати еліту, яка б відповідала завданням демократизації суспільства. На цьому шляху криється чимало реальних труднощів. Так, під час виборчих кампаній нова еліта виступає з гострою критикою бюрократизму, надмірно роздутого управлінського штату. Здобувши перемогу, вона не спроможна скоротити цей штат. Або, йдучи до влади, демократична еліта критикує привілеї корумпованої бюрократії. Проте, прийшовши до влади, частина нової еліти насамперед починає турбуватися про свої власні привілеї.

На думку Г. Ашина, потрібні певні умови, щоб нова еліта не стала корумпованою, не відірвалася від народу, не перетворилась у деспотичну. Зокрема, це повна гласність, обнародування кожного факту порушення демократичних норм та процедур, що забезпечило б відкритість нової еліти. Причому відкритість у двох аспектах: у першому — для забезпечення соціальної мобільності, для надходження найбільш здібних, талановитих представників найширших верств населення, у другому — для постійного

зворотного впливу мас, які залучаються як під час виборчих кампаній, так і в періоди між ними. Також потрібні політичний плюралізм, вільна конкуренція потенціальних еліт, їх взаємна критика і суперництво, де суддею виступають народні маси. Нарешті, необхідне суворе дотримання законності, демократичних процедур. Народні маси не повинні при цьому втратити контроль над політичною ситуацією в суспільстві й здоровий скептицизм щодо будь-якої еліти.

III. Закріплення вивченого матеріалу

Питання для обговорення

1. Наведіть приклади соціальних інститутів, з якими ви стикаєтеся щоденно. Що ви про них знаєте?
2. Проаналізуйте такий вислів Д. Юма: «Право на владу — це не що інше, як постійне володіння владою, яке гарантують суспільні закони та інтереси людства».

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготувати проекти за темами:

- «Сучасні політичні партії в Україні».
- «Багатопартійна система: за чи проти?».
- «Сутність політичного лідерства».
- «Механізми політичного лідерства».
- «Роль народу в сучасному політичному житті України».

УРОК 51

Узагальнення знань за темою

«Політичні засади людського існування»

Мета: перевірити знання учнів з теми, виховувати самостійність у здобутті знань.

Тип уроку: урок систематизації та узагальнення знань.

Форма проведення: семінарське заняття з використанням «Методу кейсів».

Епіграф:

- Тільки сильна держава забезпечує свободу своїм громадянам.
(Ж.-Ж. Руссо)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація знань. Мотивація навчальної діяльності учнів

Запитання для обговорення

1. Як ви розумієте епіграф уроку?
2. Які ознаки «сильної держави» ви могли б сьогодні визначити на прикладі України?

III. Семінар за «Методом кейсів»

«Метод кейсів» — групова форма організації інтерактивного навчання, за якою викладачі та учні беруть участь у безпосередньому обговоренні ділових ситуацій і завдань.

- 1-й кейс. «Політика і влада: сучасний стан».
- 2-й кейс. «Сучасні політичні системи: пошук ідеальної моделі».
- 3-й кейс. «Держава як інститут політичної системи. Світовий досвід».
- 4-й кейс. «Громадські рухи та організації: з досвіду України та міжнародного товариства».
- 5-й кейс. «Законодавча влада — серце держави, влада виконавча — її мозок».
- 6-й кейс. «Політична партія як соціальне явище».
- 7-й кейс. «Сучасна українська політична еліта: актуальні інтерв'ю»
- 8-й кейс. «Як виховати політичну культуру та політичну свідомість?»

До кожного кейсу вчитель та учні заздалегідь добирають змодельовані чи реальні ситуації, які вимагають обговорення з метою пошуку істини, визначення плюралізму думок, розстановки всіх крапок над «і». На обговорення кожного кейсу відводиться певний час. Наприкінці обговорення учні роблять висновки, які записують у зошити.

Наприклад: Кейс «Політична партія як соціальне явище».

Ситуації для обговорення

1. Довести, що громадське об'єднання, політичний інститут, який називається політичною партією, обов'язково повинен мати певні ознаки.
2. Визначити партійну систему конкретної держави.
3. Використовуючи історичні приклади, довести ефективність багатопартійної системи.
4. Як заснувати свою партію? Складіть алгоритм.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

1. Написати творчу роботу «Як подолати політичну байдужість суспільства?»
2. Підготувати повідомлення про світові релігії.

Розділ VIII. ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА

УРОК 52–53

Поняття «культура». Матеріальна і духовна культура

Мета: сформувати поняття: «культура», «матеріальна культура»; актуалізувати знання учнів про духовну культуру, її формування; виховувати свідоме ставлення до духовної культури як головної ознаки особистості.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: евристична бесіда.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Актуалізація знань. Мотивація навчальної діяльності учнів**

1. Яку людину ми сьогодні називаємо культурною?
2. Який зміст ви вклали у слова «культурна людина»?

III. Вивчення нового матеріалу

У ч и т е л ь. Культура в широкому розумінні в сукупності включає всі досягнення людства, зокрема в матеріальній і духовній сферах. Матеріальними досягненнями є різноманітні споруди, адміністративні будови, житлові будинки, знаряддя виробництва тощо. Духовна культура — ці різні види мистецтва: скульптура, архітектура, література, театр, хореографія, музика, кінематографія та інше.

Важливим елементом культури є ціннісно-пізнавальна система. Цінність — це загальноприйняті переконання, що відповідають меті, завданням, ідеалам, яких прагне людина. Це властивість того або іншого суспільного явища, предмета задовольняти потреби, інтереси, бажання.

Цінності формуються внаслідок усвідомлення людиною своїх потреб у співвіднесенні їх з предметами і явищами навколишнього світу, тобто в результаті ціннісного відношення, що реалізується в емоційно-офіційному акті.

Система цінностей особистості може включати багато з них, зокрема:

- 1) універсальні — життя, здоров'я, безпека, сім'я, родичі, освіта, правопорядок, кваліфікація, достаток тощо;
- 2) демократичні — свобода слова, совісті, партій, громадських організацій, національний, державний суверенітет;
- 3) партикулярні — любов до сім'ї, батьківщини тощо;
- 4) фетишизм — прагнення до абсолюту, віра в Бога, у надреальні сили;
- 5) міжособистісного спілкування — взаємоповага, доброзичливість, тактовність, уважність, чуйність, толерантність, автономність, колективізм;
- 6) суспільного визнання — рейтинг у суспільстві, оцінка як духовної особистості, авторитет тощо;
- 7) ідеальні — уявлення про добро і зло, мету, щастя, сенс життя й смерті.

Людина, що належить до однієї з культур, не тільки виділяє різноманітні складові частини цілого світу за допомогою слів і понять, а й виявляє, яким чином вони пов'язані поміж собою, зокрема, за значенням, наприклад: зло протистоїть добру, війна — миру, всепрощення породжує безкарність і злочин; завищення й заниження оцінок викликає почуття несправедливості. Усі ці відношення утворюються на основі причинно-наслідкових зв'язків.

IV. Закріплення вивченого матеріалу*Бесіда*

1. Що таке культура?
2. Назвіть особливості матеріальної і духовної культури.
3. Поясніть, яким чином культура організує й контролює людське життя.

4. Поясніть, яким чином культура соціалізує людину.
5. Назвіть основні складові елементи культури.
6. Відтворіть десять біблійних заповідей (цінностей).
7. Які заповіді найбільш значною мірою регулюють вашу поведінку?

V. Підсумок уроку

VI. Домашнє завдання

Підготувати захист електронних проєктів за темами:

1. «Давньогрецька цивілізація і культура».
2. «Особливості середньовічної культури».
3. «Культура Нового часу та її проблеми».
4. «Взаємодія цивілізації та культур».

УРОК 54

Культура і цивілізація

Мета: розкрити поняття: «культура», «цивілізація» та їх особливості; виховувати самостійність; розвивати вміння захищати проєкти.

Тип уроку: вивчення нових знань.

Форма проведення: захист електронних проєктів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Культура — це надбання багатьох поколінь у матеріальній і духовній сфері. Кожна цивілізація має особливості в розвитку матеріальної і духовної культури. Давньогрецька культура цінувала людину-творця, спартанська — людину-атлета. Середньовічна культура на перший план ставила віру в Бога та християнські заповіді. Культура Нового часу — це культура гуманізму, нових сміливих рішень у мистецтві та літературі.

Запитання учням

1. Що таке культура?
2. Назвати особливості матеріальної культури.
3. Назвати особливості духовної культури.
4. Що таке цивілізація?
5. Назвати особливості європейської цивілізації.
6. Назвати особливості азіатської цивілізації.
7. Назвати особливості американської цивілізації.
8. Розповісти про взаємодію культури й цивілізації.

III. Захист електронних проєктів

Тема

1. «Давньогрецька цивілізація і культура».
2. «Особливості середньовічної культури».

3. «Культура Нового часу та її проблеми».

4. «Взаємодія цивілізації та культур».

Учні захищають електронні проекти та відповідають на запитання.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготувати повідомлення про пам'ятки матеріальної та духовної культури українського народу, які зберігаються в шкільному музеї.

УРОК 55

Історичність культури. Спадкоємність, традиції і новаторство в культурі

Мета: сформувати поняття «традиції», «звичаї», «інновації», «новаторство»; розкрити сутність функцій культури; виховувати повагу до національної та світової культури, діячів культури та мистецтва, прищеплювати шанобливе ставлення до культурних надбань українського та інших народів світу.

Тип уроку: комбінований урок.

Форма проведення: екскурсія до шкільного музею «Скарбниця».

Обладнання: музичні записи, репродукції картин, вироби майстрів декоративного мистецтва, пам'ятки побутової культури.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація знань. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Зараз ми з вами входимо до шкільного музею «Скарбниця».

1. Як ви вважаєте, чому музей отримав таку назву?

2. Що зберігається в нашій «Скарбниці»?

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Виділяють такі основні функції культури:

- 1) *гуманістична* (людинотворча, тобто розвиток творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності (головна функція);
- 2) *пізнавальна* (гносеологічна), бо культура є засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної групи та окремої людини;
- 3) *інформаційна* — функція трансляції соціального досвіду, яка забезпечує зв'язок поколінь всіх часів;
- 4) *комунікативна* — функція соціального спілкування, яка забезпечує адекватність взаєморозуміння;
- 5) *ціннісно-орієнтаційна*, тобто культура задає певну систему координат, своєрідну «картку життєвих цінностей», в яких існує і на які орієнтується людина;

- б) *нормативно-регулююча* (управлінська), яка проявляється в тому, що культура виступає засобом соціального контролю за поведінкою людини.

Основні закономірності в розвитку культури:

- 1) спадковість у розвитку культури (часова і просторова, позитивна і негативна);
- 2) залежність типу культури від природних та штучних умов життя суспільства та її зворотний вплив на їх зміну;
- 3) нерівномірність розвитку культури, яка виражається у двох аспектах:
 - а) розквіт і занепад культури не збігається з епохами розквіту і занепаду в інших сферах суспільного життя, наприклад в економіці;
 - б) самі види, елементи культури розвиваються нерівномірно. Сьогодні в занепаді, наприклад, перебуває українське кіномистецтво, бібліотеки, клубні установи, книговидавництва;
- 4) особлива роль особистості, людської індивідуальності в культурному процесі.

Можна виділити декілька тенденцій у нинішній культурній ситуації, що склалась в Україні:

- а) деідеологізація культури і ліквідація державної монополії на культуру;
- б) приватизація й комерціалізація культури;
- в) зростання інтересу до історичної культурної спадщини, в тому числі до релігії і церкви;
- г) посилення культурно-комунікативної апатії, послаблення інтересу до питання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), значне зниження відвідувань театрів, кінозалів, музеїв, бібліотек;
- д) зростання в побуті елементів антикультури (наркоманії, злочинності, корупції, рекету, проституції, порнографії, патологічних схильностей тощо);
- е) особливе занепокоєння викликає стан української мови, українського книгодрукування, бібліотечної справи, кіномистецтва.

Отже, культура не лише поступово стає головним інструментом пояснення поточних соціокультурних трансформацій, але й важливою передумовою соціально-економічного зростання суспільства, мірою соціального прогресу чи регресу.

Виступ екскурсоводів

Розповідь про пам'ятки матеріальної та духовної культури українського народу, які зберігаються в шкільному музеї.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготувати повідомлення за темами:

- «Система освіти в Японії».
- «Система освіти в США».
- «Фінська модель освіти».

- «Болонський процес в освіті й участь у ньому України».
- «Швейцарська система освіти».

УРОКИ 56–57

Національне та загальнолюдське в культурі.

Багатоманітність та взаємодія культур. Культура особистості

Мета: розкрити закономірності розвитку національного й загальнолюдського в культурі, взаємодію філософії й освіти; виховувати культуру особистості.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: евристична бесіда.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація знань. Мотивація навчальної діяльності учнів

Бесіда за питаннями

1. Чи пам'ятаєте ви нашу екскурсію до шкільного музею?
2. Пам'ятки культури якого народу там представлені?
3. Чому ви так легко це визначили?
4. Що вказує на те, що спадщина й культурні цінності належать якомусь народові?

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. В умовах сучасного національного буття для України вирішального значення набуває проблема усвідомлення та прийняття особистістю своєї національної приналежності як детермінанти власного життя, що визначає долю всієї країни в її взаємодії зі світовим товариством. Саме національна самосвідомість і є тією зв'язувальною ланкою, що дозволяє особистості відчутися частинкою своєї нації, усвідомити свою приналежність до неї. Вона виступає стимулом у пізнанні своєї національної культури, спонукає особистість до збереження та передачі прийдешнім поколінням її духовних надбань, естетичних та етичних ідеалів народу. Адже, як слушно зазначав І. Франко, національні почуття не є абстрактним, відокремленим від особистісного життя поняттям, а «потребою душі», проявом індивідуального духовного розвитку особистості.

Реалії сучасності дозволяють стверджувати, що ідея повного злиття націй на практиці є нездійсненною. Прикладом сказаного можуть послужити Радянський Союз із невдалою спробою створення нової історичної спільності — «радянського народу», а також Сполучені Штати Америки, де теорія «плавильного казана» (в ньому представники різних етнічних спільностей повинні «злитися» в єдине ціле) також не є прийнятною для європейських етнічно чітко визначених спільнот, зокрема й особливо — для України. Як точно зазначив О. І. Солженіцин: «Міцним виявився цей горішок (націоналізм — *Авт.*) для жорен інтернаціоналізму. Всупереч

марксизму, ХХ ст. явило нам непоборну силу і життєвість національних почуттів і схиляє нас глибше задуматись над загадкою: чому людство так виразно розквітчується націями не в меншій мірі, ніж особистостями? І в цій градації на нації — чи не одне з найкращих багатств людства? І — чи варто це стирати? І — чи можливо це зітерти?» [Солженицин А. И. На возврате дыхания и сознания // Новый мир. — 1991. — 5.]

Проте оскільки із поняттям «етнос», «нація», «національний» часто живається термін «народ», нам слід визначитися щодо термінології. Етнос — це природна і культурна єдність, для якої характерна цілісність, що склалась історично, спільність теорії, особливостей мови, культури, побуту, а також єдність у сфері духовній, інтелектуально-психічній. Вона формується низкою чинників як матеріальних, так і духовних, причому духовний аспект домінує, виступає вирішальним. Із розвитком капіталістичної економічної формації з притаманною їй приватною власністю, особистою ініціативою та вільним ринком пов'язаний перехід етносу до вищої форми свого існування — нації. Виникаючи в період ліквідації феодальних роздробленості та її, зрештою, із розпадом власне феодальних відносин, нація детермінує зміцнення зв'язків між окремими регіонами. Для неї як своєрідного соціально-історичного явища характерні спільність умов життя (економічних), території, мови, певних рис психології, що зумовлюють специфічний вплив, надають особливого забарвлення культурі та побуту. Отже, нація поряд з іншими спільнотами, які передували їй і становили ієрархічні ступені послідовного підйому етносу, утворює єдиний історичний ряд, спричинений динамікою зростання продуктивних сил і виробничих відносин [Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996. — С. 238]. Соціальна ж спільнота «народ» включає на різних етапах історичного розвитку людства ті верстви і класи, котрі внаслідок об'єктивних умов, що склалися в суспільстві, являють собою реальну прогресивну силу, спроможну вплинути на розвиток даного суспільства. Саме тому надалі, вживаючи термін «нація», ми будемо дотримуватися позиції філософа А. Свідзінського. Аналізуючи виникнення націй, він наголошує, що даний термін доцільно вживати лише щодо такого етносу, який у своєму розвитку досяг рівня, коли необхідність власної держави стає усвідомленою потребою всіх верств населення [Свідзінський А. Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні // Розбудова держави. — 1997. — № 10. — С. 19–20]. З часу буржуазних революцій та створення внаслідок цього перших держав сучасного типу поняття «нація» стало охоплювати всі стани, верстви, класи етносу, який створив конкретну державу. Звідси й самі держави почали іменуватися національними. А оскільки домінуюча нація зростала і розвивалася на своїй етнічній території, створила власну домінуючу культуру і мову, то це і стало підґрунтям для назви самої країни. Тому термін «нація» з деякими застереженнями може вживатися не тільки в етнічному, але й у державному значенні (як в англійських країнах — *nation*).

Філософська позиція щодо поняття «національне» передбачає співвідношення частини і цілого, елемента і самої системи, тобто пов'язує «національне» із загальнолюдським. Їх неможливо відокремити одне від одного, оскільки вони існують у тісному взаємозв'язку. «Національне»

народжується в глибинах людського буття і твориться власним історичним розвитком людства. Це процес руху від індивідуального (національного) до загальнолюдського. Тому національна самосвідомість є однією із багатьох загальнолюдських цінностей і справляє найбільш відчутний вплив на розвиток національної культури.

Зміни в основних сферах життєдіяльності суспільства впливають на процес розвитку національної самосвідомості. Характер її розвитку показує на зміни місця національних цінностей у структурі соціального організму. Нація за своєю суттю є більш високою або більш загальною особистістю, ніж людина, і співвідноситься з людиною так, як людина, розміщена в часі, співвідноситься сама з собою в окремі моменти рефлексії. Відповідно, людська рефлексія є вищою, коли у самосвідомості діє національний суб'єкт. Національна мета впливає із загального принципу самоцінності суб'єкта. Мета і шлях до цієї мети є удосконаленням, витонченням національного суб'єкта. Тому рівень національної самосвідомості, боротьба нації за своє утвердження, кристалізація національної ідеї та розвитку національної культури виступають водночас і засобом, і результатом просування на цьому шляху. Оскільки «відсутність причетності особистої духовності унеможливило формування духовного поля соціокультурної системи, нації, народу» [Ткаченко В. Міжетичні стосунки і національна безпека // Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — 1997, С. 176], національна ідея, входячи до змісту національної самосвідомості, функціонує у сфері духовної діяльності і володіє потужною конгломеруючою силою, а отже, відіграє важливу роль і в об'єднанні країни, ліквідації її роздробленості. Виступаючи центральною ланкою національної самосвідомості, національна ідея найбільш органічно й точно відображає світовідчуття та світосприймання нації і являє собою, по суті, теоретично оформлену й обґрунтовану «мрію» нації про бажане місце у світі, про своє призначення і майбутню долю. У процесі заміни національної самосвідомості вона (національна ідея) функціонує як політичний, так і соціально-економічний організм, адже, будучи ідеєю національної свободи, спонукає націю до здобуття свободи, що, у свою чергу, стає духовною першоосновою, джерелом особистого розвитку людини та державотворчої енергії самого народу. Так, усвідомлюючись суб'єктом, об'єктивна можливість вибору сприймається і визначається вже як свобода. Послаблення ж національної ідеї призводить до послаблення самої нації, оскільки без інтегруючих ідей суспільство існувати не може.

Зміст і характер національної самосвідомості багато в чому залежить від способу життя — системи діяльності, що сформувалася на основі певного способу виробництва, зумовленого історичними та природо-географічними особливостями, притаманними конкретному соціальному організмові. Тому національна самосвідомість, виступаючи найважливішим показником національної приналежності, володіє в межах певної нації об'єднувальною силою та здатністю протиставляти членів даної нації іншим націям в етнічному плані. Звідси національна самосвідомість є визначальним фактором етнічної ідентифікації індивідів.

Національна самосвідомість у філософії розглядається крізь призму взаємозумовленості людської особистісної свободи та долі. Саме свобода особи, на думку сучасних філософів, є передумовою ефективного функціонування

різноманітних людських спільнот, зокрема націй, тому рівень національної самосвідомості залежить від міри людської духовності, від глибини морального самоусвідомлення особистості. Оскільки, як стверджує філософ С. Франк, «духовне буття у найбільш загальному його розумінні є основою й корінням реальності безпосереднього самотуття» [Буббаєйр Ф., Франк С. Л. Жизнь и творчество русского философа. — М., 2001. — С. 394]. Адже в процесі суспільного виховання людиною засвоюються не лише правові норми, але й моральні максими, котрі і стверджують цінність понять добра, справедливості, честі, обов'язку та засуджують їхні протилежності. Отже, самосвідомість як специфічне відображення дійсності у свідомості людини залежить від рівня розвитку її внутрішнього світу, її особистої духовності.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда з практичними завданнями

1. Охарактеризуйте єдність соціальних і особистих категорій моральної свідомості та моральної поведінки.
2. Як співвідносяться між собою загальнолюдські та класово-соціальні (корпоративні) моральні цінності?
3. Спираючись на Новий Заповіт, дайте характеристику моральних принципів християнства.

Робота в зошитax

Скласти таблицю «Загальнолюдські та національні українські цінності».

V. Підсумок уроку

VI. Домашнє завдання

Підготуватися до захисту учнівських проектів за темами:

1. «Проблема формування української нації».
2. «Сучасні проблеми формування української культури».
3. «Українська культура ХХ–ХХІ ст.».
4. «Особливості формування української культури протягом історії».
5. «Українське мистецтво: проблеми та перспективи».
6. «Українська музика та її внесок у формування нації».
7. «Видатні українці та їх вплив на формування української культури».
8. «Проблема формування людини у творах українських видатних письменників»
9. «Проблеми формування держави та її культури у творах видатних українських письменників»
10. «Формування української нації на сучасному етапі».

УРОК 58

Культура, гуманізм, прогрес

Мета: повторити поняття «культура», «гуманізм», «прогрес»; вчити цінувати культурні досягнення; виховувати естетичну культуру.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: екскурсія до художнього музею.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Вивчення нового матеріалу**

1. Повторення понять: «культура», «гуманізм», «прогрес».
2. Повторення правил поведінки учнів у художньому музеї.

III. Екскурсія до художнього музею

На екскурсії учні слухають екскурсовода, розглядають картини, ставлять запитання, діляться своїми враженнями щодо екскурсії.

IV. Підсумок уроку**V. Домашнє завдання**

Підготуватися до захисту проєктів.

УРОК 59**Узагальнення знань за темою «Людина і культура»**

Мета: узагальнити й систематизувати знання учнів з теми «Людина і культура», виховувати самостійність у здобутті знань й формуванні вмінь.

Тип уроку: узагальнення й систематизація знань.

Форма проведення: захист проєктів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Основна частина уроку***Бесіда*

1. Як співвідносяться між собою культура й цивілізація?
2. Поясніть, що таке цінності.
3. Які цінності називаються загальнолюдськими? Наведіть приклади.
4. У чому полягає зміст діалектики національного та загальнолюдського в сучасній культурі?

Захист учнівських проєктів за темами

1. «Проблема формування української нації».
2. «Сучасні проблеми формування української культури».
3. «Українська культура ХХ–ХХІ ст.».
4. «Особливості формування української культури протягом історії».
5. «Українське мистецтво: проблеми та перспективи».
6. «Українська музика та її внесок у формування нації».
7. «Видатні українці та їхній вплив на формування української культури».
8. «Проблема формування людини у творах українських видатних письменників».
9. «Проблеми формування держави та її культури у творах видатних українських письменників».
10. «Формування української нації на сучасному етапі».

III. Підсумок уроку

IV. Домашнє завдання

Підготувати електронні презентації з теми «Сучасна культура: тенденції, напрями, видатні представники».

Розділ IX. СВІТОГЛЯД ЯК НАЙВИЩА ФОРМА САМОУСВІДОМЛЕННЯ ЛЮДИНИ

УРОК 60

Поняття світогляду

Мета: розкрити поняття «світогляд» і його структуру; ознайомити учнів з процесом формування світогляду; виховувати власний світогляд; розвивати вміння аналізувати факти та робити висновки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: лекція, евристична бесіда.

Епіграф:

...Що існує могутніше за розум?

Йому — влада, сила і панування над всім Космосом.

Останній сам породжує в собі силу, яка ним керує.

Вона наймогутніша серед усіх інших сил природи.

К. Е. Ціолковський

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Постановка проблеми

Сучасне життя вимагає від людини дієвої свідомості, яка має стати позитивним чинником розвитку суспільства. В основі цієї свідомості мають бути думки про зміст людського буття, про суттєві людські цінності. Щоб досягти більш високого щабля свого розвитку, людина має розширювати свою свідомість. І тут виникає закономірне питання: «Як це зробити?» Чи є у вас свої пропозиції щодо відповіді на це проблемне питання?

Слід погодитися з більшістю ваших пропозицій, адже дійсно існує цілий ряд засобів розширення свідомості, зокрема різні форми предметно-практичної, комунікативної, навчальної, виховної діяльності, а також рефлексія, само-свідомість, самооцінка, самоактуалізація особистості тощо.

Як бачимо, свідомість не можна звести лише до розуміння ідей, понять, значень, наукових знань, до світу людських цінностей, емоцій, образів, уявлень, предметно-практичної діяльності. Вона має спиратися на знання про культуру, релігію, історію, мислення.

III. Вивчення нового матеріалу

Учитель. У світі довкола нас немає нічого більш дивовижного й загадкового за людський розум, інтелект, свідомість. Усталеним вже є твердження: все, що існує поза нами і нашою свідомістю, є нічим іншим, як конкретними різновидами і формами матеріального.

Ідеальні, духовні явища, які, на відміну від матеріальних, існують лише у головах людей як похідні від матеріальних, як результат їх відображення, складають зміст свідомості. Вони виявляються у мові і, головне, в діях, діяльності людини. Мабуть, через це неможливо об'єктивно зафіксувати та описати духовні, ідеальні явища. Вони все ще залишаються загадовими і їх важко збагнути.

Тисячоліттями людство шукало відповідь на питання, в чому ж полягає суть феномену свідомості, яка її природа, як вона виникла та яке її призначення у світі.

В історико-філософському процесі проблема свідомості набувала різноманітних тлумачень.

Активна міні-лекція

Відомо, що ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялася надматеріальним, надприродним характером. Фактично свідомість відокремлювалась від людини і природи, їй приписували самостійне, незалежне субстанціальне існування. Така свідомість жодною мірою не була пов'язана з мозком, дух не народжувався, не виникав і не поставав: вона жила своїм власним життям, розвивалась, породжувала явища природи та історії. Подібні тлумачення були звичайним продуктом фантастичного, гіпертрофованого розуміння людської свідомості. Ігноруючи те загальне, що містила у собі свідомість порівняно з іншими явищами природи, ідеалізм став на шлях її обожнювання. Тому, стверджували ідеалісти, свідомість можна зрозуміти тільки з неї самої.

Згідно з дуалізмом, у світі завжди існували дві самостійні субстанції — матерія і свідомість, не залежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Відповідно не було й необхідності вирішувати питання про її походження.

Близькою до дуалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, вченого й богослова П'єра Тейяра де Шардена. Він вважав, що в земній матерії містилася певна маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона пробилась на світ із темряви підсвідомості. Ніхто, у тому числі й наші предки, не помітив появи розуму на землі, «людина увійшла у світ безшумно». «Свідомість виникла «між двома індивідами»: на «точковому рівні» відбулася деяка «мутація від нуля до всього». Тому конкретний механізм розуму, свідомості, на думку Тейяра де Шардена, досягнути неможливо.

Значний крок у розуміння природи свідомості зробив матеріалізм XVII–XVIII ст. Він відкидає ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає її як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини, функцію в особливий спосіб організованої матерії. Матеріалісти завжди шукали спільність, єдність між явищами свідомості та об'єктивним світом. Вони намагались духовне вивести із матеріального як первісного, визначального щодо свідомості. Разом з тим матеріалізм минулих століть так і не зміг розкрити

супільну природу й активний характер свідомості. Внаслідок цього свідомість не була осмислена як результат та ідеальний компонент чуттєво-предметної діяльності людини, як відображення зовнішнього світу, що виникає не в результаті пасивного споглядання, а як наслідок активного перетворення світу в процесі суспільно-трудової діяльності.

Подібний однобічний підхід до проблеми свідомості відкрив широкі можливості для вульгарно-матеріалістичних концепцій, які ідеальне отожднювали з матеріальним, думку — з нервово-фізіологічними структурами мозку (Л. Бюхнер, Я. Молешот, К. Фогхт), а також призвів до активізації механістичного тлумачення свідомості, коли вона визначалась як загальна властивість, атрибут матерії (Б. Спіноза), яка тільки кількісно різниться на певних рівнях її організації (гілозоїзм).

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з виникненням німецької класичної філософії. Ніхто інший, як Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність та історизм. Він виходив з того, що свідомість особи (суб'єктивний дух) пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в XIX–XX ст. досягненнями нейрофізіології (частково вченням І. М. Сеченова, І. П. Павлова, Й. Прохаска та їхніх послідовників про рефлекторну діяльність мозку) та експериментальної психології (зв'язки елементів свідомості в праці Е. Вебера, Г. Фехнера, В. Вундта, У. Джемса та ін.).

У марксистській концепції свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку; по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Вона виникає, функціонує й розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Питання про походження й сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморухатись і саморозвиватись. Останнє зумовило можливість розуміти природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості — відображення. Ось тут і постає необхідність послідовного історичного дослідження характеру відображення як атрибуту матерії, специфіки різних форм його прояву на всіх рівнях еволюції матерії та дослідження свідомості як найвищої форми відображення.

Але не слід забувати, що поставлені питання є предметом дослідження не тільки філософії, а й природознавців, психологів, кібернетиків, генетиків, соціологів та ін.

Світова філософська думка XX ст. переважно увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів в існуванні та функціонуванні свідомості. Взагалі, питання свідомості стає предметом постійної зосередженості й пошуку зарубіжної філософії сучасної доби. Більшість представників різних філософських шкіл наголошувала, що в їхніх теоретичних концепціях, на противагу попередній «метафізиці», йтиметься про розбудову «особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності». Оскільки під суб'єктивністю розуміли специфічну реальність, відмінну від усього світу, то її аналіз вимагав особливої

теоретико-методологічної бази і принципів, які не могли зводитись до розробленого інструментарію попередньої філософії.

Щодо світової сучасної філософії, то її трактування «онтології суб'єктивності і свідомості» не є однозначним. Представники різних філософських шкіл або описували свідомість в її суттєвій «чистоті» та феноменальній виразності (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні (І. Ніцше, М. Мерло-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури несвідомого — психоаналіз, структуралізм. Останні з названих напрямків пошуку розуміння «онтології свідомості» не були безуспішними, вони принесли нове знання про механізми свідомості, зумовлені причинними, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

Ще на початку ХХ ст. родоначальник феноменології Гуссерль у боротьбі проти «об'єктивістського» підходу до дослідження свідомості намагався започаткувати новий «ненатуралістичний стиль мислення», вільний від антропологізму й натуралізму. Він постійно підкреслював, що приписувати свідомість природі, шукати реальні шляхи для її визначення, — це значить впадати в безглуздя, яке полягає в натуралізації того, сутність чого виключає буття у значенні природи. Така позиція забезпечила появу в його теоретичних будовах понять «трансцендентальної суб'єктивності», «чистої свідомості». За Гуссерлем, будь-яке об'єктивне буття має в трансцендентальній суб'єктивності основи для свого пізнання; тож, якщо істина стосується власне трансцендентальної суб'єктивності, вона має ці основи тільки в трансцендентальній суб'єктивності.

Це рішуче виведення Гуссерлем свідомості за межі природного порядку призвело в подальшому до таких наслідків, яких він сам не міг передбачити. Так, його учень і послідовник М. Хайдеггер, намагаючись очистити свідомість від різного роду «метафізичних» нашарувань (антропологізму, об'єктивного детермінізму), зрештою, опинився перед загрозою розчинення суб'єкта в «ніщо». У більш складному становищі опинився один із представників екзистенціалізму Ж.-П. Сартр. Досліджуючи терміни екзистенціалізму крізь призму свідомості і справедливо міркуючи про те, що людське буття неможливе без звернення до свідомості, без «свідомого виміру» (все нібито вже пропущене через свідомість), він дійшов висновку, що свідомість є чистою суб'єктивністю, іманентністю, «вона — абсолютна». На його думку, досліджуючи свідомість, потрібно залишатися в рамках свідомості, бо вона не може вийти за власні межі для того, щоб споглядати за собою збоку. А це значить, що в дослідженні свідомості є певна межа. Це сфера буття, екзистенції свідомості. Необ'єктивована свідомість, за Сартром, не може бути описана в термінах суб'єктивно-об'єктивних відношень.

Проблеми «онтології суб'єктивності» посідають чільне місце і в «лінгвістичній філософії» Л. Вітгенштейна. У незакінчених «Філософських дослідженнях», головній підсумковій праці Вітгенштейна, чітко простежується перебіг його інтересів від об'єктивного аспекту мовного інтелекту до суб'єктивного, в центрі якого стоять питання про стан свідомості, її існування, зв'язок з мовою та механізм мислення.

Питання структури свідомості та суб'єктивності, зв'язків між елементами структури, внутрішньої, суб'єктивної самодетермінації свідомості

набули подальшого розвитку у філософії структуралізму К. Леві-Стросса та герменевтиці Х. Г. Гадамера.

Для Леві-Стросса базовим у дослідженні свідомості стає несвідоме, яке не є свідомістю, але визначає її. На його думку, несвідоме — це об'єктивна, формальна, конструктивна за своїм характером структура. Цю властивість несвідоме «отримує» завдяки тісному зв'язку своїх власних структур з мовою. Оскільки мова — це водночас і факт культури, який відрізняє людину від тварини, і факт, завдяки якому започатковуються й утверджуються всі форми соціального життя, то, на думку Леві-Стросса, вона не тільки допомагає охоплювати специфіку свідомості, а й виступає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні продукти. Мова є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини. Разом із тим мова здійснює «зворотнє» переведення соціальних продуктів у несвідомі структури і ще глибше, у всезагальні структури мозку.

Таким чином, проблема свідомості розглядається у структуралізмі крізь призму трьох «об'єктивностей»: структури, несвідомого, мови.

Як бачимо, проведений у досить загальній формі аналіз деяких зарубіжних філософських концепцій свідомості свідчить про те, що їхні автори використовували метод «розумової конструкції», формально-логічний за своїм характером. Проте зміст названих концепцій свідомості свідчить про нові підходи раціоналістичного «штурму» феномену свідомості, не пов'язаного з містикою та ірраціоналізмом.

За останні 15–20 років філософія свідомості в англійських країнах помітно змінилася. Вона взяла курс на зближення з природознавством, на розробку «наукової метафізики», набула більш емпіричного, натуралістичного вигляду. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості.

Багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається й описується різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також певною мірою художньою літературою, мистецтвом та ін.

Для філософського аналізу проблеми плідними є узагальнення сучасної антропосоціогенетики, яка стверджує, що проблему походження свідомості потрібно розглядати в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства.

Визначення поняття «свідомість»

Свідомість — це розуміння людиною навколишнього світу, самої себе та інших людей. Вона розвивається під впливом певних умов і включає сукупність знань про світ, відокремлення «Я» від не «Я» (самосвідомість, можливість цілеспрямованої діяльності, ставлення до всього, що відбувається навколо).

Не применшуючи значення біолого-фізіологічних передумов у виникненні свідомості, слід наголосити, що здатність відображення об'єктивного світу в ідеальних образах з'явилась сама в процесі еволюції людини як суспільної істоти. Соціальне й біологічне у природі людини, в генеалогії свідомості тісно переплетені. Сам по собі мозок, яким він виходить «із рук при-

роди», не може мислити «по-людськи». Він стає органом людської свідомості тоді, коли людина залучається до суспільного життя. На певному етапі становлення людини та її свідомості біологічна еволюція із домінуючого фактора перетворилась на другорядний, і тоді визначальну роль стала відігравати суспільно-історична діяльність людини.

Можна вважати, що перехід від біологічної до соціально-трудової діяльності здійснюється тоді, коли, з одного боку, для цього є наведені вище біологічні передумови, а з іншого, і це головне, тоді, коли біологічний спосіб існування виявляє свою неспроможність. Він припиняє забезпечення виживання біологічного виду.

Існує чимало гіпотез про те, що сталося з нашими далекими предками. Але усі вони визнають, що наші предки потрапили в ситуацію вибору — або загинути, або навчитися нового, не біологічного способу існування. Мабуть, сталася актуалізація закладених можливостей людиноподібного предка, який звик жити на деревах, через те що опинився в безлісій місцевості, спонукавши його до прямоходіння, використання передніх кінцівок у трудовій діяльності, до конструктивних дій мозку.

Виникла потреба у засобах праці й особливих інформаційних програмах, не наданих від природи. Доводилось створювати і засоби, і самі програми (проекти і плани діяльності) й передавати інформацію про ці штучно створені засоби (через знаряддя праці і знання про їхнє створення й використання) наступним поколінням.

За умови взаємовідносин з природою, опосередкованих засобами праці, змінювалися і взаємини між людьми. Для того щоб регулювати трудову діяльність та інші типи стосунків, знадобилися ідеальні засоби спілкування. Серед них — норми, традиції, звичаї, що втілювалися, виражалися й передавалися за допомогою мови.

Отже, вивчаючи питання про виникнення людини та її свідомості, необхідно виділити три основних чинники цього процесу:

- працю;
- спілкування в колективі, заснованому на трудовій діяльності;
- членоподільну мову.

Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала появу нової форми відображення — свідомості. Праця сполучає у собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості, логічного випереджального відображення дійсності.

Ще однією з дивовижних властивостей людської свідомості є пам'ять, тобто здатність людини зберігати й відтворювати зміст попереднього досвіду. Завдяки пам'яті людина накопичує й удосконалює свої знання, вміння й навички, зберігає й примножує надбання людської культури тощо.

Основоположним щодо пам'яті є процес запам'ятовування. Він може бути мимовільним, тобто таким, що здійснюється без відчутних зусиль, немовби сам по собі, та цілком свідомим або цілеспрямованим.

Особливе значення у людському житті та в людській діяльності має творча уява, завдяки якій виникають цілком нові, незвичайні, оригінальні образи. Без таких образів неможливий жоден різновид творчої діяльності. Тому і художник, і письменник, і вчений, і винахідник чи раціоналізатор

не можуть обійтися без творчої уяви й часто свідомо прагнуть усіма засобами розвивати в собі цю властивість.

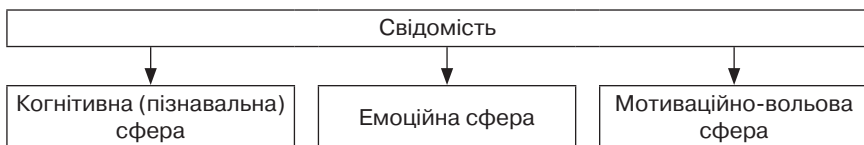
Проте й у повсякденній діяльності, у процесі спілкування у людини також працює уява. Прагнучи передбачити наслідки дій або реакцію на вчинки інших людей, людина створює у своїй уяві образи, які допомагають відповідно змінювати наші вчинки.

IV. Закріплення нового матеріалу

Бесіда

1. Як розвивалась філософська думка щодо вироблення поняття «свідомість»?
2. Чому трудову діяльність і людське спілкування вважають необхідними передумовами виникнення свідомості?
3. У чому полягає взаємозв'язок мови та свідомості?
4. Спробуйте визначити особливості своєї пам'яті.
5. Охарактеризуйте своє власне мислення.
6. Поясніть, що таке свідомість.

Побудова схеми «Структура свідомості»

V. Підсумок уроку

VI. Домашнє завдання

1. Доповнити схему, конкретизуючи кожну сферу свідомості.
2. Провести спостереження за дітьми різного віку (учнями різних класів). Визначити, у чому відмінність їхньої свідомості.

УРОК 61

Мораль як світогляд

Мета: розкрити поняття: «мораль», «світогляд», «риси моралі та світогляду»; виховувати повагу до інших людей; розвивати вміння аналізувати факти, робити висновки.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: евристична бесіда.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Учитель. Мораль формується в суспільстві і впливає на людину на рівні моральної норми. Мораль виступає як сукупність норм діяльності і поведінки.

Моральна норма (від лат. — правило, зразок) — норма поведінки, відтворена безліччю людей. Вона виступає як моральний закон для кожної людини окремо. У природній залежності людей одне від одного, в їхній постійній взаємодії виникає потреба, щоб за певних ситуацій люди діяли однотипно. Ця потреба реалізується за допомогою моральної норми.

У моральній нормі не міститься вказівок на досягнення конкретного результату в певній діяльності. У ній міститься вимога, заклик, яким повинна слідувати людина в будь-якій діяльності, за будь-яких обставин. Прикладом може служити одна з давніх моральних заповідей: «Чого в іншому не любиш, того сам не роби».

Письменник Володимир Корнілов у своїх роздумах про несправедливість записав: «Пригадую: коли двадцятирічним, покаліченим війною, я повернувся додому і безсонними ночами висушував себе думами про несправедливість життя, мовчки увійшла до мене, сіла на ліжко моя мама. Змучений я запитав:

— Мамо, скажи, звідки береться в житті зло?

Після тривалого мовчання почув її тихий голос:

— Не знаю, як відповісти тобі, синку. Одне знаю напевне: горе приходить від людей, які не вміють думати про інших...»

У думці матері письменника — одна з моральних норм: думай про інших, не завдавай шкоди іншому.

У моралі містяться норми поведінки та оцінні уявлення про добро і зло, про те, що є добрим, а що поганим, що є чесною, а що — вадю.

У багатовіковому житті людей разом зі змінами у формах власності, в політичному устрої держав змінювався і зміст моральних норм. Кожна соціальна група людей, кожний клас, партії та рухи виробляли і пропонували суспільству свої моральні норми, свою мораль. Тому в моральних нормах виражаються інтереси цих груп і класів, а також діячів, що захопили панування в економіці, політиці, культурі.

Водночас вироблялися і зберігалися і загальні моральні норми людського спільного життя. Сукупність добрих норм складає загальнолюдську мораль. Бути правдивим, виконувати обіцянки, допомагати людям і не заважати їм жити, не руйнувати того, що дано природою і створено людьми, не красти — ці та інші моральні норми потрібні в будь-якому суспільстві, у будь-якій діяльності. Тому такі моральні норми називаються загальнолюдськими цінностями. В усі часи так чи інакше засуджувалися жадібність, лицемірство, боягузтво, наклеп, жорстокість і високо цінувалися скромність, совість, честь. Український мислитель Г. Сковорода головною умовою справедливого суспільства вважав моральне начало.

Моральні норми описані в популярній і науковій літературі і творах мистецтва. Але самі по собі вони не стають регуляторами поведінки. Для їх здійснення необхідно зрозуміти зміст норми, усвідомити їхню роль у житті, виявити волю. Важливо, щоб моральні норми ставали внутрішньою потребою, звичкою і виконувалися без зовнішнього примусу.

III. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда з учнями

1. Що таке мораль і світогляд?
2. Назвати правила моралі школярів.

3. Чому потрібно чинити добре, а не зле?
4. Сформулюйте моральні правила, яких повинна дотримуватися людина.

IV. Підсумок уроку

V. Домашнє завдання

Підготувати повідомлення до наступного уроку.

УРОК 62

Мистецтво і світогляд

Мета: сформувати поняття «мистецтво», «світогляд», «ознаки мистецтва і світогляду»; виховувати в учнів естетичну культуру.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: зустріч із художником.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вивчення нового матеріалу

Робота над поняттями

Дати визначення понять «мистецтво», «свідомість», «світогляд», «ознаки мистецтва».

Зустріч з художником

Художник розповідає свою автобіографію і про створення своїх картин. Перегляд картин художника.

Бесіда

1. Чим запам'ятались тобі картини?
2. Як вони сприяють формуванню світогляду?

III. Підсумок уроку

IV. Домашнє завдання

Підготувати захист електронних проєктів за темами:

1. «Як формується історична свідомість?»
2. «Проблеми формування історичної свідомості і світогляду українців».
3. «Як формується історичний світогляд?»

УРОК 63

Історичність світогляду

Мета: сформувати поняття «історичність світогляду», з'ясувати, як світогляд змінюється в історичні епохи; виховувати естетичну культуру.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: захист електронних проєктів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Вивчення нового матеріалу**

Учитель. Історична свідомість. Історична пам'ять. У суспільному житті людини важливу роль відіграє історична свідомість і світогляд. Вони посідають важливе місце в розвитку свідомості і світогляду школяра. Знавці стверджують, що історична свідомість і світогляд є ядром загальної свідомості школяра, адже це здатність сприймати і розуміти минуле людства і свого народу, свого роду, використовуючи досвід поколінь, знаходити, виробляти власні орієнтири в навчанні і житті.

Історична свідомість — це не сума знань з історії, а етична, політична орієнтація на основі набутих знань. Це з'ясування свого місця в житті людей під кутом зору історії, її життєвих уроків. В історичній свідомості і світогляді головне — пам'ять у голові, пам'ять у серці. Це так звана комора свідомості, яку необхідно поповнювати і дуже дбайливо використовувати.

Вивчення історії народів і держав починається з опису перших поселень людей на землі, розкриття специфіки утворення родів і закінчується історією сучасних сіл, міст, держав. У цих об'єднаннях людей складалася їхня взаємодія з природою, вироблялися моральні і правові норми спільного проживання. Історія навчає, що тільки пошана до людини незалежно від її походження, вірувань може стати основою нормального життя і високого рівня демократії

Для історичної свідомості і світогляду потрібні знання історії людства, цивілізації і знання про свій рід, про своє село чи місто. Тарас Шевченко заповідав нам:

Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: Що ми?
Чиї сини, яких батьків?

III. Захист електронних проєктів

Теми

1. «Як формується історична свідомість?»
2. «Проблеми формування історичної свідомості і світогляду українців».
3. «Як формується історичний світогляд?»

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда з учнями

1. Що таке історична пам'ять, історичний світогляд?
2. Назвати чинники історичного світогляду.
3. Як формувати історичний світогляд у школярів?

V. Підсумок уроку**VI. Домашнє завдання**

Підготувати повідомлення до наступного уроку.

УРОКИ 64–65

Загальна характеристика релігійного світогляду

Мета: розкрити поняття «релігійний світогляд» і його особливості; розвивати вміння аналізувати факти та робити висновки, вести дискусію; виховувати в учнів повагу до різних типів світогляду й толерантне ставлення до представників різних світових релігій.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: евристична бесіда, дискусія.

Обладнання: речові ознаки різних світових релігій (ікони, книги, фотографії тощо), мультимедійне обладнання.

Епіграфи:

- З усіх сил, які мало в своєму розпорядженні людство, сила віри завжди була наймогутнішою. Дати людині віру означає вдсятеро збільшити її сили. Великі історичні події творили невідомі віруючі, уся сила яких складалася з їхньої віри. (*Г. Лебон*)
- Людина є початок, людина є середина, людина є кінець релігії. (*Л. Фейєрбах*)
- З усіх релігій, поширених серед людей, немає жодної, яка б мала незаперечні переваги перед іншими. (*Н. Фреєр*)
- Не бійся твого бога — бійся самого себе. Ти сам творець своїх благ і причина свого лиха. Пекло і рай перебувають у твоїй власній душі. (*С. Маршалль*)

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Повідомлення теми та завдань уроку.

Робота з епіграфами до уроку

Як ви розумієте наведені висловлювання?

III. Вивчення нового матеріалу

Лекція

Надзвичайно цікавим і своєрідним проявом світоглядної культури є картина світу, яку творить релігійно орієнтована свідомість людини.

Релігійний світогляд (релігія) був і залишається одним із найвпливовіших історичних типів світоглядної культури. Що ж робить релігію немирущою, а релігійні світоглядні орієнтири працездатними?

Перш ніж дати відповіді на ці питання, треба визначитися з поняттям «релігія», його сутністю та історією.

Слово «релігія» у перекладі з латини означає «благочестя», «побожність». А поняттям «релігія», як правило, позначається такий історичний тип світоглядної культури, який за своєю сутністю є фантастичним відображенням людиною дійсності на основі абсолютизації ролі та значення надприродних сил щодо явищ світового порядку.

Релігійний світогляд поширюється передусім через такі основні інституції, як церква і мораль.

Церква — це організована форма об'єднання послідовників будь-якої релігії чи її окремих напрямків або течій. Вона виникла з появою монотеїстичних релігій та існує в усіх основних релігійних течіях. Церква як організація передбачає наявність спільних для віруючих догматів і культу, канонізованих «священних книг» і богослужбової літератури. Вона має централізовану структуру, в якій важливе місце належить духовництву, котре, у свою чергу, має власну сувору ієрархію. Церква є символічним уособленням відповідної релігійної течії. Вона діє, як правило, в спеціальних спорудах, де відбуваються богослужіння й обряди. У християнстві основна споруда — церква з вівтарем, орієнтованим, як правило, на схід. Головна церква міста чи монастиря називається собором, католицька церква — костюлом, лютеранська — кірхою. Церковною спорудою у мусульман є мечеть, в іудеїв — синагога, у ламаїстів — дацан, у синтоїстів — дзинь-дзя. Культурну споруду нерідко ще називають храмом.

Релігійна мораль є системою норм, правил, принципів поведінки людини, що отримала божественну санкцію і ґрунтується на віруваннях і догматах певної релігії.

Релігійний світогляд виник ще за часів первісного суспільства, відбиваючи фатальну залежність людини від природних стихій та уявлень про існування надприродних сил.

Як соціально-історичне явище релігія змінювалась разом зі зміною форм суспільного життя, які вона своєрідно відображала. Етапами її еволюції були первісні вірування (тотемізм, фетишизм, анімізм), політеїзм, генотеїзм (визнання багатьох богів на чолі з одним верховним Богом) і монотеїзм світових релігій (християнство, іслам, буддизм).

Виступи учнів

Учні виступають з повідомленнями про історію та розвиток основних світових релігій, демонструючи речові ознаки (ікони, книги, фотографії, репродукції картин). Виступи можуть супроводжуватися електронними презентаціями.

Розповідь учителя

Основною визначальною ознакою релігійного світогляду є його зв'язок з вірою в надприродне — щось таке, що стоїть над закономірностями світового порядку. Така віра має свою структуру:

- по-перше, це віра в реальне буття надприродних істот (Бога, духів);
- по-друге, це віра в існування надприродних зв'язків між природними явищами (магія — дії, обряди і ритуали, за допомогою яких віруюча людина намагається примусити уявні надприродні сили певним чином втрутитися в її життя, вплинути на навколишню дійсність; тотемізм — віра у спільне походження і кровну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин чи певним явищем природи);
- по-третє, це віра в надприродні властивості матеріальних предметів (фетишизм).

Відповідно до релігійного світогляду панує уявлення про те, що нібито існує якийсь таємничий світ, який перебуває поза владою об'єктивних закономірностей розвитку природи і суспільства. У світі надприродного

відбувається те, що є неможливим для природного світу, — так вважає віруюча людина.

Живучи в реальному, природному світі, а також водночас віруючи в існування надприродного, релігійно налаштована людина має подвійний світогляд та подвійний характер діяльності. У своїй трудовій діяльності людина завжди керується стихійно або свідомо пізнаними нею природними закономірностями, а в релігійній — звертається до ілюзорного сподівання щодо можливості надприродного примноження своїх сил.

Визнання віри в надприродне є визначальною ознакою релігійного світогляду, дає можливість відрізнити релігійні явища від нерелігійних.

Віра в надприродне як особливе ставлення до об'єктів, створених людською фантазією, характеризується такими чинниками:

- вірою в реальне існування надприродного — на відміну від інших форм фантастичного мислення, які, наприклад, зустрічаються у мистецтві;
- емоційним ставленням до надприродного — релігійна людина не лише усвідомлює та уявляє собі надприродний об'єкт, але й переймається своїм ставленням до нього;
- ілюзорною діяльністю, яка є невід'ємним елементом будь-якої релігії.

Оскільки релігійна людина вірить в особливі здатності надприродних істот, сил або властивостей впливати позитивно чи негативно на її життя, то будь-яка релігія містить певні постанови, які реалізуються в релігійному культурі. За допомогою жертвоприношень, молитов, заклинань, різноманітних маніпуляцій релігійна людина сподівається встановити контакт із надприродними силами та схилити їх на свій бік.

IV. Закріплення вивченого матеріалу

Бесіда

1. Коли і на якому ґрунті виникла релігія? Чим вона відрізняється від міфології?
2. Чому віра в Бога є головною для будь-якої релігії?
3. Якою є людина за релігійним світоглядом?
4. Якою є будова світу з точки зору релігії?
5. Поясніть, чому кожна культурна людина обов'язково повинна знати зміст Біблії (інших священних книг).

Дискусія

Знайти та «захистити» свою точку зору щодо сильних і слабких сторін релігійного світогляду.

У ч и т е л ь. Як і інші історичні типи світогляду, релігійне світобачення має сильні і слабкі сторони.

Сила релігійного світогляду полягає передусім у тому, що в релігії вперше в історії світоглядної культури людина розглядається як суперечлива істота, як єдність протилежностей — тіла й душі. Релігійний світогляд особливої сили набуває завдяки вдосконаленню ідеї Бога, як відомо, започаткованої ще в міфології. У християнстві це вдосконалення виявляється не тільки через процес деперсоніфікації божественної сутності,

а й через творення знаменитої тріади — Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий. До того ж у християнстві виводиться на арену світоглядного дійства месіанський образ Ісуса Христа, а це дає змогу релігії продемонструвати власне бачення співвідношення світоглядного вибору і реального процесу життя людини.

Досить привабливою є релігія завдяки творенню нею моральних принципів формування й розвитку світогляду. За моральні взірці світоглядного вибору людині пропонуються, наприклад, біблійні заповіді.

І, нарешті, релігійний світогляд, на відміну від міфологічного, уперше докладно пояснює місце і роль людини у світі, а також значущість віри в Бога.

До так званих слабких сторін релігійного світогляду можна віднести передусім те, що релігія принижує роль людського пізнання і практично-перетворювальної діяльності людини. До того ж релігійний світогляд абсолютизує ідею потойбічного щастя, фактично позбавляючи людину права на земне щастя. Релігійний світогляд змальовує привабливу перспективу людського існування.

V. Підбиття підсумків

VI. Домашнє завдання

Написати мініатюру за висловлюванням С. Марешала, наведеним в епіграфі.

УРОК 66

Особливості наукового світогляду

Мета: розкрити поняття «науковий світогляд» і його особливості; виховувати в учнів повагу до різних типів світогляду; розвивати вміння аналізувати факти та робити висновки.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: конференція.

Обладнання: мультимедійне обладнання.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. На попередніх уроках ми розглядали поняття «свідомість» та «релігійний світогляд». Вони перегукуються з матеріалом, який ми опрацюємо під час ведення нашої конференції. А тема її складна й багатогранна: «Особливості наукового світогляду». Що ж саме розуміємо ми, коли говоримо про науковий світогляд, чим він відрізняється від релігійного, які його особливості — ось ті ключові питання, що постануть перед нами під час уроку.

III. Конференція

Лекція «Світ сучасної науки»

Щоб осягнути світ в усій його цілісності, людина має відповідати йому. Для цього їй треба мобілізувати всі свої сутнісні здібності й властивості. Світогляд — це не тільки «огляд» світу, а щось набагато більше й істотніше. Світогляд являє собою певний образ світу, ще певна проекція на світ людських переживань, прагнень, очікувань. Разом з тим це певне зусилля, мобілізація внутрішніх ресурсів людини, спонукання й залучення її до світу.

Це останнє є дуже важливим для характеристики світогляду. Він є не стільки відтворенням світу як такого, скільки мобілізаційною програмою щодо включення людини у стосунки зі світом. Наявність у світогляді цього настановчого, спрямовуючого начала надає йому духовно-практичного характеру. Щодо світу й самої людини світогляд виступає як духовно-практичний спосіб їх освоєння. Образ світу й самообраз людини, що поставили на ґрунті знання, коригуються, а нерідко й трансформуються в межах світогляду завдяки оцінкам і ціннісним установкам, найбільш загальними з яких є принципи. Тому світоглядне узагальнення, яке надає завершеності й цілісності світоглядній моделі світу, являє собою мислення не за логікою об'єктивного знання, а за логікою постулатів і принципів.

Таким чином, світогляд являє собою здійснюваний у процесі духовно-практичного освоєння світу синтез образу світу, самообразу людини, її самопроекції на світ і самовизначення у світі. Це надає йому ознак людської самосвідомості. Але, на відміну від індивідуальної або групової самосвідомості, яка легко піддається впливу за певних життєвих ситуацій, світогляд являє собою досить стійке утворення. Це самосвідомість людини, чітко зорієнтованої у світі. Але сталості й міцності позиції людини у світі надає зв'язок її з іншими людьми, обов'язкова включеність її до світу соціального. Відтак, світогляд являє собою суспільну форму самосвідомості людини.

Сучасна наука спрямовує свої зусилля на те, щоб сформувати цілісний світогляд людини на базі різних знань. Які ж науки сьогодні є найбільш актуальними щодо формування світогляду сучасної людини?

Учні виступають з повідомленнями про розвиток наукових знань у різних галузях.

Науковий світогляд — цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої дійсності й самої себе.

Його основу становлять погляди та переконання, що сформувалися на базі знань про природу та суспільство й перетворилися на внутрішню позицію особистості.

Погляди — прийняття людиною як достовірні ідеї, знання, теоретичні концепції, передбачення, що пояснюють явища природи і суспільства, є орієнтирами в поведінці, діяльності, стосунках.

Переконання — психічний стан особистості, який характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності власних думок, поглядів, сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які людина вірить як в істину.

Невід'ємною частиною переконань людини є її почуття. Втілення світоглядних переконань у життя, їх обстоювання і захист переживає емоційно.

Важливий елемент світогляду — теоретичне мислення, тобто здатність аналізувати, синтезувати, порівнювати, робити висновки. Воно дає можливість творчо осмислювати знання, розширювати світогляд. Складником світогляду є також воля людини, свідомо саморегуляція людиною своєї поведінки і діяльності, регулювальна функція мозку, що полягає у здатності активно досягати свідомо поставленої мети, долаючи зовнішні та внутрішні перешкоди. Реалізуючи світоглядні ідеї в практичній діяльності, людина виявляє вольові якості (цілеспрямованість, рішучість, принциповість, самовладання).

Для наукового світогляду характерне правильне розуміння минулого й сучасного світу.

Наукова картина світу — це система уявлень про найбільш загальні закони будови й розвитку Всесвіту та його окремих частин. Вона певною мірою стає елементом світогляду кожної людини, адже кожен хоче скласти певне уявлення про те, «звідки взявся світ», «як виникло життя на Землі». На основі наукових даних про тенденції розвитку явищ природи можна передбачати їх у майбутньому (так астрономи визначають, коли станеться наступне затемнення Сонці, вчені-геофізики — землетруси).

Науковий світогляд виявляється в поведінці людини й визначається оптимальним засвоєнням понять, законів, теорій, готовністю обстоювати свої ідеали, погляди, переконаність у щоденній поведінці та діяльності.

Наголошуючи на визначальній ролі світогляду в поведінці людини, В. Сухомлинський писав: «Переконання — це не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до цих правил і понять. Переконаність ми спостерігаємо тоді, коли діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того чи іншого поняття не тільки не викликає в людини сумнівів, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини».

Поруч з науковим співіснує й релігійний світогляд.

Професор П. Щербань так визначив місце наукового і релігійного світоглядів у системі виховання: «Чи є Бог, чи його нема — це не проблема педагогіки. Бог існує для тих, хто вірить у Нього. Головне призначення наукового світогляду — відповісти на запитання: «Який є світ?», а релігійного — «Як жити у світі?» Тож краще було б, якби вони не ворогували між собою. Релігія звертається до почуттів людей і в цьому подібна до мистецтва. А тому слід позбутися зневажливого ставлення до релігії і разом з тим не поспішати відмовлятися від матеріалістичних переконань... Що ж до дискусій на світоглядні теми, то вони були й будуть, але корисними стануть лише в разі поважного ставлення до опонента. Цілком може статися, що погляди опонентів не стільки суперечать, скільки доповнюють один одного».

Як школа і вчителі мають формувати науковий світогляд учнів?

Великі можливості для формування наукового світогляду закладено в навчальному шкільному процесі. Кожна наука вивчає закономірності явищ певної галузі об'єктивного світу, і, відповідно, кожний навчальний предмет робить свій внесок у формування наукового світогляду учнів. Предмети природничого циклу сприяють формуванню системи понять про явища і процеси

природи, про її закономірності, розвивають активне перетворювальне ставлення до природи. Під час вивчення гуманітарних, суспільних дисциплін учнів ознайомляться з етапами розвитку людських цивілізацій, сутністю явищ, що в них відбувалися. Вивчення рідної мови й літератури, історії свого народу, географії рідної країни сприяє формуванню в них ідеалів, поглядів на розвиток суспільства, розумінню ними змісту життя людей, визначенню мети діяльності, спрямованості своєї поведінки.

Оскільки світогляд є системою наукових, політичних, філософських, правових, естетичних, моральних понять, поглядів і переконань, що визначають ставлення людини до навколишнього середовища й власне до себе, то кожен навчальний предмет — це складова єдиного цілого у його формуванні. Учитель може успішно формувати світогляд учнів лише за умови, що він добре знає не лише свій предмет, а й суміжні навчальні дисципліни й підтримує в процесі навчання міжпредметні зв'язки. Це дає змогу розкрити наукову картину світу, показати його єдність. Адже сформувати науковий світогляд учнів у цілому засобами лише одного навчального предмета неможливо.

У процесі вивчення дисциплін природничого циклу розкривають природничо-наукову картину світу; суспільні науки показують закономірності суспільного розвитку; під час трудового і виробничого навчання учні знайомляться з розвитком економіки і виробничих відносин та ін. Засвоєння сукупності всіх цих предметів сприяє формуванню цілісного наукового світогляду.

Перетворення знань на світоглядні погляди й переконання тісно пов'язане з формуванням в учнів системи ставлень до навколишнього середовища й до себе. Правильне ставлення до них формується в ситуаціях, коли індивід діє певним чином. Тому в процесі формування світогляду вчителі створюють умови, в яких учень міг би виявити своє ставлення до подій, явищ, про які йдеться, не побоюючись дати їм принципову оцінку, висловити свою думку. Це сприяє формуванню єдності слова і діла, світогляду й поведінки, активної життєвої позиції.

У формуванні світогляду важливо використати філософський зміст, традиції, звичаї та обряди народного календаря як джерела глибокого осмислення учнями екологічних, моральних та естетичних проблем. У народному розумінні неоціненне виховне значення мають народні філософські ідеї про безмежність світу, вічність життя та його постійне оновлення, циклічність природних явищ (сонце як джерело життя, земля як годувальниця всього живого), а також прогностична функція народного календаря («Вінця навколо Сонця — на дощ», «Небо над лісом посиніло — буде тепло», «Зірки стрибають — на мороз», «Дощ на Зелені свята — будуть великі достатки» та ін.). Матеріали народного календаря використовують на уроках народознавства, рідної мови, літератури, географії, фізики, астрономії, у багатогранній позакласній та позашкільній роботі.

Відповідну роль у формуванні наукового світогляду учнів відіграє позакласна виховна робота. Виховні заходи збагачують їх світоглядними поняттями, уявленнями, ідеями, теоріями, сприяючи формуванню поглядів і переконань.

IV. Підсумок уроку

Дискусія «Який світогляд кращий?»

V. Домашнє завдання

Підготувати захист електронних проектів за темами:

1. «Що таке філософія?»
2. «Взаємодія філософії і світогляду».
3. «Давньогрецька філософія і світогляд».
4. «Середньовічна філософія і світогляд».
5. «Філософія Нового часу».
6. «Проблеми сучасної української філософії».

УРОК 67**Філософія і світогляд**

Мета: сформувані поняття «філософія», «світогляд»; розкрити взаємодії філософії і світогляду; виховувати культуру світогляду; розвивати вміння захищати електронні проекти.

Тип уроку: комбінований.

Форма проведення: захист електронних проектів.

ХІД УРОКУ**I. Організаційний момент****II. Вивчення нового матеріалу**

Робота над поняттями

Дати визначення понять «філософія», «світогляд».

Захист електронних проектів за темами:

1. «Що таке філософія?»
 2. «Взаємодія філософії і світогляду».
 3. «Давньогрецька філософія і світогляд».
 4. «Середньовічна філософія і світогляд».
 5. «Філософія Нового часу».
 6. «Проблеми сучасної української філософії».
- Учні захищають проекти та відповідають на запитання.

III. Закріплення знань учнів

Бесіда

1. Що таке світогляд? Які його ознаки?
2. Що таке філософія?
3. Назвати особливості філософського сприйняття світу.

IV. Підсумок уроку**V. Домашнє завдання**

Підготуватися до уроку узагальнення з теми «Світогляд людини» та до захисту електронних проектів за темами:

1. «Світогляд людини».
2. «Релігійна свідомість людини».

3. «Наукова свідомість людини».
4. «Як формується особистість дитини?»
5. «Людина і Бог в історико-філософському процесі».
6. «Смерть і безсмертя — вічні проблеми буття людства».
7. «У пошуках сенсу життя».
8. «Як стати щасливим?».
9. «Корисні поради щодо формування власної особистості («Працюємо над собою»).
10. «Ми відповідальні за долю країни та світу».

УРОК 68

Узагальнення знань за темою «Світогляд людини»

Мета: систематизувати й узагальнити знання учнів з теми; виховувати навички самостійної дослідницької діяльності під час підготовки та захисту проєктів.

Тип уроку: систематизації й узагальнення знань.

Форма проведення: захист проєктів.

Обладнання: комп'ютери, мультимедійне обладнання.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Тестування на комп'ютерах за темою «Світогляд людини» (Електронний навчальний посібник. Людина і суспільство. 11 клас, 2004).

III. Захист учнівських проєктів

Темати

1. «Світогляд людини».
2. «Релігійна свідомість людини».
3. «Наукова свідомість людини».
4. «Як формується особистість дитини?»
5. «Людина і Бог в історико-філософському процесі».
6. «Смерть і безсмертя — вічні проблеми буття людства».
7. «У пошуках сенсу життя».
8. «Як стати щасливим?».
9. «Корисні поради щодо формування власної особистості («Працюємо над собою»).
10. «Ми відповідальні за долю країни та світу».

IV. Підсумок уроку